

BALÓ GYÖRGY

**KILENC BESZÉLGETÉS
A 80-AS ÉVEKBŐL**

MUZSAK

MOZGÓ VILÁG

MUZSAK

MOZGÓ VILÁG

Kilenc beszélgetés a 80-as évekből

BALÓ GYÖRGY

KILENC BESZÉLGETÉS A 80-AS ÉVEKBŐL

MÚZSÁK

Sorozatszerkesztő: P. Szűcs Julianna

Szerkesztő: Bognár Róbert

**A borítót Kecskeméti Kálmán tervezte,
Hencze Tamás festményének felhasználásával**

ISBN 963 564 375 6

ISSN 0238–8421

Múzsák Kozmúvelődési Kiadó

Budapest, 1988

Felelős kiadó Nemes Iván igazgató

Felelős szerkesztő Gróh Gáspár

Megjelent 14,3 A/5 ív terjedelemben

**Készült a Múzsák Kozmúvelődési Kiadó nyomdájában,
a Mozgó Világ szedésének felhasználásával**

11430/88

– Ön mikor beszélgetett három-négy órát valakivel utoljára? Egyáltalán: szokott? Vagy már (régén) nincs rá ideje? Tényleg: beszélgetünk mi még?

Az embernek sokszor az az érzése: egyre ritkábban és egyre kevesebbet. Persze: nincs rá időnk. Rohanunk. Fáradtak vagyunk. Idegesek vagyunk. Gyakorlatiasak vagyunk. Tévét nézünk. Videózunk. Nem olvasunk és nem beszélgetünk. Már-már gyanús, aki olvas: hát ez az ember nem dolgozik? Miből van ideje olvasni?

És ütött-kopott, elkapkodott beszélgetéseink... Elkezdjük valahol és pillanatok alatt, helytől, időtől, partnertől függetlenül ugyanoda jutunk: panaszkodunk, legyintünk, abbahagyjuk, elrohanunk.

Apám, aki Nagy Beszélgető volt, másképp csinálta. Lassan, nyugodtan eltöprengve, komótosan. Sokat kérdezett. És érdekelték a válaszok. A gondolatok. A bizonytalanságok. Válaszaiban is mindig elsöpörte az időt: felsorolásokat használt, szinonimákat. Nem érdekelte, mennyi ideig tart, amit mond. Az érdekelte, hogy alaposan, pontosan, árnyaltan beszéljen. Volt eleje, közepe, vége annak, amit mondott. Sok évvel ezelőtt elkezdtünk egy beszélgetést, aminek 1987 nyarán örökre vége lett. De én még folytatom magamban. Már csak azért is, mert valahányszor – mindig miattam: mennem kellett, rohángálok én is – abbahagytuk a beszélgetést, mindig azt mondta:

„Miért nem lehet valamit egyszer rendesen végigbeszélni?”

„Még el sem kezdtük, és te már abbahagyod?”

„Soha nincs időd beszélgetni...”

A televízióban meg a rádióban rengeteg a beszélgetés.

Ha a beszélgetés élő, egyenes, helyszíni adás, van benne varázs, feszültség, még a rádiót hallgatva is ki lehet találni, hogy miről nem beszélnek, és hogy feltételezhetően miért. Így aztán sokszor nem is az marad meg az emberben, amiről volt szó, inkább az: amiről nem.

Ha a beszélgetést korábban rögzítették, ki lehet találni, hol vágtak bele. Ha az embernek van egy ütőképes rádiója, minden vágásnál pontosan hallható, hol kerül a beszélgetés egyszeri és megismételhetetlen csendjének helyére pillanatokra a vágás uniformizált, steril csendje. A televízióban ehhez még ütőképes készülék sem kell: ugrik a beszélő feje, messziről látjuk a beszélgetőket, háttal a beszélőt, csak a riportert, látunk könyvet-virágot-kezet-mindent, csak a beszélő arcát nem.

Kérdés persze – de mekkora! –, mi az, hogy beszélgetés?

Ha én kérdezek, és Te válaszolsz, az beszélgetés? Két perc alatt is lehet beszélgetni? Hol kezdődik a beszélgetés? Talán ott, amikor a nagy ember nyilatkozik: a „riportert” odaküldik, tartsa már a mikrofont, végül is ő szokta, vegye kismagnóra, jegyezze le... Ilyenkor nincs kérdés. Következik – talán – az interjú: ebből sokféle van. A skála alján alighanem az a változat, amikor a nagy ember környezetéből valaki gondosan megírja a kérdéseket. Ezt azután

esetleg még egyeztetni is a főnökkel, és átnyújtja a riporternek. „Ezt kell kérdezni.” Szelf-debben: „Ezt lehet kérdezni?”

Ilyenkor aztán az interjú többnyire olajozottan zajlik. A következő fokozat: a nagy ember ragaszkodik hozzá, hogy előre megkapja a kérdéseket. Ennek sok alváltozata lehetséges. A nagy ember elfogadhatja vagy módosíthatja a kérdéseket, a kérdező megpróbálhat ragaszkodni hozzájuk. Mindenesetre: amiben megállapodnak, az történik. Meglepetés kizárva. Újabb változat: „a helyzet fokozódik”. A kérdező nem jelenti, mit akar kérdezni. A beszélőt meglepő kérdések érhetik. Az alváltozatok száma látványosan nő. Még váratlan kérdésekkel együtt is sima ügy, ha a riporter nem reagál. „Bocsásson meg, hogy ilyen merész kérdéssel zavarom, nézőinket-olvasóinkat-hallgatóinkat erősen foglalkoztatja, hogy az Ön megítélése szerint mennyi lehet 2x2?” — „9”. Bumm. A kérdezőt nem lehet ilyesmivel zavarba hozni. Ő már régen tudja, mi a második kérdés, és — függetlenül a választól — azonnal meg is kérdezi. Nem reagál.

A beszélgetés — azt hiszem — valahol ott kezdődik. Ott, hogy a kérdező reagál. Hogy neki is van véleménye. Hogy ketten vannak. Hogy együtt hoznak létre valamit. Hogy — legalábbis formálisan, a beszélgetés keretei között — egyenrangúak. Azért mondom, hogy formálisan, mert ettől egyikük még lehet értelmesebb, műveltebb, kulturáltabb, hozzáértőbb. De — ketten beszélgetnek.

6

Nagy meccs lehet egy ilyen beszélgetés. A kérdező azt gondolhatja: érdekel ez az ember, ez a téma, ez a beszélgetés. Ezerféleképpen alakulhat. De az biztos, hogy ezt és ezt meg akarom kérdezni, akárhogyan alakul is a beszélgetés.

A válaszoló azt gondolhatja: nekem teljesen mindegy, mit fog kérdezni. Az a lényeg, hogy amit én el akarok mondani, azt elmondjam. (A tőkés világban fokozódó divat, hogy nagyvállalatok vezető beosztású alkalmazottai média-tanfolyamokon vesznek részt: többnyire profi újságírók tanítják őket arra, hogyan kell szívélyesnek, udvariasnak, határozottnak, tekintélyesnek, karizmatikusnak, tiszteletre méltónak mutatkozni televízióval-sajtóval-rádióval; hogyan lehet minden kérdésre úgy válaszolni, hogy a válasz tartalma az előre elhatározott mondanivaló legyen — és mégis a kérdésre válaszoljon...)

A kérdező készülhet a válaszolóból, a válaszoló — ez ritkán fordul elő — a kérdezőből. A kérdező elolvashat mindent, amit a válaszoló írt, nyilatkozott, mondott, amit róla írtak, nyilatkoztak, mondtak. Készülhet a tárgyból, a vállalatból-intézményből-szervezetből. Kikérdezheti a válaszoló főnökeit és beosztottjait, barátait és ellenségeit. (A tőkés világban nagy létszámú csapatok dolgoznak egy-egy kérdezőszár keze alá: igyekeznek mindent kideríteni a válaszolóról. Találnak majd egy időt néni, aki valamikor matematikára tanította az urat, és már akkor is nagyszerű képességei voltak, avagy már akkor is látni lehetett, hogy bizony-bizony... Találnak majd egy urat, aki jó pénzért vagy ingyen elmondja, hogy a válaszoló már nyolc évvel ezelőtt is agresszív volt munkatársaival, ezért...) Szóval a felkészülés csak elkezdődhet, vége soha nem lehet, mert nincs felső határa. (Ez olyan, mint az iskola. Ismerik, megkérdezik az embert: „Megtanultad a leckét, fiam?” — „Tanultam, tanár úr”...)

És lehetséges az is, hogy a kérdező nem készül, a válaszoló nem készül — „beszélgetünk majd”. Ez is működhet. Ki tudja ezt előre? És ki tudja utána? Mitől jó vagy nem jó egy beszélgetés?

Valahol, valamikor találkozik két ember. Két múlt. Két kultúra. Két hangulat, két előzmény, két viselkedés, két bioritmus, két... minden.

És beszélgetni kezdenek.

Az itt olvasható beszélgetések a 80-as évek középső harmadában zajlottak, illetve készültek. Miért „illetve”? Mert ezek a beszélgetések keverékek. Valamennyit magnetofon rögzített – ennyiben zajlottak –, és utána valamennyit megszerkesztettük Bognár Róberttel – ennyiben készültek. A szerkesztés elsősorban húzást és rövidítést jelentett, valamint meglehetősen nehéz stílizálást. A nehézség abból adódott, hogy meg akartuk őrizni az élőbeszéd jellegét és stílusát, az egyidejűséget, hogy aki olvassa majd, úgy érezhesse: ha később is, de jelen van. Ezt nem olyan egyszerű írásban megcsinálni. Újra és újra tapasztalnunk kellett, hogy beszédben természetes kötőszavak és kötőmondatok írásban unalmasak, érdektelenek, fölöslegesek, sőt: ami mondva „elmegy”, az írva sokszor pongyolának, odavetettnek, nyeglének hathat.

De hát ha egyszer így beszélgetünk? Ha egyszer tele vagyunk „hát”-okkal és három pontokkal... Lehet-e velük legalább részben helyettesíteni a rádióban hallható, a televízióban látható-hallható metakommunikációt?

Szabad-e kevésbé tömörre, kevésbé tárgyiasra szerkeszteni egy beszélgetést írásban azért, hogy hangulata, egyszerűsége, eredetisége legyen? Most sem tudjuk pontosan. Hiszen minden beszélgetés más.

Vannak-e közös vonások? Azt hiszem, igen. Nem mindenki volt elragadtatva az ötlettől, hogy a Mozgó Világ képviselőjével beszélgessen. Nem mindenki volt elragadtatva az ötlettől, hogy egyáltalán nyilvánosság számára beszélgessen. Nem mindenki – de mennyire nem – volt egyáltalán hajlandó beszélgetni. Volt, aki eleve elutasított, volt, aki hosszas tárgyalások után ráállt, s aztán mégis lemondta, volt, aki a tárgyalások, a beszélgetés, a szerkesztett kézirat elkészültével nem járult hozzá a közléshez. Ebben az országban 1988-ban sem tartunk ott, hogy a vezető politikusok többsége hajlandó legyen egy-egy komolyabb beszélgetésre a nyilvánosság számára. Sőt: vannak olyanok is, akik legjobb tudomásom szerint még soha nem vettek részt ilyen beszélgetésben. Pedig...

(Itt most azért van három pont, mert ide egy könyvnyit lehetne írni arról, hogy a nyilvánosságra ma nagyobb szükség van, mint valaha, hogy a demokrácia megteremtését jelszóként ki lehet ugyan nyomtatni, de ez igazi nyilvánosság nélkül elképzelhetetlen; hogy a közvélemény számára elérhető és követhető nyilvánosságnak természetesnek kellene lennie: hogy a „közmegegyezés” adekvát formája a 80-as évek végén Magyarországon alighanem a „közmegegyezés” lehet... És lehetne folytatni...)

A kilenc beszélgetés közös vonása, hogy senki nem ragaszkodott előre elmondott-beadott-meghatározott kérdésekhez; mindenki hozzájárult, hogy nincsenek előre meghatározott „tabutémák” (ami persze – ezt sajnos azonnal hozzá kell tennem – nem jelentette, hogy mindent meg lehetett volna kérdezni, illetve ki lehetett volna nyomtatni); hogy valamennyi beszélgetés előtt tisztáztuk: előítéletek és prekonceptiók nélkül szeretnénk beszélgetni.

Szemben ülünk egymással, és beszélgetünk. Három-négy órát. Van, aki rád néz, van, aki nem. Van, aki csak akkor néz rád, ha ezzel jelzi: ennyi ez a válasz. Van, aki soha nem tesz pontot. Az a tapasztalatom: minél többet látom a szemét, annál valószínűbb az őszinteség. Ebből – számomra – az is következik: talán nincs fontosabb, mint hogy az embert érdekelje a másik mondanivalója. Ha nem érdekli igazán, ha nem figyel rá valóban minden idegszálával, azt a partner azonnal észreveszi. És pillanatok múlva már nem figyelnek egymásra.

Kérdések, időbeosztás, tempó. Ezek nehéz ügyek. Három-négy óránál többet nemigen lehet valakivel beszélgetni. De – le lehet ragadni, el lehet akadni, lehet félórakra elveszni és három óra múlva rádöbbenni, hogy alapkérdések nem hangzottak el még... vagy: vannak dolgok, amiket az ember mindenképpen meg akart kérdezni, de hátha a beszélgetés ezeknél sokkal-sokkal érdekesebb, ám váratlan irányt vett: elágazni-visszakanyarodni; tudatosan

félretenni valamit, és később visszahozni; mit csináljon az ember, ha egyetlen válaszból ötfelé is szeretne elindulni — melyiket válassza, mi legyen a többivel? Mikor kell abbahagyni? Nem hiszem, hogy szerencsés, ha az ember úgy érzi: kimerítette a témát-partnerét. Ennyi van benne.

Ilyenkor valami gyanús. Vagy a kérdező, vagy a kérdezett, vagy mind a ketten. Egy igazi beszélgetésnek nincs vége. Valamikor abba kell hagyni. A kérdező felelőssége, szerepe alighanem nagyobb, mint gondolánk. Szerencsés esetben tudja, nem szabad megszólalni akkor sem, ha partnere esetleg hosszú másodpercekig hallgat. De azt is tudja, mikor kell közbe-kérdeznie még akkor is, ha partnere folyamatosan beszél. Hogy mikor kell közbekérdezni? Nem tudom. Mikor lehet? Udvariatlanság nélkül — például — amikor a partner levegőt vesz. A közbekérdezésnél, azt hiszem, nehezebb a rákérdezés, a visszakérdezés: de ebben meddig lehet elmenni? Mármint ha az ember mindenképpen meg akar tudni valamit, amit a másik bizonyosan tud... Ezt sem tudom. Talán a beszélgetés közben kell újra és újra — nagyon gyorsan — eldönteni: van-e esély rá, hogy válaszoljon... semmiképpen nem akarja elmondani — vagy talán maga sem tudja még, el akarja-e mondani? És hát maguk a kérdések: valakiről az ember tudja, hogy az illető mivel foglalkozik, mit tudhat és mit nem tudhat. Az elégséges mércéje, gondolom, az, ha sikerül elérni a biztos tudás reprodukálását. De hát ez végül is meglehetősen kiszámítható és bemérhető. Az érdekesség, az eredetiség talán ott kezdődik, ha az ember olyat tud kérdezni, amivel esetleg új gondolatok, új összefüggések megfogalmazására ösztönöz.

8

Bátorság? Úgynevezett kemény kérdések? Nehezen értelmezem ezt ma Magyarországon. Mércéink erősen relatívak. Az ember magának állítja őket, és maga igyekszik együtt élni velük. Ha tud. Egyébként sokszor úgy gondolom: ha mindent nem is, azért majdnem mindent meg lehet kérdezni — csak vigyázni kell a fogalmazással. Válaszolni is majdnem mindenre lehet — csak vigyázni kell a fogalmazással. (A tőkés világban gyakran tapasztaltam mindent. Például: hivatalos, formális interjú előtti alkudozás folyik egy brit külügyi államtitkárral valamikor a 80-as években. Kérdezi: mi a téma. Mondom, a kelet-nyugati kapcsolatok. Azt mondja, akkor ő el fogja mondani, hogy a Szovjetunió megszállta Afganisztánt, és ezért... Azt válaszolom: ez így nem fog menni, mert mi ezt így nem tudjuk sugározni. Ez a fogalmazás nekünk elfogadhatatlanul goromba. „Hát akkor mi legyen?” Azt javaslom: mondja el, amit el kíván mondani, de ha lehetséges, fogalmazzon udvariasan. Megérti. És elmondja, hogy a brit külpolitika nem tudja elfogadni a Szovjetunió Afganisztánban tett katonai lépéseit és beavatkozását. És ezt nálunk lehet sugározni.)

Bátorság. Bátor legelőször is az lehet, aki beszél. Én eljövök, ő ottmarad. Neki kell szembenéznie a következményekkel. Nem nagyon hiszek azokban a riporterekben, akik szenzációsan kemény mondatokat tudnak kipréselni beosztott hivatalnokokból vagy munkásokból, akik másnap is ugyanoda mennek dolgozni... Bátorság. Bátor másodszor is a szerkesztő lehet, aki vállalja, hogy kinyomtatja a kéziratot. Ugyanis ha valami valakinek nem tetszik, ő a felelős, először ő kapja meg a magáét...

Úgyhogy én szívesebben mondom: tisztesség, sportszerűség. Aminek jegyében: az ember a beszélgetés előtt garantálja partnerének, hogy bármit is kérdez, bármennyire is ellentétes lehet a véleményük, a kérdezett minden egyes kérdésben lehetőséget, teret és időt kap véleményének kifejezésére. Hogy mondatait, gondolatait nem fogja összefüggéseikből kiragadva idézni. Hogy a kézirat szerkesztett változatát látni fogja, mielőtt az a nyomdába megy, és ez csakis az ő hozzájárulásával történik. A szerkesztett kézirat persze vannak viták. Egyet-mást kihúz vagy ki szeretne húzni belőle az, aki mondta. Az eredmény többnyire kompromisszum.

Úgy gondolom, figyelembe kell vennem azt is: a partner nem feltétlenül ismeri az eszközt, a közeget, amelyben szavai megjelennek. Hiszen nem ez a szakmája. Ezért kötelességemnek érzem, hogy az ő szempontjából is alaposan megnézzem a publikálandó kéziratot: ne ártson esetleg magának úgy, hogy nem, vagy nem pontosan tud róla. Aztán megjelenik az írás. Ettől kezdve érdektelen, mit gondolunk róla. Mi minden az oka, hogy ilyen lett. Nem küldhetünk minden olvasónak werk-levelet...

Mindezek után:

– szeretném őszintén és tisztelettel megköszönni e kötet szereplőinek, hogy vállalták a minden beszélgetéssel együtt járó kiszolgáltatottságot, amellyel lehet élni és visszaélni, és amely minden helyzetben a kérdező legveszélyesebb fegyvere;

– talán jó lenne, ha többet beszélgetnénk – a beszélgetésről, a szakmáról, hiszen szerepe, súlya, befolyása aggasztóan/örvendetesen nő Magyarországon is.

Apámmal már nem beszélgethetek erről a könyvről, pedig társszerző.

1988. január

Baló György

„A reformhoz kötöttem sorsomat”

Nyers Rezső

– *Őn divatba jött mostanában? Sokat ír és nyilatkozik...*

– Azt hiszem, nem én jöttem divatba, hanem azok a kérdések, amelyekkel én is foglalkozom. Miről van szó? A gazdaságpolitika jelenéről, jövőjéről; gazdaság és politika viszonyáról; a szocializmus építésének lehetőségeiről és korlátairól; a marxizmus eszmei alapjáról, elmélet és gyakorlat kapcsolatáról. Ezek a témák jöttek, hogy úgy mondjam, divatba, mert valahogyan a szocializmus magyarországi építése, de talán nem túlzok, ha ezt kitágítva azt mondom, hogy a kelet-európai szocializmusépítés sajátos sorsforduló időszakában van. És ez hozza felszínre a problémákat, némelyekben csupán a kételyeket, de sokakban ez hozza felszínre a marxista–szocialista útkeresést. Tehát, ha én „divatba jöttem”, ez csupán annak a jele, hogy divatos lett az a fajta marxista alapállás a társadalmi, politikai és gazdaságpolitikai kérdésekben, amit másokkal együtt én is képviselek.

– *Mire gondol, amikor azt mondja: „sorsforduló”?*

– Arra, hogy alapvetően másképp kell megszerveznünk a szocializmus gazdasági rendszerét, nemcsak a gazdaság irányítását, hanem az irányítók és az irányítottak viszonyát, miközben a gazdaságról való gondolkodásunkat is jobban az elmélet és gyakorlat kapcsolatára kell alapoznunk. Válaszúton vagyunk. Nem lehetséges a gazdasági gyakorlatunknak csupán különböző részmódszereit változtatgatni, javítgatni: a szocializmus, a szocialista gazdasági gyakorlat egészét kell tudnunk az alapvetően megváltozott helyzethez igazítani. Egyszerűsítve ezt úgy fejezik ki, hogy extenzív és intenzív módszer, de ez már annyira sablonná vált, hogy...

– ... igen, mert már 66-ban is az volt a jelszó, hogy az intenzív fejlődésre kell áttérni...

– ... Így van. És azóta is fenyeget bennünket az a veszély, hogy minden évben elhitetjük magunkkal: most már intenzív módon gazdálkodunk. De hát ez egyáltalán nem igaz. Nem sikerült még igazán rátalálnunk a mai időszakban szükséges szocialista gazdasági mechanizmusra. Ez az egyik tényező. Továbbá annyiból is sorsfordulóról van szó, hogy a szocializmus építése nemzetközi feltételek között folyik, és ennek alapja a nemzetközi kommunista mozgalom, ezen belül a kelet-európai kommunista mozgalom, és én úgy érzem, hogy ebben is új időszak kezdődik mostanában: el kell szakadnunk a szocializmus építésének első évtizedeiben használt sok-sok módszereinktől, tágítanunk kell a gondolkodásunkat, alkalmaznunk kell a tudomány újabb eredményeit és a mai világhelyzetből adódó következtetéseket. Tehát ideológiai megújulásra is szükség van. A nemzetközi kommunista mozgalomban ezzel kapcsolatban az első nagy ágyúlövést a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa adta le. Igen ám, de ez csak egyetlen ágyúlövés volt...

– *Már az Auróra is lőtt...*

– ... de az Auróra lövése után a bolsevisták azonnal rohamra indultak. Viszont az eszmei harcban ezt a rohamot mi még nem bontakoztattuk ki igazából, és főként, még nem nyertük meg az ütközetet.

- *Most az a nagy kérdés, hogy ki vesz részt ebben a harcban. Hiszen Ön bizonyára tapasztalja, hogy az Ön nemzedéke még azokkal a fiatalokkal is nehezen ért szót, akik pedig a szocializmusnak igazán elkötelezettjei. De egyébként is: lát Ön valahol, itthon vagy külföldön készséget vagy lehetőséget erre az ideológiai megújulásra? – mert az hiszem, ebben még gyöngébben állunk, mint a gazdaságban...*

- Igen, látok. Az általam ismert európai kommunista pártok mindegyikében tapasztalható a megújulásra való igény, valójában vannak bizonyos részmegújulások is. De ezek még nem elég mélyek. A gyakorlati politikai szempontok sokszor ellene szólnak, hogy az ideológia korszerűsítésén intenzíven munkálkodjunk. De azért a gyakorlatban, ha valamit el akarunk érni, akkor mégiscsak eltérünk korábbi ideológiai tételektől. Az lenne a legveszélyesebb, ha nem térnénk el...

- *Igen, csak közben restelünk, magyarázkodunk, azt mondjuk, hogy nem is igazán térünk el. Pedig eltérünk... és ezeket az eltéréseket többnyire nem is a párt kezdeményezi, hanem legfeljebb hallgatólagosan eltűri...*

- Ez bizony a mi ideológiai és politikai gyengeségünk. Valóban úgy van, ha a párt valami változást, reformot kezdeményez, az előtte való napon már védekezik sajtóban, rádióban, pártnapokon; elsősorban azt propagálja, hogy mit nem akar.

12 És általában sokkal nagyobb figyelmet fordítunk, nagyobb erőfeszítéseket teszünk, hogy valakiket meggyőzzünk arról: mit nem akarunk a reformok révén. Ez a védekezés... és most visszatérek a generációs problémára... ez a védekezés az idősebb nemzedéknek szól, annak a gondolkodásmódnak, amely a két világháború közötti időszakból származik, és a második világháború alatt, majd utána, a hidegháborús időszakban formálódott, keményedett, vált olyanná, amilyen. A mi mozgalmaink mindig e rétegre, a kommunista mozgalom pionírjaira gondolva védekeznek. Közben sokszor nem figyelünk eléggé arra, hogy az ifjúság éppen ellenkezőleg, mást vár tőlünk, a szocializmustól is. Az ifjúság eszméi előrenyomulást vár, az új dolgok iránti fogékonyságot, bátor kezdeményezéseket a társadalom problémáinak megoldásában. Az ifjúság nem érti meg ezt a védekezést.

De szerintem ezt a problémát, ha nehézségek közepette is, képesek leszünk megoldani, mert ma már teljesen nyilvánvaló, hogy a marxizmus, a kommunista mozgalom nem egyetlen generáció ügye. Bizonyosra veszem, hogy képesek leszünk újabb generációváltásra. És ez változásokkal fog járni a gondolkodásunkban. Nekünk, kommunistáknak, most nem annyira azt kell néznünk, miket mondott Marx és Lenin a maga idejében, hanem inkább úgy kell feltennünk a kérdést, hogy körülbelül hogyan gondolkodnának és hogyan cselekednének ők, ha ma élnének.

- *Miért van az, hogy – egy kicsit karcosan fogalmazva – a párt sokszor defenzívába kerül? Szóval, hogy azok az emberek, akik ezeket a bizonyos reformokat feszegetik, általában vagy kívülről jönnek, tehát nem párttagok, vagy a párt fiatalabb és e pillanatban még nem igazán vezető tisztségekbe került tagjai.*

- Igaz, a párt néha csak védekezik. Azt nem fogadom el, hogy a reform gondolata általában kívülről jön, szerintem a párton és munkásmozgalmon belülről is, sőt történelmi eredetét főként ebben a közegben találhatjuk meg. A párt és a reformok viszonyának a feszegetése azonban jogos. A probléma kulcsát a párt mai vezető szerepében, politikai felelősségében látom és abban, hogy a fejlődés közben a társadalmat meg akarjuk óvni bizonytalan, kalandos vállalkozásoktól, kiérleletlen kísérletektől. Hogy miért vagyunk néha túlságosan is óvatosak? Azért, mert a társadalmi rendszer alapvető intézményeinek fellazulásától is félünk, és ezt bizonyos történelmi események sajnos indokolják.

- *Közben pedig azt mondjuk, hogy ennek a politikai intézményrendszernek bizonyos fokig követnie kell a gazdasági intézményrendszer változásait. Ez kétarcúság.*

– ... igen, igen, valóban ezt mondjuk, miközben félünk az eróziótól. És nem egy fantomtól félünk, mert az elmúlt évtizedek története bizonyítja, hogy ilyen eróziós veszély létezik. Sajnos. A magyar politika már 1956-ban is majdnem a helyes irányú változások útjára lépett, amikor súlyos konfliktus robbant ki, és belecsúsztunk abba az időszakba, amikor ellenforradalmi veszély keletkezett. Csehszlovákiában 1968-ban szintén megfigyelhető volt egy olyan erózió, amin a nemzetközi kommunista mozgalomban vita van, még mindig. És ez szerintem nem szégyellni való. Azt viszont nem lehet vitatni, hogy az ottani változások, bizonyos fókig sajnos a rendszer eróziójának veszélyét rejtették magukban. De a legdrámaibb a lengyel helyzet volt, folyamatosan. 1980-ban pedig már egészen nyilvánlávává vált az erózió.

– *Igen, de a lengyel fejlemények azt is bizonyítják, hogy elkerülhetetlen az intézményrendszer, a politikai mechanizmus továbbfejlesztése, mert pusztán a személycserék és a határozatok, amelyek megígérik, hogy ezentúl ilyen nem fog történni, nem elegendők.*

– Ezt teljes mértékben elfogadom, egyetérték. Ezek az események azt bizonyítják, hogy a mostani időszakban igenis olyan mértékű változásra van szükség, amit beszélgetésünk elején a szocializmus sorsfordulójának neveztem. Ezek elmaradása nem kevésbé veszélyezteti, ássa alá a társadalmi rendszer jövőjét. De itt még maradt egy kérdés: ugyanis mindez a politikai és az ideológiai változás igényét hozza a nemzetközi kommunista mozgalomba. A nemzetköziségnek egy valósabb és konkrétabb értelmezését kell keresnünk és megtalálnunk. Mai nemzetköziség-értelmezésünk eléggé séma-szerű, sok mindenben felületes, tulajdonképpen lehetőséget ad arra is, hogy az internacionalizmus jelszava mögött tovább éljenek bizonyos nacionalista tendenciák, gazdasági nacionalizmus, kulturális nacionalizmus. Tehát itt tisztázásra szorul sok minden.

Új módon vetődnek fel manapság a szocialista államok egymás közti viszonyai is. Ezt sem lehet egyszerűen a régi internacionalizmus-jelszó alapján egy olyasfajta monolit közösséggé, államközösséggé formálni, amely nem valóságos gazdasági és kulturális érdekeken alapul. Tehát teret kell engedni a nemzeti sokféleségnek itt, Kelet-Európában a szocialista államok egymás közötti viszonyaiban is. Már a jugoszláv fejlemények 1948 után erre hívták fel a figyelmet, és ha végigkísérjük a kelet-európai történelem alakulását, akkor ez mindmáig feszegető kérdés.

– *Az embernek az az érzése, hogy kevés, ha egy párt olyan színben tűnik fel akár az országa, akár egyes tagjai előtt, hogy ez a párt most valamitől védekezik, elhatárolja magát, igyekszik bizonyos folyamatokat meggátolni vagy mederben tartani, ahogyan Ön is fogalmazta. Szóval, hogy ez ma kevés. Annál is inkább, mert ebben az országban a diplomások száma megháromszorozódott húsz év alatt, 1960 és 1980 között. Az értelmiség létszáma tehát nőtt, korántlag viszont nagyon jelentősen csökkent. Nekem az a véleményem, hogy amit a párt ma szellemileg, ideológiailag kínál, az nem elégséges. Szükség lenne nemcsak gondolkodásbeli és generációs váltásra a párton belül, hanem megközelítés-módbeli váltásra is, szemléletváltásra is, nem?*

– De igen, ezzel egyetérték, ezt meg kell teremteni, ez a szemléletváltás azonban nem jöhet úgy létre, hogy a 800 ezer kommunista szemlélete, és ezzel együtt több millió politikai szövetségesünk szemlélete monolit egységben változzon. Ezt irreális lenne elképzelni. A szemléletváltozás szükséges, de nagyon-nagyon keserves folyamat. Kezdetben ugyanis furcsa módon, de sokak számára a kommunista eszmék eróziójaként jelenik meg, hiszen az első szemléletváltozási igényeket, valljuk meg őszintén, sok esetben összetévesztették a marxizmus revíziójával, revizionizmusnak minősítették a mi mozgalmunkban. Tehát nem a fejlődés hajtóerejének, hanem a szocialista alapok megkérdőjelezésének fogták fel azokat. A fiatalok jogosan mondják az ilyenfajta felfogással szemben, hogy na jó, akkor viszont az első revizionista Lenin volt. Az első

és a legnagyobb revizionista, mert olyan mértékben revidálta Marx bizonyos tételeit, ami sokak számára elképzelhetetlen volt akkor, és elképzelhetetlen volna ma is.

Szóval ez az eróziós folyamat kezdetben veszélynek mutatkozik, ezért csak eszméileg erős és politikailag intakt mozgalmak engedhetnek meg maguknak ilyen szellemi útkereső tevékenységet. Mi, magyar kommunisták hosszú ideig gyengék voltunk eszméileg, és bizonyos szervezeti gyengeségeink is voltak. Mindez ideológiai bizonytalansággal is párosult, amelyet egy különösen harcias páncéltámadás főlátásával próbáltunk palástolni. Én azt hiszem, hogy a kommunista mozgalom ma Magyarországon erősödőben van, jóllehet akadhatnak, akik úgy gondolják, hogy itt bomlófélben van a gondolkodásmód. Nem bomlófélben van, hanem ez egy dialektikus folyamat kibontakozása, amikor a mozgalom már valóban nekiindul egy ilyen szellemi útkeresésnek. A gazdasági reformmozgalom és sok, a kulturális életben tapasztalható törekvés tanúsítja, hogy ennek a csírái megvannak a magyar kommunista mozgalomban. A nemzetközi kommunista mozgalom sok területén szintén megvannak. De igaz, hogy ennek meg kell erősödnie. No most...

– *Bocsásson meg! ... Lát Ön ma Magyarországon egy olyan fiatalabb gárdát, amely kész rá, hogy kövesse Önöket?*

– Igen, de nem tudom, mennyire tettekes és mennyire vállalja a társadalmi felelősséget. Nem tudom, pontosan milyen erőt jelent, de megvan.

– *Az Ön véleménye szerint elegendő mobilitás van a pártban?*

– Nem, nem. Nem elegendő. A mi pártunkban a dogmatikus szemlélet szerencsére már annyira fellazult, olyan szűk körre szorítkozott, hogy tulajdonképpen a szektárság eszmei alapjai is nagyon szűk területre szorítkoznak; ma inkább egy bizonytalanságról beszélnek, amikor a pártnak ez a szellemileg aktívabb része még nem tevékenykedik olyan hatással, hogy a marxista mozgalmon belül is a dialektika alapján fejlődésnek indulhassunk. De hát az élet... sajnos megteremt egy ilyen... helyzetet, amikor a mi mozgalmunk államfenntartó funkciója és a társadalmi fejlődés útkereső, tehát forradalmi funkciója bizony időnként ellentmondásba kerül egymással.

Én, a saját életutamból azt szűrtem le, hogy nem igaz, mélységesen nem igaz, hogy ez a kettő ellentmondásmentesen együtt lehet, még olyankor se, amikor már a mi államunkat építjük, és amikor felelősek vagyunk az ország politikájáért, felelősek vagyunk az ország katonai biztonságáért... és a katonai biztonság és a forradalom építése között is bizony súlyos ellentmondás feszül. Tehát szeretném hangsúlyozni, hogy ezt látniuk kell a fiatalabb embereknek is, hogy sajnos a gyakorlatban nem lehet csak a forradalom, a társadalmi forradalom bajnokaivá válni. Szívünkkel és eszünkkel ezt is szolgálni kell szüntelenül, de államfenntartó szerepünk is van.

– *Sokan úgy látják, hogy a vállalati önállóság lehetetlen úgy, hogy a minisztérium vagy a tanács nem szólhat bele sok mindenbe, de a kerületi vagy a megyei pártbizottság vagy végrehajtó bizottság továbbra is túlságosan gyakran avatkozik be operatív módon.*

– Igen, ebben is talán éppen ez az államfenntartó funkcióval járó felelősség munkál. Különbösen az, hogy az állam vonuljon ki a gazdasági életből, azt hiszem, komolyan nem merült fel Magyarországon. Előfordultak ugyan ilyen kiszólások... de ezt nagyon egyszerűen el lehet intézni: időnként meg kell mondanunk, hogy az államot nem csupán éjjeliőrnek képzeljük el, tehát nem liberális államként.

De valójában már maga a problémafelvetés is hamis. Mert a gazdaság nem tekinthető a politikától és az államtól független, elkülönült szférának, ahonnan „ki lehetne vonulni”. Ugyanakkor magába a gazdasági folyamatba nem integrálhatóak, sajátos külső tényezők szerepét játsszák. Egyébként a problémák egyik forrása az, hogy az államapparátust nemes egyszerűséggel nagyon könnyen és felületesen keverjük össze a politikai életben. Pedig az állam nem a minisztérium és nem a központi hivatal,

az állam maga a nép, és az államot elsősorban a nép által létrehozott hatalmi szervek képviselik.

Politikai deformáció, ami 1948–50-től kezdve végbement, hogy tudniillik az állami apparátusok ilyen mértékben háttérbe szorították az állam választott hatalmi szerveit. Igaz, ma már politikai reformot igényel, hogy a helyes viszonyt helyreállítsuk.

Az állam apparátusának a gazdaságba való mindennapi beleszólásától semmiképpen nem függ az állam jóléte. Sőt lehet mondani, hogy egy ésszerű mértékben túl minél inkább beavatkozik az állam apparátusa a gazdasági életbe, tulajdonképpen annál inkább gyengül maga az állam. Az állam erejét ugyanis a társadalmi közmegegyezés adja. Persze nem a gazdasági élet alakulását tétlenül szemlélő apparátusra van szükség, hanem az államhatalmi szerveknek felelős és a társadalmi öntevékenységet előmozdító államapparátusra.

Ami pedig a pártot illeti: az a felfogás, hogy a pártnak a társadalmi érdeket politikai eszközökkel, közvetlenül kell érvényre juttatnia a vállalati munkában, abból ered, hogy a párt szerepét sokan kizárólag vagy döntően az államfenntartó funkció erősítésében látják.

Ez azt a veszélyt rejti magában, hogy a pártmunka az állami adminisztráció részévé válik, még akkor is, ha fölötte áll az állami adminisztrációnak – mert még így is bevonta a pártot az állami adminisztrációba. Tudomásul kell venni, hogy az adminisztráló párt nem lehet politizáló párt. Az adminisztráló párt oly mértékben válik elkötelezettjévé a mindenkori alsó, középső és magas szintű vezetésnek, hogy előbb-utóbb elveszíti kapcsolatát a néppel. Tehát én azt gondolom, hogy igenis itt a gazdasági reformmal együtt jelentős változásra van szükség. Ez a változás 1957 óta – kezdetben csirájában, később nagyobb mértékben – megkezdődött a mi pártunkban, elindultunk a politizáló pártmozgalom felé. De itt most nagyobb lépéseket kell tennünk.

– *Ha jól értem, az állam szolgálata nem minden esetben az államapparátus egyik képviselője valamely – esetleg helytelen – döntésének szolgálatát jelenti. És ugyanez vonatkozik a pártra is. Gyakran hallani valakiről, hogy nem a pártot szolgálja, holott az illető esetleg csak másképp akarja szolgálni a pártot.*

– Én azt gondolom, hogy ebben is alapvető változásra van szükség. Újra kell értelmeznünk az eszmei egység és a politikai egység fogalmát úgy, hogy bizonyos alapkérdésekben és alaptörékvésekben nélkülözhetetlen az egység, de annak be kell vonulnia a mi életünkbe, hogy azonos eszmei alapon is lehet többféle nézet konkrét kérdésekben, akár nagy súlyú kérdésekben is. Ha a nézeteknek és a véleményeknek ezt a pluralizmusát nem tudjuk a jövőben jobban belevinni a pártéletbe és általában a politikai életbe, akkor reálisá válik a konzerválódás és főleg az ifjúságtól való elszakadás veszélye.

– *A nézeteknek és a véleményeknek ez a pluralizmusa ma nemigen látszik, hiszen állandóan arra vagyunk büszkéek a különböző közleményekben, hogy egységesen, teljes egyetértésben...*

– Pedig a párton belül mi ma többet vitatkozunk, meditálunk, mint amennyi kifelé látszik, mint amennyit kifelé sugárzunk. Bár ha megnézzük, hogy az egyes kommuniszták miket mondanak az újságokban, a rádióban, a televízióban, az egyáltalán nem azt mutatja, hogy konkrét kérdésekben itt valami borzasztó monolit egység volna. Lehet, hogy a felelős párttestületek határozatairól kiadott meglehetősen lekerekített közlemények csak a végső egységet tükrözik. De szerencsére a magyar kommunista mozgalomban ma sok fórumra jellemző – és én ezt a mi központi bizottságunkra is merem mondani –, hogy érdemleges viták folynak.

– *De miért nem lehet ezt kifelé elmondani? Miért nem lehet legalább annyit nyilvánosságra hozni, hogy egy adott döntést kemény viták előztek meg?*

– Hát... talán furcsa, hogy én a központi bizottság tagjaként éppen a Mozgó Világban meditálva mondom el, hogy közleményeink valóban túlságosan „lecsiszoltak”. Hogy ez miért furcsa? Azért, mert tulajdonképpen ma minden kommunikét lényegében a központi bizottság ülésén fogadunk el. És ha én itt meditálok rajta, hogy ez így talán nem jó, akkor miért szavaztam meg? – mert a legutolsó kommunikét is megszavaztam.

Nos, azért szavaztam meg, mert nem tudtam jobbat javasolni. De érzem a problémát. Úgyhogy valami jobb megoldást kell keresni, a párt élő, eleven, lüktető erejének érdemibb kinyilvánítását. Ez elsősorban az értelmiség szempontjából lenne fontos.

Tehát e tekintetben is keresni kell, hogyan fejleszthetjük a párt munkastílusát. Amikor sorsfordító időszakról beszéltem, erre a munkastílus-változásra is gondoltam.

– *Az a tény, hogy a közvélemény ennyire nem ismeri a párton belüli vitákat, részben magyarázat rá, hogy olyan keveset tudunk az 1972 és 1974 közötti időszakról, amelyet a reform megtorpanásának neveznek. Bár az utóbbi időben gyakrabban szóba kerülnek ezek az évek: például Berend T. Iván írásaiban vagy egyes vezető politikusok megnyilatkozásaiban. Talán az sem érdektelen, ahogyan egy fiatal író, Csengey Dénes tavaly decemberben „... és mi most itt vagyunk” című könyvében minősíti ezt a korszakot: szerinte a gazdasági nyitás nem járt együtt politikai nyitással. Ön az egyik formálója volt ennek az egész korszaknak – hogyan látja a közelmúltunkat?*

– Én úgy látom, hogy talán bizonytalanul, óvatosan, nem világos vagy nem teljesen tisztázott koncepció alapján, de politikai nyitás is kezdődött 1968-ban. Folytattuk a Forradalmi Munkás Paraszt kormány 1956-ban elfogadott programját. Meg kell azonban mondjam, hogy nem egyenes és magától értetődő folytatás ez, mert akkori-ban bizony még nem volt teljesen világos, hogy a marxizmus melyik értelmezése válik végül is hosszú távon elfogadottá és általánossá, jellemzővé a párt politikájában, és melyik politikai gyakorlat: az, amelyik a demokráciát a szocializmusban új módon értelmezi, vagy pedig az, amelyik a régi módon szinte a politikai diktatúrával tette azonossá a proletárdiktatúra eszméjét. Ezt a kettős töltést az MSZMP 1957-től egy ideig még magában hordozta. Csak később, valamikor a hatvanas évek első felében történt egy olyan változás, hogy a marxizmus alkotó értelmezése és a rugalmas politikai vonal vált mindinkább jellemzővé a párt politikájában. Ilyen értelemben mondom, hogy a 68-as időszak 57-re támaszkodott, pontosabban az ötvenhetes MSZMP-nek erre a haladó vonalára.

– *Hát igen, ma már tudjuk, hogy 1957-ben sok mindent revizionistának neveztek még, ami 68-ban...*

– ...ez bizony igaz, emlékszem például, a mi pártunkban is folytattunk vitát arról, hogy lehet-e traktorja egy termelősövetkezetnek.

– *Mikor?*

– 58 táján.

– *Tehát 56 után...*

– Böven 56 után. Ezt azért szükséges megjegyezni, mert a mi pártunkban túlnyomóvá és uralkodóvá vált az alkotó és gyakorlatias politikai felfogás, de soha nem vált egyeduralkodóvá. A mi pártunkban mindig léteztek, ma is léteznek az ötvenes évek első felében kialakult régi gondolkodásmód különféle változatai. Tiszta, százszázalékos szektások vagy dogmatikusok már nincsenek, de szektás vagy dogmatikus téveszmék bizony léteznek, sőt megnyilvánulnak, ezenkívül vannak, akiknek gondolkodását egyik jelzővel sem lehet jellemezni, mégis valami olyan politikai radikalizmust

képviselnek, és olyan szűk osztálybázison gondolkodnak, aminek ma nincs létalapja. De hát ez is velünk jön társadalomépítő utunkon, ez a politikai áramlat, és nem lehet azt mondani, hogy kérem szépen, ki velük a pártból, merthogy ezek minden tekintetben értéktelen emberek... Mert sok tekintetben nem értéktelen emberek, részben ma is hasznos tevékenységet folytatnak. Részben pedig sajnos ássák alá a párt politikáját kritikus helyzetekben...

– ... ezt időnként tiszteletre méltó hatékonysággal teszik...

– Tiszteletre méltó hatékonysággal. És a forradalmat védik, látszólag, és hitük szerint. Valójában pedig terjesztik a keserűséget, a kiábrándultságot és azt a nézetet, hogy a szocializmus megreformálhatatlan. Amit tulajdonképpen az eszmei, politikai ellenségeink mondanak. Azt, hogy a reformnak nem célja az igazi változás, hogy a mi rendszerünk sztálinizmus volt, sztálinizmus maradt és sztálinizmus lesz ez után is, pusztán egy reformparavánt húz maga elé, és látszólag mássá válik. Ezt mondják az ellenségeink. Hát sajnos ezek az emberek is körülbelül ezt mondják, csak más előjellel, szerintük nincs is szükség reformra. Tehát, végül is, ezek a nézetek is benne vannak a mozgalomban.

1968-ban azonban a párt haladó áramlatára építve történt politikai nyitás. Olyan dolgokat oldottunk meg, amiknek nagy társadalmi fontosságuk van, bár talán nem látványosak. Létrejött például a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa mint az agrár- és szövetkezeti érdekképviselő fontos szerve; a tanácsokat 1968-ban és azóta nem egyszerűen a központi államhatalom helyi szerveinek tekintettük, hanem önkormányzati szervezetnek is deklaráltuk őket. Igaz, hogy ez az önkormányzat – ezt ma is látjuk – nem indult valami gyors virágzásnak, és csak lokális eredményeket hozott. De azért ez egy politikai nyitás volt. További példa a szakszervezetek aktivizálása: világosan elismertük kettős funkciójukat, tehát hogy politikailag támogatják a rendszert, de gazdasági kérdésekben érdekképviselői, érdekvédő szerepük is van, és ezt bizonyos jogszabályok is rögzítik.

Mindez óvatosan indult meg, mert ez a politikai nyitás nagyon hamarosan elvesztette nemzetközi támaszát: a csehszlovák reformkísérletek bukásával tulajdonképpen minden nemzetközi támasz nélkül maradt a szocialista világban. Igaz, hogy a jugoszláv gazdasági gyakorlat szintén egy sajátos reformpolitika vágányán haladt, de tény, hogy Jugoszlávia elkülönül a szocialista közösség intézményeitől. Ugyanakkor mi a magyar-szovjet baráti, szövetségi kapcsolatot mindig alapvetően fontosnak tartottuk. Egyik-másik kisebb szocialista országgal esetleg lehettek súrlódásaink, de ezeket is igyekeztünk elkerülni és nem szívesen vállaltuk őket, de azért esetenként előfordultak. A szovjet politikával való szövetségi kapcsolat fönntartása mindig is alapkérdés volt. Viszont 68-ban ezt a szövetségi kapcsolatot is úgy értelmeztük, hogy annak már része lett a mi nagyobb belpolitikai önállóságunk elve is. Tehát e szövetség ilyen új értelmezése, ez is politikai nyitás, ami nagyon nagy jelentőségű.

Az viszont igaz, hogy ez a nyitás 72-ben megállt... nem, nem, már előbb, már 71-ben. 72-ben egy határozat is kifejezésre juttatta, hogy a gazdasági reform és a politikai nyitás tekintetében is – bizonyos visszarendeződés történt. Nem teljes visszarendeződés...

– ... de Ön mindenesetre ekkor távozott a vezetésből, hiszen addig a központi bizottság titkára volt. Szeretnénk ha elmondaná, hogyan és miért távozott.

– 1974-ben váltam meg a titkári tisztségtől. Azért távoztam a vezetésből, mert 1972 és 1974 között világossá vált, hogy a marxizmus értelmezésében, a szocializmus általános törvényszerűségeinek és nemzeti sajátosságainak értelmezésében eltérés van, bizonyos politikai és ideológiai véleményeltérés van a mozgalmon belül, és a gazdasági reform folytatásának kérdésében is. Tehát oly mértékben vált nehezzé akkoriban

a párt számára, hogy ennyire különböző véleményű emberek jól, hatékonyan együtt tudjanak dolgozni, hogy logikusnak látszott, hogy egypáran – akkoriban ketten Fehér Lajossal, majd hamarosan Fock Jenő is félig – kivájlunk a vezetésből. Úgy-hogy...

– ... bocsásson meg, kinek látszott ez logikusnak?...

– Az én számomra látszik logikusnak újra belegondolva magamat az akkori helyzetbe. Véleményem szerint a kommunista mozgalom, illetve a magyar politikai rendszer bizonyos fejletlenségének tünete volt, hogy így oldott meg kérdéseket, mert a politikai vezetés ma már ugyanilyen eltérésekkel, értelmezéssel és véleménykülönbségekkel talán jobban együtt tudna működni. De még ma sem biztos, hogy ez gyakorlatilag lehetséges lenne. Ezért mondom, hogy távozásom természetes volt az akkori körülmények között.

– *Ez azt jelenti, hogy távozásukat Ön vagy Önök kezdeményezték?*

– Nem. De én nem tudtam volna lelkiismeretesen és az egység teljes kinyilvánításával képviselni sok mindent ... nem mindent, de sok mindent... abból, ami azokban az esztendőben a gyakorlatban történt. A központi bizottság határozatai azonban mindig helyes elveket tartalmaztak, ezeket elfogadtam és képviseltem.

– *Tehát a visszarendeződést, amit Ön visszarendeződésnek nevezett az előbb.*

– Azt a visszarendeződést nem tudtam képviselni.

– *Tehát ha jól értem, Ön azt mondja, hogy ezt nem Önök kezdeményezték, de a logikáját elfogadták.*

18

– Nem a visszarendeződés logikáját fogadtuk el, hanem a személyi cserék logikus voltát. Kérem szépen, hát elfogadtuk, persze hogy elfogadtuk. Én bevallom őszintén, hogy azért is fogadtam el, mert akkoriban pesszimistább voltam. Bár tudtam, hogy ez a megtorpanás és visszarendeződés átmeneti lesz, és egyszer vége lesz – ebben mélységesen hittem –, mégis, akkor úgy látszott számomra, hogy a magyar politikában nagyobb mértékű lesz a visszakanyarodás a 68 előtti viszonyokhoz, és nem bántam, ha ebben nem kell részt vennem a korábbi posztomon.

– *És ezt hogyan élte meg személyesen? Mit érzett, mit gondolt akkor, milyen állapotban volt? Szóval ezt vereségnek érezte?*

– Nézzék... Volt bennem keserűség, mert egy ügy mellé odaálltam, összekötöttem már vele a sorsomat akkor. Ez a gazdasági reform ügye, és hát ezt féltettem. Tulajdonképpen könnyebbéget is jelentett nekem, hogy kiváltam a vezetésből, mert senkinek nem kívánom, hogy hosszú ideig ilyen vezető posztot töltsön be. Nekem a magánélettel kapcsolatban is voltak igényeim, én magánéletet is éltem, de hát egy ilyen magas tisztség oly mértékben megnyomorítja az ember magánéletét, hogy bármilyen nagy eszmei elhivatottság van is benne, tíz-húsz esztendő, az bőven elég. Tehát volt egy ilyen könnyebbség. A keserűség hamar elmúlt, maradt a könnyebbség.

– *De ha ma visszanéz, akkor kiderül, hogy a dolgok döntő többségében Önnek vagy Önöknek volt igazuk, és az események, illetve a folyamatok is Önöket igazolták...*

– Ezt én... én ebben nagyon tartózkodó vagyok, és azt mondom, nem én vagyok hivatva ezt megállapítani. Úgyhogy én nem vagyok tárgyilagos, és nem is nyilvánított véleményt.

– *De azért arra is szeretnénk emlékeztetni, hogy éppen Ön volt az, aki a központi bizottság titkáráként kijelentette: mi a határon megállítjuk azt a bizonyos 1973-as tőkés áremelkedési hullámot. Pedig nyilván pontosan tudta, hogy ez lehetetlen...*

– Ezt a kijelentést egy rögtönzött interjúban tettem, de nem teljesen alaptalanul. Akkoriban úgy gondolkodtam, hogy a világpiaci infláció begyűrűzését aktív árfo-lyampolitikával meg tudjuk akadályozni. És részben így is történt, mert a magyar gazdaság sohasem vette át a nyugati infláció mértékét. Abban az interjúban még nem

utalhattam rá – hiszen erről a párton belül vita folyt, de komoly szakértői munkával már tisztáztuk –, hogy Magyarországon belső inflációgerjesztés működik. Én a kívülről jövő infláció megállítására gondoltam.

– *Ugyenerről a korszakról vannak olyan, mostanában ismét fölmelegített vélemények is, hogy némelyek egy leszűkített úgynevezett munkásérdek vagy szakszervezeti érdek jegyében kezdeményezték vagy ösztönözték a reform megfékezését. És nehezen tagadható, hogy valós társadalmi aggodalmat is képviseltek az ilyen nézetek hirdetői. Sőt: a folyamatos áremelkedések és egyéb gazdasági gondok láttán talán még ma sem igazán reformpárti a magyar dolgozó nép többsége...*

– Valóban, nem csupán néhány politikus találta ki az ellentmondásokat, azok valóban léteztek; azonban politikai sikra emelésük már helytelen volt. Ugyanúgy, mint ahogyan Lenin idejében helytelen volt a szovjet-oroszországi munkásellenzék magatartása: bármennyire is munkásérdekeket hangoztatott és azok alapján kritizált, hosszú távon a munkásosztály érdekei ellen dolgozott. Az is tény viszont, hogy átmenetileg... nem sokáig ugyan, de bizonyos ideig... megértésre, elfogadásra talált a társadalom egy részében.

Valóságos gondok nálunk bőven voltak. A gazdasági reformnak a széles tömegek, a nem politizáló emberek nem váltak igazi részeseivé. Talán az is közrejátszott ebben, hogy a reformot nem sikerült megfelelően összekapcsolni társadalmi, politikai változásokkal. De egyébként is, az a véleményem, nem igaz, hogy a hosszú távú gondolkodás milliós tömegek sajátja lenne a mindennapokban. Ha viszont úgy tesszük fel a kérdést, hogy a politizáló magyar társadalomban mekkora táborra volt a reformnak, akkor erre már azt mondanám, hogy nagy. Nagy táborra volt. Kétségtelen azonban, hogy a politizáló táborban is megosztottság volt, és emiatt ez a politikai szféra a társadalom széles rétegeinek nem tudta úgy közvetíteni a reform értelmét, célját, előnyeit – a hátrányai mellett –, hogy ez a mindennapi embereket is meghódítsa. Mégis: ha a reformpolitika az ellentétébe csap át, akkor az emberek álláspontja egyből világossá válik, és a reformot támogatják. Például én nagyon jól emlékszem arra, hogy 72–73-ban éppen ez az úgynevezett munkásirányzat elég nagy parasztellenességet terjesztett el az országban, az iparban, főleg a fővárosban. És ugye azt akarták elhíttetni, hogy az egész reform a parasztság hasznára van, a munkásságnak meg csak kára származik belőle. Ezt sokan el is hitték. 74–75-ben a kormányzat helytelen intézkedéseket hozott például a háztáji gazdaságok jövedelmének megnyirbálására. Igen ám, de ez hamarosan a termelésben is éreztette hatását, és egyszeriben ellátási nehézségek jelentkeztek, csodálatosan gyorsan. Ugyanilyen csodálatosan gyorsan, egyszerre felébredt Csipkerózsika-álmából a budapesti közvélemény is, és rájött, hogy a háztáji-politika mégiscsak jó politika. És hamarosan, a hetvenes évek második felében, egyértelműen átbillent a politikai közvélemény mérlege a háztáji gazdaságok javára.

– *Engedje meg, hogy – 1984-re értelmezve – újrafogalmazzam ezt a kérdést. Az érzésem, hogy ma már többé-kevésbé elfogadottá vált vagy válik, hogy a kiugró teljesítményt kiugróan kell honorálni. Sőt gondolom, egyetértünk abban, hogy sokkal kiugróbban, mint eddig. De úgy tűnik, nagyon-nagyon nehéz lesz elfogadtatni, hogy akit kimagaslóan honorálnak, az kimagaslóan fog fogyasztani is. Ugy látom, hogy az elégedetlenség, a rosszkedv elsősorban akkor jelentkezik, amikor az emberek kiugróan teljesítő honfitársaik életmódját, fogyasztását látják – még akkor is, ha ez valóban megérdemelt. Ezt a jövő egyik súlyos kérdésének érzem.*

– Ez a feszültség ma valóban nagyon erős, és néhány dolog különösen erősíti. Az egyik az, hogy nincs érdemleges gazdasági növekedés. Természetesen nem gondolok arra, hogy visszajöhetne a mi aranykorunk, amikor évi hat százalékkal növekedett

a nemzeti jövedelem. Nem, ez nem jöhet vissza. De a mainál nagyobb növekedés kell, mert annak talaján a differenciálást társadalmilag simábban, kevesebb feszültséggel lehet megoldani. Ezért az a véleményem, hogy a jelen időszakban többet beszélünk a differenciálásról, mint amit érdemben tenni tudunk érte. Azért persze mindenütt ma is igyekezni kell jobban differenciálni.

Az is növeli a feszültséget, hogy 79 után a reformpolitika folytatásának szándékával tulajdonképpen nagyon helyes intézkedés történt, a kisvállalkozások ösztönzése. Az intézkedés előnyeit és hátrányait egybevetve, szerintem mindenképpen az előnyök dominálnak, még azoknak a szempontjából is, akik ma a hátrányokat érzik erősebben. De ez a robbanásszerű változás, ennek a szabadpiacszerű szférának a megnyitása, a tökéletlenül szabályozott, tulajdonképpen szimulált piac mellett – ez egy ellentmondást fokozó tényező volt. Ezt a piaci dilemmát csak a gazdasági reform folytatása oldhatja meg.

A harmadik tényező a magas infláció: három-négy százalék, de akár öt százalék mellett könnyebb a jövedelmeket reálértékben differenciálni úgy, hogy a társadalmi feszültségek ne növekedjenek.

A jövőt illetően én azt gondolom, hogy ha ez a három tényező megszűnik, vagy ha a hatásuk erősen csökken, akkor jobb lesz a helyzet, de a jövedelemelosztási problémák, az ennek kapcsán keletkező feszültségek szerintem hosszú-hosszú ideig kísérni fogják életünket. Tehát nekünk jövedelemelosztási problémákkal, aránytalanságokkal, hátrányba jutott rétegekkel mindig foglalkoznunk kell. Többek között ez is indokolja a társadalmi érdekközvetítő és érdekérvényesítő mechanizmusok létrehozását, illetve megerősítését, és olyan politikai rendszer kialakítását, amelyben az érdekek nyíltan felszínre kerülnek. A legtöbb bajt és keserűséget ugyanis az okozza, ha nincs is fórum, ahol az emberek elmondhatják panaszait, vagy ha úgy érzik, hogy a panaszokkal sóhivatalok foglalkoznak, és nem demokratikus fórumok.

– *Őn is tudja, hogy a reformról, sőt a reform reformjáról ma szélteben-hosszában vitatkoznak Magyarországon – és nemcsak gazdasági lapokban vagy gazdasági műsorokban. A Mozgó Világ is beszállt ebbe a vitába Bauer Tamás 1982 novemberében megjelent és szélsőséges visszhangokat kiváltott tanulmányával.*

– Igen... Sajnálatos, hogy az a tanulmány problémákat okozott, mondanivalója egészében ezt nem indokolta. Egy-egy felületen, odavetett megállapítás volt ugyan benne, amellyel nem lehet egyetérteni. De remélem, nem ez a tanulmány volt a bekövetkezett szerkesztési válság kiváltó oka.

– *Pedig erre is azt mondják, hogy igen, ez volt az. Azt is mondják, hogy erre már le kellett csapni.*

– Ennyire azért én nem vagyok benne a dolgokban, de szerintem nagyobb volt a csinnadratta pár hónappal ezelőtt, mint amennyire ez a tanulmány indokolta volna. Az, hogy egy fiatal gárda erőteljesebb reformpolitikát követelt, mindenképpen érthető volt számomra. Az viszont, hogy egyesek teljesen új reformfolyamat megindítását vetették fel azon a címen, hogy a 68-as reform szerintük bedöglött, tehát nem folytatható már – ez nem igaz, ez téves nézet. Lehet valakinek ilyen téves nézete, de ezzel vitába szálltak, és ezzel én is vitázom.

– *Szóval, ha jól értem, Ön egy kétfrontos harcban éli mindennapjait. Az Ön által kedvelt és támogatott fiatalok Önnél is dörömbölnek erőteljesebb reformokért, Ön pedig másokat igyekszik meggyőzni arról, hogy hát azért, ha nem is annyit, mint amennyit Öntől követelnek, de azért valamit tenni kell...*

– Sajnos ez így van. Bizonyos fiatalok számára én rózsaszín reformer vagyok, miközben mások szemében inkább túlzó reformer, amolyan vörös posztó. Hát Istenem... Kinek-kinek másnak látszanak a színek. A fiataloknál gyakran hiányzik a

dialektikus szemlélet, de ezeket a kérdéseket türelemmel kell szemlélteni, és kell a vita is. Ma ott tartunk, hogy egyfelől a mi pártunkban elégtelennek tartjuk a vitákat, másfelől viszont, amikor a gyakorlatban nyilvánosságra kerülnek, akkor sokalljuk őket. Közben viszont megállapítjuk azt is, hogy a viták formálisak, szóval... tulajdonképpen egymás mellett való beszélgetések a viták, és nem eléggé tükrözik – legalábbis a nyilvános viták nem tükrözik – a tényleges szembenállásokat. Mert jellegzetes, hogy maguk a vitázó felek is igyekeznek szalonképessé tenni nézeteiket és beburkolni valamiféle olyan közéleti csomagolásba, amiben képviselni lehet őket bizonyos mértékig. Mert minden dolog értéke a mérték, mondá Arisztotelész, szóval bizonyos mértékig ez helyes, bizonyos mértéken túl azonban már a szemben álló nézetek lényegét rontja ez a csomagolás. És ma megállapíthatjuk, hogy nem eléggé igaziak a viták. Másrészt, ha egy vita igazi, arra azt mondjuk, hogy ja, ebben most ne legyen vita, mert ez éppen egy kényes kérdés. És tényleg kényes kérdés, meg kell mondjam, ha valaki például a KGST bizonyos problémáit feszegeti. És ha valaki mögött nincs elegendő tekintély, arra bizony... ráhúzzák a vizeslepedőt. Tehát ellentmondásos helyzetben vagyunk. Szerintem értelmesen tovább kell tágitani azoknak a kérdéseknek a körét, amelyek nem kényesek, sőt; tulajdonképpen a kényes kérdéseknek sem szabad tabunak lenniük, csak kényesebben, óvatosabban, vigyázva kell megfogalmazni – de azért ezekben is meg kell fogalmazni – az igazságot.

Szóval kényes kérdésekben gondosabb fogalmazás kell. Ez az én véleményem, ezt igyekszem én a magam gyakorlatában képviselni. Úgy látom, hogy ez nem képviselhetetlen, a magyar politikában ma már lehet így kényes kérdésekkel foglalkozni, azonban a gyakorlatban sok a probléma, és ... ezért ez nem igazán érvényesül.

– *Tehát: hogyan tovább a reformmal?*

– A koncepció már összeállt, ezzel én lényegében egyetértek. Az egyik fő irány az, hogy vállalkozóképesebb és vállalkozóbb vállalati vezetést kell kialakítani és ezt elősegítő kormányzati irányítást, illetve szabályozórendszert teremteni.

A második fő irány egy olyan közgazdasági szabályozórendszer kidolgozása, amelyben az ár, a bér, az adó, a hitel és az egész pénzügyi rendszer, illetve a különféle gazdaságértékelési módszerek egymással össze vannak hangolva, és együttesen tágitják a vállalati vezetés és a vállalati cselekvés szabadságát. Amiben pedig korlátozzák, abban összehangoltan korlátozzák. Tehát meg kell szüntetni azt az állapotot, hogy az egyik erőforrást valamiféle társadalmi érdekből csökkentjük, de ezzel tulajdonképpen gátoljuk egy másik társadalmi követelmény érvényesülését, ami a mai túlszabályozottsági állapot jellemzője.

A harmadik fő irány a vállalati vezetés és a vállalatok belső működésének lényeges továbbfejlesztése, amelynek során érdemibbé válik a vezetés és a dolgozók partnerkapcsolata, újrarendeződnek az állam tulajdonosi joggyakorlásának módszerei, úgy, hogy a köztulajdonért való felelősség közelebb kerüljön a ténylegesen gazdálkodó emberekhez, és ne valami megfoghatatlan eszmei tényező maradjon csupán. Ezek nagyon lényeges reformintézkedések. Ha hozzávesszük a bankrendszer reformját, amit szintén tartalmaz ez a koncepció, akkor ez már ad egy közgazdasági megalapozást. Azzal is foglalkozunk, hogy a párt gazdaságsszervező munkáját is újra kell gondolni – meghagyva azt, hogy a gazdaságpolitikát a párt alakítja ki. Tehát újra kell gondolnunk a párt gazdasági szerepét, a kormányzati munka stílusát és a társadalmi szervek, ezen belül a szakszervezetek vezető szerepét is, abban a felfogásban, hogy a gazdasági hatékonyság lényeges javítása közérdek.

Ezek, mondjuk, a keretei és a lényege ennek a reformkoncepciónak, és ma a magyar politika nyitott abban a tekintetben, hogy jobban ki tudja bontakoztatni a politikai mechanizmus érdektisztázó, érdekütköztető és érdekegyeztető funkcióját. Ide tarto-

zik a közigazgatás fejlesztése, az országgyűlés szerepének növelése is. Ezek ma mind, hogy úgy mondjam, körülveszik ezt a gazdasági reformkonceptiót, amely így a 68-as reformnál is inkább állami reformfolyamattá válhat.

– *A reform jövőjének nemzetközi támaszait keresve mindez csak megerősíti, hogy mennyire érdekünk lenne az áru és pénzviszonyok gyorsabb fejlődése a KGST-ben.*

– Ennek vannak bizonyos határai, de nem annyira szűkek, mint azt egyesek gondolják. Valóban fontos érdeke lenne a magyar népgazdaságnak, hogy a KGST-országok egészében végbemenjenek hasonló reformok, vagy legalábbis egy irányba mozgó reformok, mechanizmusreformok. Ennek a szükségessége ma főnnáll. A lehetősége? Hát... tulajdonképpen valamelyest az is megvan, nem lehetetlen e reformok megindulása, hiszen látjuk, a szovjet gazdaságban is folytatnak a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos kísérleteket; Bulgáriában is vannak jelei ennek; Lengyelországban pedig politikailag már tulajdonképpen elfogadtak egy gazdasági reformot, amelynek azonban a gazdasági feltételei alig-alig vannak meg. Úgyhogy azért én azt gondolom, hogy a magyar reformpolitika valamivel szélesebb bázisra talál a... vagy, pontosabban fogalmazva, föltétlenül kisebb ellenállással találkozik a más országbeli gazdasági mechanizmusok részéről, mint 1968 után. Tehát valamivel jobb lesz a helyzet, de azzal nem számolhatunk, hogy ennek az évtizednek a következő részében a tervezés és a piac viszonyában, a gazdasági mechanizmus karakterében a KGST nagy részében hasonló reform menjen végbe. Erre nem számíthatunk, de a KGST-együttműködés fejlesztésének lehetőségét ilyen körülmények között is keresnünk kell. Különböző mechanizmusok mellett kell megtalálnunk a mainál intenzívebb együttműködés lehetőségét.

– *De azért ez mégis fékként hat...*

– Ha úgy tetszik, féknek is felfoghatom, mert ennek következtében a KGST-együttműködésből kisebb növekedési ösztönzést kap a magyar gazdaság is, a többi tagország is. De fogjuk fel úgy, hogy egyelőre a magyar gazdasági mechanizmus a maga bázisán is képes fejlődni, még jó darabig képes, úgy, hogy ne kerüljön összeütkezésbe a KGST-vel.

– *Tehát még nem értük el a KGST lehetőségeinek maximumát?*

– Nem értük el. Természetesen nagyon, nagyon kényes, már úgy értem, bonyolult politikai kérdés azt megítélni, hogy meddig terjedhet egy szövetségi kapcsolat mellett a gazdasági mechanizmusbeli vagy gazdaságpolitikai önállóság. Az a leghatározottabb véleményem, hogy jó szövetségi kapcsolatok mellett is lehet még fejleszteni az önállóságunkat. Néha ennek érdekében vállalni kell vitákat, pillanatnyi egyet nem értést, abban bizva, hogy hosszabb távon az ilyesfajta viták is a szövetség erősítését szolgálják.

– *És attól nem tart, hogy a 80-as évek második felére kialakuló világpolitikai helyzet jelentősebb ellenállásra csábítja a reform ellenzőit? Hogy úgy mondjam, bezárkózásra, kapcsolatok megnyirbálására. Mert azért voltak ilyen tendenciák Magyarországon az elmúlt egy-két évben, vezető helyeken is.*

– Igen. Voltak és számítok ennek az újratermelődésére. Ez minden külpolitikai feszültség időszakában újra fog jelentkezni, és mindig, mindig megmarad egy bizonyos fajta dilemmázás a kommunista politikában, és a dilemmát magát én nem kárhoztatom. Tekintve, hogy most merőben más világhelyzet van, mint korábban volt, sokan megkérdezik: az események merrefelé haladnak, mit követel a szocialista világ érdeke, mit követel a magyar nép és a magyar gazdaság különleges érdeke? – és ezen mindig medítni kell. Ezért, a meditáció kapcsán, újra fognak termelődni olyan törekvések, amelyek a világpiactól való elfordulás gondolatát vetik fel. Akármilyen messzi jövőben gondolkodom, a békés egymás mellett élés alapján képelem el

a különböző társadalmi rendszerek viszonyát – és ez a végső axiomatikus alap, amiből nem engedhetünk. Ezért nem tudom elképzelni, hogy bármikor is hátat fordítsunk a világgpiacnak. Sőt a Szovjetunióról vagy a szocialista világ egészéről sem tudom ezt elképzelni. Úgyhogy – legalábbis részben – igenis rá vagyunk utalva a világgpiacra, annak a fejlődő részére és a fejlett tőkés részére is.

Ma úgy látom a dolgot, hogy politikánkban helyére került ez a kétirányú kapcsolatrendszerünk a szocialista világgal és a nem szocialista világgal. Ennek nincs alternatívája. Ezt erősíteni kell, ezt meg kell értetni, de mind a két oldalát a dolognak. Azt is, hogy rá vagyunk utalva a nem szocialista világgal való folyamatos gazdasági kapcsolatokra. De azt is, hogy elemi érdekünk, hogy a szocialista világgal, a Kelet felé fordulással is élni tudjunk, talán még jobban, mert ennek nem voltak történelmi hagyományai, tehát ez különleges figyelmet, erőfeszítést igényel. Ha jól meggondoljuk a magyar politika vonulatait, akkor nagy egyéniségek is felhívják a figyelmet arra a tanulságra, hogy nem szabad egyedül nyugat felé fordulnunk, hogy súlyos geopolitikai és eszmei indokok vannak rá, hogy erősen kötődjünk a szocialista világhoz. Úgyhogy ezt a mainál sokkal inkább be kell vinni a köztudatba. De minden irányban nyitottak vagyunk, és ennek a távlatait én ma jónak látom.

– Zárókérdés... – *Őn 1980 decemberében nyilatkozott az Élet és Irodalomban Mezei Andrásnak, és elfogadta azt a kifejezést a helyzetünkre, hogy „gúzsba kötve” kell táncolnunk. Ma is így van-e ez, és ha igen, akkor erősebben vagy kevésbé vagyunk gúzsba kötve?*

– Azt, hogy gúzsba kötve táncolni, kétféleképpen lehet értelmezni. Én akkor azt mondtam, nem ez a kérdés, hogy lehet-e, hiszen *kell* gúzsba kötve táncolni. Én ezt abban az értelemben gondoltam akkor – és gondolom ma is –, hogy Magyarország helyzetét nagyon sok történelmi, nemzetközi, politikai, és gazdasági tényező: termelőerők, kulturális adottságok determinálják, és mindez bizony szűkíti a mi cselekvési szabadságunkat. Ezek gúzsba kötnek bennünket.

Van azonban ennek egy hétköznapi értelme is, hogy tudniillik gúzsba köt bennünket a központi túlszabályozás. Gúzsba köt a társadalmi együttműködési készség alacsony foka. Gúzsba köt a gyenge színvonalú vezetés sok-sok területen. Ebben az értelemben nem hiszem, hogy gúzsba kötve kellene táncolnunk...

A felzárkózás esélyei

Berend T. Iván

Baló György: Hanák Gábor 1984 augusztusában készített Önnel egy beszélgetést, amelyet a Magyar Televízió nézői majdnem egy évvel később láthattak. Ezt a beszélgetést közli a Kortárs 1985. novemberi száma, ezért én engedelmével ott szeretném kezdeni, ahol az a beszélgetés abbamaradt, hiszen az végül is 1984 közepéig kísérté figyelemmel az Ön életét és pályafutását.

Szóval: igazán nem tudom, hogy lehet-e egy beszélgetést így kezdeni, de megpróbálom. Tavasszal két élményem volt Önnel kapcsolatban. Az egyik: „Metszetek” címmel szerkesztettem a televízióban három élő vitaműsort a Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa előtt. Az első témája a gazdaság volt, a másodiké a társadalom-társadalompolitika, a harmadiké pedig a tudomány, oktatás, kultúra, művészet Magyarországon. Napokig töprengtünk, kit hívunk meg az egyes műsorokba, kit igyekezzünk megnyerni közreműködőnek, és az Ön nevére arra döbbsztünk rá, hogy igazából mind a három műsorban helye lenne. Végül is a harmadik adásban volt vendégünk. A másik élmény: főntrol, egy közvetítőfülkéből néztem a XIII. kongresszus záróülését. Elég messze volt tőlem az elnökség, de tisztán láttam, hogy hét sorban ülnek. Ön a negyedik, tehát a középső sorban ült. És azt vettem észre, hogy miközben az elnökségben minden hely foglalt, Ön mellett, a negyedik sor kellős közepén jobbra is üres egy szék, balra is üres egy szék. Az arcát láttam, messziről, de az arckifejezését nem tudtam pontosan megítélni. Azon kezdtem el ott, akkor gondolkodni, hogy Ön egyedül van-e, vagy hogy ezt a helyzetet, amit én onnan főntrol egy kicsit meghökkenve vagy megdöbbszvenne láttam... szóval, hogy ezt ostobaság-e vagy rosszindulat-e szívbólunak főlfogni? Ez a kérdés. Vagy megjegyzés? Nem is tudom...

Berend T. Iván: Ami a televíziót illeti, örülök, hogy egy mai kérdésekkel foglalkozó sorozat több témájánál is felmerülhetett a nevem. Ez talán annak tulajdonítható, hogy szakmai munkámban egyre tudatosabban törekszem rá, hogy a gazdasági, társadalmi jelenségeket a maguk összetettségében, átfogóan vizsgáljam. Az a – közhelynek számító – felismerés vezet ugyanis, hogy tulajdonképpen absztrakció, ha az önmagában vett gazdaságról, illetve társadalomról vagy politikáról beszélünk, hiszen ezek a legszorosabban összekapcsolódó jelenségek. Nincs gazdasági folyamat társadalmi, kulturális, politikai közeg nélkül, és fordítva. Az emberi agy és a tudomány vizsgálati lehetőségeinek korlátai miatt azonban mindebből egy-egy részletet lehet csak vizsgálni, átfogni, és még akkor is az összefüggések sok tucatja kívánna további elemzést. De az életben a különböző valóságszeletek nem különülnek el. Hihetetlen jelentősége van természetesen annak, hogy a külön szeleteket vizsgáljuk, de annak is, hogy megpróbáljuk az egészet is megragadni. Az utóbbi évtizedben valahogy erre felé vezetett az én szakmai utam. A tudományos tevékenység érthetően elsősorban a specializáció útján jár – miközben állandóan igényli az integráló szemléletet is –, a kutatások ösztönzése, a minősítési rendszer, a tudományos sikerek elérhetősége is leginkább a szűk területen végzett, „mély fúrás” jellegű kutatásnak kedvez. Így viszonylag ritka az a kutató, aki az integráció felé törekszik. Talán ennek a törekvésnek a méltánylását láthatom abban a megjegyzésben, amellyel kezdte. A másik megjegyzésre már nehezebb válaszolni. A felvillantott helyzet nyilván véletlen volt, hiszen mellettem is ültek a kongresszusi elnökségben, legfeljebb éppen azokban a percekben kimehettek valahova.

– Ezek szerint Ön nem is emlékszik rá...

– Nem, nem, egyáltalán nem emlékszem, hogy egyedül ültem volna. De nyilván nem is erre irányul a kérdés. Azt hiszem, hogy abban inkább egy mai értelmiségi – vagy örök emberi – probléma megfogalmazásáról van szó. Az ember ugyanis arra törekszik, ha értelmiségi területeken dolgozik – bár ez általános, alapvető emberi igény minden területen –, hogy saját maga maradhasson, hogy egyfajta szuverenitása legyen, hogy elképzeléseit, törekvéseit függetlenül kifejezhesse, hogy ebben minél kevesebb kompromisszumra kényszerüljön, hogy minél kevesebb megfontolás gátolja, akadályozza a felismerések útját és kifejezésre juttatá-

sát. Ugyanakkor egy másik alapvetően emberi – és ezen belül értelmiségi – vágy és tulajdonság, hogy nem pusztán az igazság felismerésére és megfogalmazására törekszünk, hanem ezzel valamit el is akarunk érni, tehát egyfajta gyakorlati – esetemben gazdasági, társadalmi – hasznosságra vágyunk. Azt hiszem, nincs jobb érzés, mint amikor az embernek ilyen „hasznossági tudata” van. De ez persze sokféleképpen jelentkezhet: például úgy, hogy ha kutatómunkát végez, s publikálja felismerését, és ez, mondjuk, megjelenik az iskolai tankönyvekben, és generációk kezdik tananyagként tanulni. Hasonló lehet egy új gyógyszer előállítás, vagy egy gazdaságpolitikai felismerés gyakorlati megvalósítása. Aki ebben közreműködött, az ott érzi a maga kis tégláját, amivel hozzá tudott járulni egy épülethez, és ez különlegesen jó érzés.

Gyerekkoromban hosszan el tudtam például álldogálni az aszfaltozók mellett, és erre a munkára vágytam, mert rendkívül tetszett, hogy a szemem láttára növekszik a fényes új útfelület. Az építkezések előtt is meg-megálltam az iskola felé menet. Mindig tudtam, hol épülnek házak, és mindig arra mentem. Ma ennyit nőtt az épület... Szóval, ez nagy érzés az ember életében.

De a két törekvés, amiről beszéltem, tehát az, hogy saját magam akarok maradni, gátak, kompromisszumok, korlátok nélkül kimondani, amit igaznak gondolok; illetve az, hogy gyakorlati hatásra töreksem: ez a kettő néha éles ellentmondásba kerülhet egymással. És hát az az igazi politikai vagy diplomáciai művészet – s ennek nincs köze a szakmához, ez inkább alkati dolog, vagy van ilyen adottság valakiben, vagy nincs –, ha e két törekvést valaki jól tudja harmonizálni, szóval úgy tud megmaradni saját maga, úgy tudja megfogalmazni saját igazságait, hogy az a gyakorlati hasznosítás szempontjából mégis elfogadható legyen. Tehát nem adja fel elgondolásait, de mégis figyelembe tudja venni a körülményeket. Mindezzel együtt örök dilemma, hogy egyedül van-e az ember, vagy közösségben menetel. Egyiknek az értékét sem akarom alacsonyabbra vagy magasabbra tenni, mert az én értékrendemben ez úgy jelenik meg, hogy mind a kettőnek megvan a maga társadalmi funkciója. Tehát a társadalommal néha éles konfliktusba kerülő magányos – mert a jelenbe kompromisszumokkal beilleszkedni nem tudó – értelmiségi csak a maga igazát mondja. Lehet, hogy a kortársak nem értik meg, és később kiderül, hogy mégis igaza van. Erre rengeteg példa van a tudomány és a társadalom történetében. Szóval az ilyen magányos farkasoknak, az el nem fogadott nézeteiket makacsul hirdetőknél is fontos funkciójuk van, hiszen nélkülük nem mennének előre a dolgok. De arra is szükség van, hogy a közösséggel együtt tudjon menni az ember, és meg tudja találni a formákat, el tudjon fogadni vereségeket is, visszavonulásokat is, amelyek valahol, valahogy mégis elősegítik, hogy közreműködhesen a folyamatok előmozdításában. Ami engem illet, soha nem érzem magam elszigeteltnek vagy egyedülállónak, hiszen intenzíven részt veszek azokban a munkálatokban, amelyek az országban folynak. Tehát úgy érzem, hogy együtt menetek egy közösséggel. Ez nem zárja azonban ki, hogy néha úgy is érzem, hogy egyáltalán nem zavartalan ez az együttes menetelés, és hogy időről időre magamra is maradok. Azt hiszem, ez elkerülhetetlen...

– ...*Megszólat Önben egy hang, amelyik azt mondja, hogy egyik csoporthoz sem tartozik igazán, és erre jókedvében azt találja válaszolni, hogy Ön a híd, rosszkedvében viszont azt mondja, hogy tényleg nem...*

– ...Nem, ezt soha nem éreztem. Soha nem éreztem, hogy egyikhez sem tartozom, sőt mindig nagyon egyértelműen éreztem a hovatartozásomat, de egy szűkkeblű felfogással – pontosabban bizonyos elvek érvényesítésének szűk értelmezésével – szemben én a nézetek sokféleségét és különbözőségét elfogadó álláspontot vallottam. És meg is próbáltam ezt a magam területein... ezek persze kis területek voltak, mondjuk, az egyetemen és egyéb szakmai területeken érvényesíteni.

– *Mindenesetre, a kongresszus után néhány hónappal Ön a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett. Mennyire akarta ezt?*

– Sok éven keresztül nem akartam egyetemi oktató és kutató munkámon és a hozzá kapcsolódó meglehetősen kiterjedt közéleti tevékenységen kívül mást, tehát egyértelműen azt mondhatom, hogy nem akartam kimozdulni egy harmincöt éves munkafolyamatból, nem akartam elmozdulni első és egyetlen munkahelyemről; a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékeről.

– *Tehát amikor jövőjéről, pályafutásáról gondolkodott, akkor az, hogy rang, beosztás, hatalom, pozíció, stallum, ez nem szerepelt a gondolataiban?*

– Egyáltalán nem szerepelt, sőt tudatosan úgy szerepelt, hogy ezek nem mozgatnak, hogy a kutatómunkában, az egyetemen akarom eltölteni pályafutásomat. Soha nem gondolkodtam munkahelyváltáson, illetve amikor ez különböző felkérések formájában korábban felmerült, mindig elhárítottam. Ez bizony időnként erős helytállást igényelt. Amikor a 60-as évek elején az ENSZ-hez kapcsolódó külszolgálati területre hívtak, vagy amikor később fölmerült, hogy a Művelődési Minisztériumba menjek, egy percig sem hittem, hogy ezek számomra járható, járandó utak. Az Akadémia más volt. Egyrészt azért, mert az Akadémián már sok éve dolgoztam. 1979-ben a II. osztály elnöke, ennek révén az elnökség tagja lettem, és elég sok feladat hárult rám az elnökségi munkában, bizonyos akadémiai állásfoglalások előkészítésében. Ez sok vonatkozásban szakmailag is közel állt hozzám. Így amikor tudomást szereztem róla, hogy a jelölőbizottság Széchenyi István, Eötvös József és Eötvös Loránd Akadémiájának elnökévé javasolt, különleges megtiszteltetésnek és rendkívüli feladatnak éreztem. Visszatérve a beszélgetés elejéhez: úgy érzem, ez az a szféra, amelyben talán a legideálisabban kombinálható a tudományos szuverenitás és a közéleti közreműködés. Az államigazgatás területein ez másként jelentkezik, hiszen ott az ember egy működő hadsereg bármely posztján is része egy gépezetnek...

– *Bocsánatot kérek: egy hadsereg általában ütőképes és van tűzereje. Vajon az Akadémián megtalálja-e a hadsereg erejét és hatékonyságát?*

– Azt hiszem, igen. Olyan szerencsésen alakult ebből a szempontból a magyar közélet és politika, hogy kevés ország van a világon, ahol az Akadémiának ilyen közvetlen hatása van a mindennapok formálásában. Ez nem jelenti azt, hogy az akadémiai állásfoglalásokat – vagy akár azok nagyobb részét is – mindig elfogadják a politikai döntéseknél. Egyáltalán nem így van, és ezt én természetesen is tartom, mert végül is a döntés felelőssége a politikáé és nem a tudományé. A tudományos élet képviselői nem is ismerhetik a politikai döntés minden körülményét, ők csak a maguk szakmájából tudják megítélni, hogy ez vagy az a lépés így vagy úgy lenne racionális. De hát mindez a politika – nemzetközi és hazai – közegében érvényesül, és ezért nyilvánvalóan a politikának kell mérlegelni. Már csak azért is, mert semmiről sincs biztosan csálthatatlan tudományos felismerés. A gyakorlatban a legtöbb kérdésben több nézet van, és az Akadémiának kötelessége továbbítani a nézetek különbségeit is. Nekem nagyon tetszett, amikor először hallottam, hogy a Vatikánban minden előterjesztést, ami a pápa elé kerül – sok évszázados hagyomány alapján – úgy szokás összeállítani, hogy a lap közepén van maga az érvelés, az indoklás, a szélén pedig különböző ellenérvek. Ez a mi politikai kultúránkban sajnos nincs eléggé jelen, mert ha mi valami mellett elkötelezzük magunkat, akkor igyekszünk nem figyelemmel lenni az ellenkező véleményekre. Ezek csak később jönnek újra elő, amikor esetleg a már megtett lépésből várható – vagy nem várható – negatív hatások is felbukkannak, még akkor is, ha maga a lépés pozitív volt.

– *Szóval érveknek és ellenérveknek nincs egészséges egyensúlyuk, arányuk...*

– ...Nincs. Sokszor szokás mondani, hogy nincs olyan nagyszerű életmentő gyógyszer, amelynek ne lenne rossz mellékhatása. Javasataink előterjesztésénél viszont néha úgy teszünk, mintha a rossz mellékhatás eleve ki lenne zárva és a megtett lépésből kizárólag csak jó következne.

– *Vizont egy idő múlva aztán egyesek azt mondják, hogy ez egyáltalán nem is gyógyszer sőt: ez egy gyilkos szer.*

– Ez bizonyos értelemben természetszerű, a korábbi egyoldalúság ellenhatása. Ezért kötelesség azt is megmutatni, hogy az adott kérdésben különböző nézetek is lehetnek. Végül is sok kérdésben sajnos valóban nem áll úgy a tudomány, sem a természettudományos-műszaki, sem a társadalmi területeken, hogy minden esetleges lépés minden várható hatását tudományosan előre be lehetne mérni.

– *Van egy gazdaságtörténész, aki szeret sokat dolgozni, de nem szeret nyakkendőben járni. Ez a gazdaságtörténész az Akadémia elnöke lesz. Leltár: naponta hány óráját veszi el az elnökség?*

– Még nem tudom megmondani. Május közepén kezdtem el ezt a munkát. Rendkívül sokrétű, szerteágazó, nagyon szép, nagyon időigényes. Persze azt mondják, hogy az első néhány hónap még a mennyországban is pokol.

- *Hány órára taksálja?*
- Hát az biztos, hogy egyelőre igen hosszú, túl hosszú munkanapokat tölt ki. Sok kötelezettség van, bár papírmunka itt alig akad.
- *De van protokoll.*
- Nagyon sok protokolláris kötelezettség is van...
- *És mennyi ideje marad kutatómunkájára?*
- Nekem az a szerencsém, hogy nagyon korán kelek: öt-hat óra körül elkezdek dolgozni, tehát ha mondjuk, úgy tíz-tizenegyig egyhuzamban kutatott témámmal tudnék foglalkozni – és egyelőre feltételes módban mondom ezt –, akkor az már öt óra, és nekem ezek az órák a legtermékenyebbek. Mindig erős oldalam volt, hogy tudok gazdálkodni az időmmel. Eddig szerencsére nem került rá sor, hogy az erőmmel is gazdálkodni kelljen.
- *Szóval Ön „hajnali ember”.*
- Igen. És hát persze vannak hétvégék, ez nekem mindig nyugalmas munkaidő; és vannak hosszan végigdolgozott nyarak. Én azt hiszem, hogy mérsékeltbb időráfordítással, de azért folytathatom a szakinai... szóval, nem is szeretném, nem is tudnám abbahagyni a szakmai munkámat, és folytatom az egyetemi oktatást is. Az egyetemről fizetés nélküli szabadságon vagyok azokra az évekre, amíg az Akadémián dolgozom, de egyetemi óráimat ugyanúgy megtartom, sőt az egyetemen most amerikai diákoknak is tartok előadásokat...
- *Aztán ott a Valóság szerkesztőbizottsága...*
- Igen, oda tegnap sem tudtam elmenni, sajnos...
- *...és nyilván van még más tisztség és hivatalos elfoglaltság.*
- Persze. Ilyen a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság, ahol ugyancsak tisztséget töltök be, és nemcsak tisztséget, hanem én készítem elő a jövő évi berni nemzetközi kongresszus egyik nagy szekcióját. A nemzetközi szerzőgárdával készülő, több mint két tucat előadást tartalmazó kötet rövidesen a nyomdába kerülhet.
- *És ehhez jön az össz-európai gazdaságtörténet nagy vállalkozása, a saját kutatás...*
- Ennek kézírata elkészült, most javítgatom és szerkesztem, részben írni fogom a négy kötetre tervezett „Magyarország gazdaságtörténete” egyetemi tankönyvet-kézikönyvet, amihez most kezdünk hozzá a Tanszéken... Továbbá interjú-kérdésekre válaszolok órákon át...
- *Akkor most a gazdaságtörténetet kérdezem: honnan lesz pénz tudományra Magyarországon?*
- Ez nagyon nehéz kérdés, mert most olyan években járunk, amikor tulajdonképpen semmire sincs pénz. Ezzel együtt, érdekes módon, a következő öt éves terv időszakára az egyetlen terület, amely a költségvetésből nagyobb pénzt kapott, mint korábban, az a tudományos kutatás. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy az anyagi gondokat megoldjuk, de úgy látszik, megeredett egy felismerés... Ha ugyanis nő a technikai-technológiai rés a gazdaságban a legfejlettebb országok és a mi országunk között...
- *Rés vagy szakadék?*
- Kezd szakadékká válni, vagy már az is. A következő időszakban a mélyülés vagy a szűkülés azon is múlik, hogy vajon a tudományban hogyan alakul ez a rés. A tudományban – és ez tény, nem retorika, ez számokkal alátámasztható megállapítás –, a szakadék valóban már mély szakadék, nagyobb, mint a gazdaságban. Tehát itt a kutatás infrastruktúrája – ha úgy tetszik: a kutatás technikai bázisa – sokkal nagyobb mértékben maradt el, mint a gazdaság technikai bázisa, mert az élenjáró országokban olyan mértékben ugrott előre ennek a területnek a fejlődése, hogy attól mi, főleg az elmúlt öt-tíz évben súlyosan elmaradtunk. Ebben az elmúlt tíz évben néhány kutatóintézetünk úgyszólván nullára írta le gépállományát, és hát különösen a nagyon gyorsan avuló területeken, ilyen a számítástechnika...
- *...ahol pedig viszonylag a legnagyobb hazai erőfeszítések történtek, viszonylag...*
- Igen, most végre enyhült az a szigorú importkorlátozás, ami kényszerűen érvényesült. Hogy a felzárkózás meginduljon, vagy legalábbis ne nőjön tovább a szakadék, az létkérdés a jövő gazdaságára, és ez a felismerés látszik realizálódni ebben a számszerű növekedésben,

amit a terv a tudományra és a tudományos terület beruházásaira fordít. Nem mondom, hogy ez most meg fogja oldani a dolgokat; de a felismerés realizálása mégis megkezdődik.

– Ezek szerint az a tétel, hogy a ténylegesen megvalósult csúcstechnológiában a szakadék még mindig kisebb, mint a tudományos kutatásban, holott az ember azt hinné, hogy ez fordítva van. Nekem ez meglepő.

– Ez a helyzet.

– Az összes mai gondok közepette is, ha 2050-ben Berend T. Iván gazdaságtörténész megvizsgálja a mai Magyarországot, akkor vajon az lesz-e a véleménye, a jelenlegi ismeretei alapján, hogy ebben a helyzetben is sokkal több pénzt kellene áldozni a tudományra? Mindent figyelembe véve. Tehát mit fog mondani a későbbi korok gazdaságtörténete?

– Hát biztos, hogy nem volt elég, az nyilvánvaló, de itt is az a helyzet, hogy a rövid és a hosszú távú érdekek ütköznek. Ha csak a hosszú távú érdekeket követhetnénk, akkor azt mondanám, hogy „mindent ide”. De ha most megkérdezik, hogy mi a véleményem a nyugdíjasok helyzetéről, akkor azt mondom, ezzel is törődni kell. Vagy ha megkérdezik, hogy egyetértek-e azzal, hogy a pénz értékmérője olyan mértékben tartson tovább, mint ahogy eddig folyt, vagy nem, akkor az a véleményem, hogy a pénz értékmérőjét le kell lassítani, meg kell fékezni. És ezek mind eszközöket követelnek. Vagy ha azt kérdezik, hogy az iparban szükséges-e új, exportképes termékek kialakítása, ami beruházásokat igényel... szóval, ez a lista hihetetlenül hosszú. A gyakorlatban tehát képtelenség csak egyetlen területre, vagy akár csak kizárólag a hosszú távú érdekekre koncentrálni a forrásokat.

– Ezek a dolgok átlagos világmegváltó értelmiség beszélgatéseiben – ha még vannak ilyenek Magyarországon – rendre elhangzanak. Szeretném, ha a gazdaságtörténész, most nem beszélek az Akadémia elnökéről, mondana itt végül is valamifajta, legalább saját maga számára kialakított prioritásrendszert vagy rangsort. Mert ebben valóban el lehet veszni. Egyedül a telefonra el kellene költeni, mondjuk, egy fél évnyi nemzeti jövedelmet, és így tovább. De mi a sorrend?

– Biztos, hogy a tudományos kutatás felszerelése és lehetőségei az elsők között vannak, ez egészen biztos. Egyébként ez nagyon bonyolult téma, amiről hosszan kellene beszélni. Ugyanis nekem az a véleményem, hogy az egyértelmű prioritásokat szem előtt tartva is olyan listát kellene összeállítani, amely teljesíthetetlen feladat elé állít. Ezért én úgy látom, hogy kizárólag önerőből nem tudjuk megtalálni a megoldásokat. Egyszerűen képtelenségnek tartom, hogy a felismert prioritásokat érvényesíteni tudjuk.

– Mivel egymást ölik.

– Ha már túl sok a prioritás, akkor nincs prioritás. És minden mindig ebbe torkollik. Megvannak a prioritásaink, s mindegyik reális, a telefon is, más is. Ezért azt mondanám, hogy a mi gazdasági nehézségeinkből, egy közepesen fejlett ország, közepes felhalmozási képességével és színvonalával – a mostani világgazdasági átrendeződés és szerkezeti válság időszakában –, nem tudja saját hajánál fogva kiemelni magát. Ez egyszerűen képtelenség. Amit mi próbálunk... ezt tulajdonképpen tíz év erőfeszítései mutatják... nagyon gondos, nagyon alaposan kidolgozott törekvés, hogy a hajunknál fogva kiemeljük magunkat a bajokból. De azt látjuk tíz év alatt, hogy a rövid távon sorsdöntő, a fennmaradást biztosító nagyon sikeres lépések jó része – egyensúly, külkereskedelmi többlet elérése és így tovább – a hosszú távú célok elérése ellen hatott. Például a kutatáshoz, szerkezetátalakításhoz nélkülözhetetlen beruházás értéke és az ezekhez a célokhöz szükséges import oly mértékben csökkent, hogy tulajdonképpen az alkalmazkodást kellett lefékezni, hogy fennmaradjunk. Ez nagy ellentmondás, de megítélésem szerint egyszerűen nincs jobb megoldás rá belső erőből, nincs jobb megoldás, mint amit csináltunk, mert ha belemergünk egy elkeseredett fejlesztési politikába bizonyos fontos területeken, akkor már régen felborult volna az egyensúly, már régen fizetéseképtelenné vált volna az ország. Tehát akkor valami más kiindulást kellene keresni.

– És ez mi?

– A korlátozásokat, az egyensúlyra törő politikát egyre jobban össze kellene kapcsolni két másik, nagyon erőteljesen érvényesítendő politikával. Az egyik a mechanizmus reformjának – egyébként kormányzatilag elfogadott, eldöntött – továbbfejlesztéséhez kapcsolódik, erről nem is szeretnék részletesebben szólni, mert ez önmagában külön téma. Tehát sokkal

következetesebb működési rendszerben kellene a belső és a világgpiaci hatásoknak érvényesülniük, mert ezek még mindig nagyon következtelenül érvényesülnek, sok korláttal, visszafogottsággal, nem megfelelően. Ez létkérdés. Ha átalakulást akarunk, akkor meg kell teremteni a visszafejlesztés mechanizmusát is. Enélkül nem lehet megoldani a szerkezetpolitikai preferenciák érvényesítését. Ennek még mindig útját állják mechanizmusunk adottságai. Az igazán sikeres, nyereséges területek előretörése, belső felhalmozása, fejlődési lehetősége akadályozott. Ezt az 1984. áprilisi központi bizottsági döntés elvileg egyértelműen szögezte le, és akarja is érvényesíteni a változást, de úgy érzem, hogy mindennek a valóságos kibontakoztatása még mindig nagyon korlátozott. A reformfolyamat elhatározott, következetes, fokozatos, folyamatos továbbfejlesztése nélkül végül is az egyensúlyt biztosító, az egyensúlyra törő gazdaságpolitika nem lehet igazán eredményes. De többről is szó van: messzebbre is kell tekintenünk. Úgy tűnik, hogy az olcsó munkabér lassanként a legdrágább mulatsággá válik, lehetetlenné teszi az igazán hatékony munkát, a nagy munkahelyi erőfeszítések ösztönzését. Gondolkodni kellene az átfogó ár- és bérrendezés előkészítésén. Az araszoló előrehaladás egyre nehezebb.

– *Ezek még mindig belső megoldások, és Ön azt mondja, hogy...*

– Igen, ez az egyik, amivel az egyensúlyt biztosító gazdaságpolitikát a gyakorlatban is erőteljesebben kell kiegészíteni, s ez belső lépés.

Legalább ilyen jelentőségű azonban, hogy gazdaságunk nemzetközileg eredményes fejlesztése megoldhatatlan az országhatárok szűk keretében, a nemzetközi munkamegosztásba és eszközáramlásba való jóval szervezettebb beilleszkedés nélkül.

Igazi exportorientáltság, néhány, adottságainknak legjobban megfelelő terület versenyképes kifejlesztése, más területek fokozatos visszafejlesztése elképzelhetetlen a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe való, mainál összehasonlíthatatlanul erőteljesebb bekapcsolódás nélkül.

Ennek egyik kulcskérdése nyilvánvalóan a szocialista országok gazdasági együttműködése, a valódi kutatási-fejlesztési integráció gyenge-hiányzó feltételeinek megteremtése. Kölcsönös udvariaskodás helyett ezzel nyíltan szembe kellene nézni. A KGST-ben rejlő hatalmas kiaknázatlan lehetőségeket, s a Kínával egészségesen helyreállt kapcsolatok ehhez járuló újabb, további kiváló feltételét újszerűen, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok modern módszereivel, kölcsönösen kell kiaknáznunk. Ettől elválaszthatatlanul – ha közben tovább is járjuk az egyensúlyt helyreállító-megőrző politika útját – fokozatosan mód nyílna majd a külső források igénybevételenek új politikájára is.

Ez nagyon kényes téma, hiszen a 70-es évek egyik komoly gazdaságpolitikai és gazdasági gondja az eladósodás volt, aminek a terheit most igencsak szenvedjük. Ezért tudatos törekvés érvényesült ennek megállítására, és az elmúlt években a nettó adósságállomány csökkentése nagy eredményeink közé tartozik. Ezért nagyon kényes, nehéz kérdés most arról beszélni, hogy hosszabb távon nagyobb tömegű külső erőforrás igénybevétele nélkül – legalábbis én úgy gondolom – nem lehetséges igazi preferenciák érvényesítése. Ha gazdaságunk nemzetközibbá tételét, jobb munkamegosztási beillesztését és a külső források ésszerű igénybevétele hosszabb távon nem tudjuk megoldani, akkor viszonylagos lemaradásunk, amely most ismét sújt bennünket, s a közvetlenül következő években is elháríthatatlan, nem lenne megfordítható.

– *Lemaradásunk mihez képest? Talán ez sem lényegtelen.*

– A világtendenciákhoz képest.

– *Ami azt jelenti, hogy azokhoz képest is nőne, akik valamivel gyorsabban képesek alkalmazkodni. Tehát nem az Egyesült Államokhoz képest...*

– Nem, nem. A délkelet-ázsiai országok tömege, dél-európai országok...

– *Dél-amerikai országok közül egy-kettő...*

– ...egy-egy észak-európai... szóval sok országhoz képest. Mi ugyanakkor nem szakíthatunk ezzel az egyensúlyt biztosító politikával. Tehát arra, hogy a néhány húzóágazatot valóban meg tudjuk teremteni, aligha van más lehetőségünk, mint a nemzetközi együttműködés, s ennek részeként közös vállalatok, működő tőkebefektetések, illetve – más formában – külső erőforrások bevonása. Ez egyaránt lehetséges – ha feltételeit közösen, gyorsan megteremtjük – a szocialista országokkal, valamint más európai, ázsiai és tengerentúli országgal. Sietve hozzá kell tenni, ha kiütkereső, hosszútávú lehetőségeinkről gondolko-

dunk, s ennek egyik elemeként külső erőforrások jóval nagyobb bekapcsolásáról beszélek, akkor természetesen nem az elmúlt évtized deficit finanszírozási eladósodásának folytatására gondolok. A 70-es évek eladósodása sem azért volt baj, mert eladósodtunk, hanem azért okozott és okoz problémákat, mert az eladósodás nem új szerkezet kialakítását segítette elsősorban elő, hanem feléltük a kölcsönöket, szóval a deficitünket, s akkor még a reálbérnövekedést is ebből finanszíroztuk. Már évek óta arra törekszünk, hogy a cserearányok romlásából következő külkereskedelmi deficitet ledolgozzuk, és ezt sikerült is megtenni, de csak úgy, hogy szigorú korlátozásokat hoztunk a behozatalban és mindenáron erőltettük a kivitelt, bizonyos értelemben a tartalékok felélése árán is; tehát úgy, hogy a géppark nem újult meg például a mezőgazdaságban, de közben az agrárkivitelt növeltük, ahogy tudtuk, tehát feléltünk bizonyos tartalékokat.

– *És nem nagyon vizsgálták az export gazdaságosságát sem.*

– Így van. Tehát miközben minden erővel az egyensúly javítására törvünk, nem tudjuk megteremteni – mert nincs erőnk hozzá, hogy megteremtjük – új exportágazatainkat és termékeinket, amelyek valóban korszerűek és versenyképesek. Ma már csak kooperációs alapon lehet újabb külső piacokat meghódítani, nem a hagyományos adok-veszek külkereskedelmi módszerekkel, de erre kevés a lehetőségünk, ezért hiába törvünk az egyensúly megteremtésére, ez hosszú távra nehezen megoldható feladat, mert az új ágazatok, új exporttermékek kiépülésének hiánya mindig újra támadja, újra veszélyezteti az egyensúlyt, amelyet csak újabb restriktciókkal lehet fenntartani. Tehát tulajdonképpen hosszú távra nyúlik el ez a fajta...

– ...*körbemenés...*

– ...egyensúlyteremtő politika, amire azt a kifejezést használtam, hogy futunk magunk után, anélkül, hogy utolérhetnénk magunkat. Én azt hiszem, csak a kombináció segíthet, az, hogy ha miközben az egyensúlyt a bevált módszerekkel igyekszünk tartósítani, közben kibővítjük az erőforrásokat, melyekből meg tudjuk például teremteni azt a korszerű élelmiszer-feldolgozó ipart, amely nélkül ma már nem lehet jelentékeny mezőgazdasági exportnövekedésre számítani. Mostanában mind a világgpiaci értékesítési lehetőségek, mind az agrárárak nagyon kedvezőtlenül alakulnak, ezért az eddigi sikerünk egyik zálogát jelentő mezőgazdasági dinamizmusunk lefékeződésével kell számolni.

– *Szeretném, ha egészében kimondaná ezt a gondolatot, mert érezhető, de nincs még kimondva: arra gondol, hogy nem olyan típusú külső tőke bevonására van szükség, hogy odamegyünk a pénztárhoz, fölveszünk egy kis pénzt, aztán szép lassan visszaadogatjuk. Azt hiszem, valami másra gondol, valami alapvetően másra.*

– Elsősorban arra, hogy ma, a korszerű termékek korszerű technikával történő gyártását a nekünk megfelelő korszerű ágazatokban nem lehet másképp megvalósítani, csak nemzetközi együttműködésben, s ezen belül működő tőke bevonásával. Persze ehhez most nem megfelelőek a feltételeink. Részben azért, mert – és ez megint a mechanizmus kérdése is – miközben ezt elvként már egy ideje mondjuk, vagy legalábbis nem vetjük el, a mai gyakorlat mégis ellene hat. A szocialista országok vállalatai esetében hiányzik a kooperációs érdekelt-ség. Egy-egy közös vállalkozás létrehozása valamely tőkés céggel viszont valóságos akadály-pálya, amelynek végigfutására kevés ember vállalkozik, és akik vállalkoznak, azok egy részének is elmegy egy idő után a kedve tőle. Nem utolsósorban a külföldi partnernek megy el a kedve a második, harmadik évben...

– ...*Két nagyot kortyol az akadályfutó-pálya vizesárkából, aztán föladja...*

– Egy-egy ilyen vállalkozás úgyszólván csak teljesen megszállott emberek elszánt küzdel-meir részeredményeiként jöhet létre. Büszkén emlegetünk ilyeneket, mert szerencsére azért van néhány, jó néhány, de nem annyi, amennyire szükség volna. Azt hiszem, hogy az exportorientált gazdaságpolitikát folytató harmadik világbeli országok elmúlt húsz évének sikerei összekapcsolódnak ezzel a tevékenységgel. Tehát ha elemezzük a világgazdaság elmúlt évtizedeinek siker eseteit, azt látjuk, hogy ezek rendre összekapcsolódnak a működő tőke bevonásával is. Na most: jól tudom, hogy ez nemcsak azért kényes téma, mert van egy még mindig jelentős, bár lassan csökkenő adósságállomány, amivel szemben most azt kell mondani, hogy hatékony reformmal összekapcsolva, vagyis hatékony felhasználást biztosítva az adósságállománynak nem feltétlenül kell csökkennie, s a külső forrásból eredő működőtőke-állomány növekedhet is. Ha a hitelképességünk nem romlik, tehát föl tudunk

venni hiteket, szigorúan beruházási célokra, szigorúan kooperációs, főleg működő tőke bevonásával, akkor ezt meg kell fontolni. Ismételten hangsúlyozva: természetesen összekötve a hatékonyságot emelő reformmal. De nagyon sok mindent kell megváltoztatni a működési rendünkben ahhoz, hogy ez valóban bekövetkezhesen.

De kényes ez a kérdés politikailag is. A szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok esetében túlzottan is hozzázottunk a kölcsönös eufemisztikus fogalmazáshoz, udvariaskodó felsőfokokhoz, a nyílt önvizsgálat hiányához. Pedig itt gyökeresen újra lenne szükség, többre, mint ami jelenleg van. A külső tőkeforrások pedig gondolkodási rendszerünkben, megszokásainkban is úgy élnek, hogy azok bekapcsolása egyfajta kiszolgáltatottsághoz vezethet. Tehát nagyon nehezen tudunk leszámolni az önellátási reflexekkel, amelyek régóta, gyakorlatilag az első világháború óta működnek, és amelyek aztán az 50-es évek elején felerősödtek. Nem beszélhetek róla múlt időben, nem mondhatom, hogy „tudtunk” leszámolni, bár elvben tulajdonképpen a 60-as évektől leszámoltunk ezzel, de gyakorlatilag máig sem, és ezek a restriktciók most is arra kényszerítenek bennünket, hogy pótoljuk az importot. Van egy nagyszerű határozat 77 októberéből, amely teljesen új gazdaságpolitikai orientációt hirdetett meg. De a jó elveket ezekben a nehéz években nem tudtuk követni. Tehát azt hiszem, hogy e kérdés politikai kényességével is szembe kellene nézni, csak másképpen. A legkényesebbnek, vagyis inkább a legnagyobb veszélynek ugyanis azt tartom, ha nincs korszerű nemzetközi kooperáció, s ha minden hónapban, minden héten meg kell küzdeni az egyensúlyért, mert ez az igazi kiszolgáltatottság, igazi függőség. Tudunk-e visszafizetni holnap, meglesz-e az ehhez szükséges kereskedelmi, külkereskedelmi többletünk? Egy rosszabb termés miatt kiesés van, egy rosszabb turistaszezon miatt kiesés van, újabb világgiazi áresés hoz nehézségeket és bajba kerülünk, vagy likviditási zavar jön a pénzügyi területen, és a visszafizetés kétségessé válik. Ez az igazi kiszolgáltatottság. De a stabilan működő gazdaságban a bevont külső források nem jelentenek kiszolgáltatottságot, ha maga a gazdaság, társadalmi és politikai rendszer szilárd, márpedig éppen a gazdasági prosperitás által lehet szilárd. És mivel a politikai szövetségi rendszerek kikristályosodtak, úgyszólván sérthetetlenek a második világháború óta eltelt évtizedekben, a mi elkötelezettségünk ebben a világrendszerben egyértelmű, a hovatartozásunk egyértelmű, ezért nem hiszem, hogy egy ilyenfajta gazdasági ügylet, legyen az kooperáció, tőkekapcsolat, szóval nemcsak hagyományos külkereskedelem, hanem annál szervezettebb, szélesebb kapcsolódás, nem hiszem, hogy ezt az adott helyzetben bármiféle politikai zsarolásra lehetne kihasználni, hogy ez a társadalom szerkezetére vagy a politika irányára vagy a külpolitika mozgásterére negatív hatással lehetne.

– *Hozzátenné persze az ember, hogy egy nagyobb mértékben bevonandó külföldi tőkének eminens érdeke lenne, szemben akár a jelenlegi helyzettel is, hogy ez a tőke, mivel sajátja, minél hatékonyabban működjön. Ön szerint a döntéshozóknak véleményeket szállító közgazdászok és gondolkodók között mennyire általános az egyetértés ezzel az elmélettel?*

– Nem a ma és a következő évek közvetlen gyakorlati lehetőségéről, nem a hetedik öt éves terv meghatározottságairól beszélek, hanem új, hosszú távú alternatív utakról. Ezeknek részben nemzetközi feltételei vannak, s ezeket csak részben befolyásolhatjuk, de lehetőségeinket vizsgálni kell, s a feltételek formálásán dolgozva szemléletünket is alakítani kell. A külső források erőteljesebb bevonási törekvése például sok okból nem volt és ma sincs a közgazdasági gondolkodás előterében. Talán elsősorban azért, mert az elmúlt tíz évben az volt az elsőrendű gyakorlati gazdaságpolitikai érdek, hogy éppen az eladósodásból következő negatív hatásokat számoljuk fel, tehát a gondolkodás tulajdonképpen az elmondottak fordítottjából indult ki: hogyan kell szembeszállni a további esetleges eladósodással, és hogyan kell csökkenteni az adósságállományt. Sokan tartanak attól, hogy újabb tőkebevonás rossz hatékonyság mellett csődbe vihet.

– *Akkor mondjuk ki, hogy az Ön véleménye szerint egy alapvető fordulat nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen az Ön gondolkodói-tudományos, tehát nem gyakorlati-politikai elemzése alapján.*

– Az a felismerés, hogy exportorientáltságra van szükség, ez már régen nemcsak tudományos felismerés, ez már kormányzati felismerés, hiszen mondom, ilyen döntések ragyogó megfogalmazásban – valóban a dolgok lényegét megfogva – megtörténtek, de a gyakorlatban sajnos még nem. A gyakorlat – pontosan a kényszerpályák miatt, amelyeken járunk – még nem tudja ezt a felismerést követni. A gyakorlatban radikális fordulatra van szükség, hogy

azt mondhasuk: elhagytuk az importpótló politika sok évtizedes útját, és az exportorientáltság valóságos útjára léptünk. Ez radikális fordulat lenne. Eddig erről inkább csak szó volt, határozatokban volt olvasható, de a gyakorlatban nemigen valósult meg. Ehhez sokirányú, átfogó gazdaságpolitikai és irányítási-működési további reformlépésre, valamint a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe, munkamegosztásba és nemzetközi eszközáramlásba való jóval erőteljesebb és hatásosabb bekapcsolódásra van szükség.

– Ismer-e a gazdaságtörténet a gazdaság világtörténetében olyan rendkívüli erejű és olyan rendkívüli következményekkel járó átrendeződést és átrangsorolódást, mint amilyen a 70-es évek elején a nyersanyag- és olajárrobbanás után bekövetkezett a világgazdaságban?

– Igen, hogyne. Ha csak a modern kori gazdaságról beszélek is, legalábbis két hasonló ilyen nagy átrendeződés volt: a 18–19. század fordulóján lejátszódott ipari forradalom következményeként a 19. században volt egy ilyen nagy átrendeződés, amely sok országot szerkezeti válságba taszított. A szerkezeti válság lényegét egy mondatban, leegyszerűsítve úgy foglalnám össze, hogy szemben egy ciklikusan visszatérő túltermelési válsággal itt arról van szó, hogy a technika, a termelés és a szolgáltatások rendszere a fejlődés élén haladó országcsoportban teljesen átalakul. Mindazok az országok, amelyek ebből az átalakulásból az adott időszakban kimaradnak, szerkezeti válságba kerülnek, mert nem tartanak lépést a világgazdaság vezető államai által meghatározott fő tendenciákkal, és gazdasági szerkezetük hirtelen elavulttá válik termelésben, technológiában, szolgáltatásban. Ezáltal ráfizetések a kereskedelmükben, ezzel halmozzák a hátrányukat, és egyre növekszik a lemaradásuk. Egyre reménytelenebb helyzetükből csak akkor tudnak kijutni, ha a szerkezeti válságot megoldják, mégpedig az adottságaiknak megfelelő alkalmazkodással. A 19. században egy maroknyi ország határozta meg a világgazdaság éltendenciáit, és a világ legnagyobb része szerkezeti válságba került. Volt egy hasonló szerkezeti válság a 20. század első felében is, ami a 29–33-as nagy válságban kulminált. Ez a nagy válság egyszerre volt túltermelési válság és az első világháborút követően kibontakozó nagy szerkezeti válság mélypontja is. Amiből sok ország nagy szerkezeti megújulással került ki, és a szegényebb országok jó része csak úgy tudott kikászálódni, hogy egyensúlyteremtő politikával valahogy megszilárdult, de nem tudott a szerkezeti átalakuláshoz igazán alkalmazkodni. Úgyhogy mindkét esetben, a 19. században és a 20. század első felében is jó néhány ország mindig csak elodázta a szerkezeti válság megoldását, mert nem volt ereje az igazi reagáláshoz. Tehát tulajdonképpen két évszázadon belül ez a harmadik ilyen nagy szerkezeti válság, átrendeződés.

– Bocsnatot kérek, hogy megfelelő tárgyi tudás nélkül megkockáztatom: nem a nyersanyagár-robbanás, és az energiahordozóár-robbanás miatt, hanem a bekövetkező mikroelektromechanika miatt ez az átrendeződés számomra mégsem hasonlítható semmihez. Tudom, hogy ostobaságnak is érződhet, de én ezt rendkívül hosszú távra szóló átrendeződésnek érzem...

– ...a nemzetközi mezőnyben való elhelyezkedést?

– Nem az elhelyezkedést, hanem a technikai forradalmat. Az ember azt gondolja, hogy ami itt most történik körülöttünk, a világ legfejlettebb részein, az már csak mélyülni fog, de minőségileg én mást nem nagyon látok – persze lehet, hogy szegényes a fantáziám –, nem látom, hogy mi más következhet...

– Biztos, hogy... szóval nem hiszem, hogy az ipari forradalom idején másként állt a helyzet. Most nem látunk mást, és nyilván nem is tudunk sokkal többet elképzelni, de nem hiszem, hogy ez végeles lenne.

– Talán lehet úgy is kérdezni, hogy nekünk muszáj valamilyen formában a fölzárkózást megoldanunk, mert nem vagyok benne biztos, hogy a belátható jövőben lesz még egy új, nagy átrendeződés, és ha ezt kihagyjuk, majd akkor beszállhatunk.

– Mindig lesz új átrendeződés, csak a rétegek egymásra rakódnak. A történelemben a lemaradás is, a felzárkózás is általában rétegekből épül. Ahogyan például Közép- és Kelet-Európa országai végül is a 20. századra elhelyezkedtek a világban, az már a 8–11. században is épült, majd a 15–16. században újabb réteggel tovább épült, s a 18–19. században ismét újabb réteg rakódott a képződményre. De mindig vannak pályakorrekciós lehetőségek, mert mindig voltak kiutak, kitörések, visszaesések, visszazuhanások. E rétegekben rakódó történelmi folyamatokban természetesen sok a meghatározottság. Az, hogy mi volt előtte, tehát milyen kulturális vagy oktatási, és milyen tőkefelhalmozási színvonal, az maga is több

évszázados meghatározottság. Tehát mindez már befolyásolja mostani cselekvésünk lehetőségeit. De nem száz százaléki, tehát nem zár ki minden más lehetőséget.

– *De talán egyetért azzal, hogy ez nem egy átlagos szakasz, és nem azért, mert mi éljük, hanem a jelentőségénél fogva?*

– Igen, ez rendkívüli, korszakos váltás. Feltehetően legalább olyan nagy – nem tudnám pontosan megmondani, 2050-ből ez majd jobban lesz látható –, de talán még nagyobb is, mint az ipari forradalom átrendeződése, amelynek mai szemmel nézve rendkívül primitív és egyszerű volt a technikája, de akkor mégis olyan hihetetlen átrendeződés játszódott le, amely egyben világtörténelmi fordulat is volt.

– *Mi, „bús magyarok”, nagyon szeretjük gyakran elmondani magunknak, és hirdetjük is, hogy saját múltunkból, múlt és jelen nemzetközi összefüggéseiből és tendenciáiból mi minden sújt bennünket, és mi minden rossz nekünk a cserearánytól a nyersanyagárakon keresztül az elmaradottságunkig, és így tovább. A hírfogyasztó ember egyfolytában csak olyasmiről szerez tudomást, ami a mi helyzetünket kedvezőtlenül befolyásolja. De: gazdaságtörténeli szempontból – múltban és jelenben – mi az, ami mellettünk szól? Szóval mi az, ami egy gazdaságtörténeli nézőnek gondolkodás közben azt mondja, hogy „itt találok pozitív támaszkodási lehetőségeket vagy pilléreket” a mai helyzethez, a kibontakozáshoz?*

– Többfajta tényezőt lehetne felsorolni, részben hosszan ható vagy bizonyos meghatározott korszakokban, ha úgy tetszik, nemzeti sajátosságként felfogható, történelmileg kialakult, illetve átmenetileg rögződött hatásokat, és más típusúakat, rövidebb távúakat is. A történelmi folyamatokról kialakult értékelésekből talán azt lehetne kiemelni, hogy végül is viharos, nehéz történelem a magyar történelem... bár sok nép hivatkozik erre, és az a szemlélet, ami nálunk azért nem ritka, hogy a magyar történelem az valami egészen különleges...

– *...egyedülállóan balszerencsés...*

– *...egyedülállóan balszerencsés, ez messze nem igaz. Ha körülnézünk a világban, akkor azért mi legfeljebb a középmezőnyben vagyunk ilyen szempontból. A létszámunkat tekintve is a középmezőnyben vagyunk, szóval nem vagyunk annyira kicsik, mint ahogyan ez a közgondolkodásban gyakran megjelenik. Mindenesetre így ilyen viharos és nem a legszerencsésebb történelmi országban kifejlődnek pozitív tulajdonságok. A fennmaradásért való küzdelem megedzi az embereket, és a népekben kialakul egyfajta reagálóképesség, amit például a magyar történelem hosszú időszaka, több évszázados menete is tanúsít. Nagy reálpolitikai érzék alakult például ki, mert nagyon bonyolult történelmi közegben kellett utakat keresni, és ez a kényszer különleges adottságot fejlesztett ki a jó kompromisszumok megtalálásához. Ez a magyar politikának egyik több évszázados hagyománya. Furcsa ebben az összefüggésben felemlíteni, de például a felszabadulás utáni időszakban forradalmi lendülettel negatívnak minősített, elítélt történelmi lépések, mondjuk, Károlyi Sándor 1711-es megalkuvása, az adott helyzetben és lehetőségek közepette nagyon sikeres kompromisszum volt. De hát ez végső soron a kiegyezésre is elmondható, bár sokak szerint ebben lehetett volna többet elérni, és azt hiszem, ez igaz. De ezzel együtt tulajdonképpen rendkívül sikeres lépés volt, és a magyar történelem ezekben a kompromisszumokban, hogy így fogalmazzam, reálpolitikai érzékből jó hagyományokat termelt ki. Ez az utóbbi időszakban nálunk most is felismerhető sajátossága folyamatainknak. A reálpolitikai érzék egyfajta jó hagyomány vagy segítség a nehéz helyzetekből való kiút keresésében. Egy másik hatás: a viharosabb történelem kialakítja a nemzeti szellemi értékek iránti különleges megbecsülést is, vagy az ilyen területeken, belső indítéktól hajtva nagyobb teljesítményekre ösztönöz. Ez is vitatott kérdés, mert sokan úgy látják, hogy mi nyersanyagokban, energiahordozókban szegények vagyunk ugyan... ami túlzás, mert nem vagyunk annyira szegények, ha mindent figyelembe veszünk, tehát a talajt, a vizet és minden egyéb tényezőt, akkor ebben is inkább közepesek vagyunk, mintsem nagyon szegények...*

– *...Viszont zsenitermelésben a világ élvonalában járunk...*

– Igen, így szokás mondani, ami viszont ugyancsak nem igaz, mert ebben is közepesebbek vagyunk, mint ahogy a köztudatban él. De reálisan megítélve azt lehet mondani, hogy a lakosság – nem a tudományos zsenikben gondolkodom, mert belőlük minden korszak keveset termel ki minden országban –, de a lakosság egésze mozgékonyságában, találékonyságában, vállalkozó készségében, szellemességében, ahogyan nehéz helyzetekből kivágja

magát, kitermel bizonyos adottságokat, amelyekre építeni lehet, és ez a mezőgazdaság csodájában ugyanúgy megvan, mint a magyar értelmiség külföldi elismerésében. Tehát a legszélesebb skálán helyezkedik el, ide értve a magyar politika nemzetközi megbecsülését is. Az átlag fölötti tehetség nagyon sok területen megvan, a mindennapi élettől a nagypolitikáig, a tudománytól a gyakorlatig. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nálunk a műveltségi szint megfelelő volna. Az értelmiségképzés sem mennyiségileg, sem minőségileg nem áll a helyén. Tehát ez a két dolog nem azonos. De ez mégis fontos adottság, amelyre építeni lehet, amely hihetetlen erőforrásokat mozgósíthat, és vannak időszakok, amelyek felszabadítják a népi energiákat. Én is többször láthattam életemben, hogy egyes sajátos periódusokban – a felszabadulást követően, a hatvanas évektől össznépi energiák szabadulnak fel, és csodákat tudtak teremteni. Úgy érzem, hogy ilyesmikre is nagy mértékben építhetünk.

Van egy sokkal szűkebben kezelhető racionális lehetőség is. A gazdaságban szokás beszélni a későn jövők előnyéről. Ez bonyolult, mert a korán jövők mindig előnyösebb helyzetben vannak, előnyökre tesznek szert, és akik tőlük lemaradnak, azok hátrányokat halmoznak, de ha keresztül tudják vinni a jó fordulatok elérését, akkor bizonyos értelemben előnyökre tehetnek szert a késői indulásból. Ezt hajtotta végre Németország a 19. század végén Angliával szemben. Anglia korán iparosodott országgént a korai iparosodás technikájával, technológiájával, szerkezetével kialakult és ebben bizonyos értelemben megmerevedett ország volt. Jött Németország a 19–20. század fordulójára körülírt új, ahogyan sokan mondják, második ipari forradalmi hullámon, a korábbi tehertételek jó része nélkül, amelyek Angliában már megvoltak, és hirtelen sokkal modernebb gazdaságot tudott teremteni szerkezetében, technikájában, technológiájában, mint Anglia. Tehát a késői indulásból előnyt tudott teremteni, le tudta hagyni Angliát.

– *Sőt a második világháború után lényegében ugyanezt még egyszer megcsinálta Németország, a későbbi NSZK, a szétbombázott Németország – az összehasonlíthatatlanul kevésbé sújtott brit íppal szemben.*

– És még jellegzetesebb példa Japán...

– ...amely szinte az egész világgal csinálta meg ugyanezt...

– ...amely a második világháború idején ugyanazon a szinten állt az egy főre jutó nemzeti jövedelmet tekintve, mint Magyarország; követő ország volt, amely csak másolta a fejlettebb országok technikáját, közismert módon, legfeljebb kicsinyítve, miniaturizálva közben sok mindent, és ebből a helyzetből hajtott végre – a későn jövősből eredő lehetőségeket jócskán kihasználva – hatalmas modernizálási áttörést. Azt hiszem, nekünk is vannak kihasználatlan lehetőségeink. Vannak jó adottságaink, amelyek most nem tűnnek túlzottan előnyösnek ugyan, ilyen például élelmiszer-gazdaságunk, amely a nagy tömegében nyomorgó, éhező világban mégis hatalmas adottság. De most a világpiaci árak, a hazai feldolgozó kapacitás elégtelensége és egyéb okok miatt nagy nehézségeket él át, de mégis lehetőség, amelyet – úgy érzem – meg tudunk ragadni. Tehát: figyelembe véve a történelemben kialakult feltételeket, a világban pillanatnyilag elfoglalt helyünket és adottságainkat, azt hiszem, hogy vannak lehetőségeink. Bennem egyáltalán nincs olyanfajta „világvége” reménytelenség-hangulat, amely manapság valóban nem ritka nálunk a most már lassan tíz éve tartó, viszonylag nehéz körülményeink közepette.

– *Amennyire emlékszem, amikor Ön a magyar gazdaság folyamatait, jelenét és közelmúltját szokta elemezni, mindig szokatlanul erőlesen hangsúlyozza a múlt szerepét. Én ezt most engedelmével úgy egyszerűsíténém le, hogy Ön mintegy azt szokta mondani: a jelen bizonyos értelemben a múlt szerves része.*

– Igen.

– *Mi az, ami a velünk élő múltból elvetendő, meghaladandó, megváltoztatandó?*

– Biztos, hogy az elért iparosodottsági szint hatalmas alap minden haladás számára. Ennyiben az, ami eddig történt – 150 éve vagy különösen az elmúlt négy évtizedben –, sorsdöntően meghatározó és megőrzendő eredmény, amit azonban mégis teljesen meg kell haladni, ha a mai korszak ipari szerkezeteihez, technikai szintjéhez akarunk felzárkózni. Ez magyarul azt jelenti, hogy bizonyos hagyományos ágazatok fokozatos pusztulása elkerülhetetlen, és új ágazatok kifejlesztése ugyanúgy nélkülözhetetlen. Tehát az egész iparosodási

folyamat megújulására van szükség, megpedig azon az alapon, ami 100–150 év alatt lejátszódott az országban az iparosodás menetében.

– *Megújulás... Ön hogy került kapcsolatba a reformmal, a 68-as reformmal?*

– Tulajdonképpen véletlenül... Nem, ennél azért bonyolultabb volt. Ott kezdődött, hogy én éppen az 50-es évek végén, a 60-as évek elején kezdtem foglalkozni a felszabadulást követő időszak gazdaságtörténetével. A 60-as évek közepére már több munkát publikáltam, 1963-ban írtam meg többek között az első ötéves terv gazdaságpolitikai koncepciójának kritikáját, levéltári kutatások alapján. Akkoriban nagy gazdaságpolitikai viták bontakoztak ki, az volt a viták új hulláma, középpontjukban azzal, hogy milyen volt a gazdaság működésének egész addigi módja, a gazdaságpolitika érvénye. Én is vitákba bonyolódtam, 66-ban például Friss Istvánnal, több cikkváltás erejéig. És akkoriban indult egy hosszú távú vizsgálat a Tervhivatalban, amelybe bevontak, és ettől kezdve egyre szorosabb kapcsolatba kerültem az aktuális gazdaságpolitikai és reformfolyamatokkal. Ez a kutatómunkámat is befolyásolta, mert egyre inkább foglalkoztam a jelenrel – vagy a jelenig húzódó folyamatokkal. Megpróbáltam a saját szakmai tőkémet kamatoztatni. Ugyanis ezekben a bizottságokban és munkákban általában persze a gyakorlattal vagy elmélettel foglalkozó közgazdák vettek részt, de én úgy éreztem, hogy a gazdaságtörténetnek is fontos mondanivalója van: az, hogy adott jelenben jelentkező kérdéseket történeti folyamat-összefüggésben vizsgálja. Ezekben az években én szakmailag nem csak úgy lépegettem, hogy korszakban közelebb jöttem, egészen a jelenig – mindvégig fenntartva a 19. századtól napjainkig terjedő korszakkal való együttes foglalkozást –, hanem úgy is, hogy a magyar gazdaságtörténetről ugyancsak a 60-as évek közepén szélesebb, egyetemes összehasonlítás útjára léptem, és ebben az összehasonlításban bizonyos fejlődési utak, ha úgy tetszik, különböző minták, modellek kezdtek számomra kibontakozni. És ebben a munkálatban, ami a jelen gazdaság útjaim vizsgálatához kapcsolódott, nagyon fontos tanulságokat lehetett levonni, pontosan ezekből az összehasonlításokból. Úgyhogy itt két dolog összekapcsolódott, egyrészt a saját szakmai utam, amely két irányból is ide torkollott, másrészt az országban lejátszódó nagy változások, a nyitottság, a viták, a szakértő bizottságok létrehozása, ami visszahatott a kutatómunkámra.

35

– *Mit szól ahhoz a minősítéshez, ha azt mondom, hogy Berend T. Iván mindig híve, időnként – ezt én tenném hozzá – elkeseredett híve ennek a reformnak?*

– Ezt vállalom, igen, vállalom ezt a minősítést.

– *Mi az elkeseredettség oka?*

– Ezt a szót kétféle értelemben is lehet használni, mert nyelviileg abban az értelemben is használatos, hogy valaki erős híve valaminek. Tehát nem feltétlenül azt jelenti, hogy el van keseredve, hanem azt, hogy elszánt híve valaminek. Hogy néha el is keseredett az ember, az persze abból adódott, hogy olykor úgy látta, hogy a folyamat nem jól halad vagy egyáltalán nem halad, mert ilyen periódusok is voltak a reform kibontakozása óta. Felismerések, sőt elfogadott felismerések gyakorlati megvalósulása esetenként sokkal lassabban bontakozik ki, mint ahogyan kibontakozhatna. Ebből erednek időnként ilyen keserűségek, még akkor is, ha van bennem reálpolitikai érzék, és tudom, hogy a felismerések nem azonnal és nem száz százalékban realizálhatók, mert ennek nagyon sok összefüggés-rendszere van, hazai és nemzetközi, tehát a reformot néha az veszélyezteti, ha a feltételektől elszakadón, túlságosan radikális megvalósítására törnénk. A fokozatosság és a kompromisszumok nélkül nem lett volna magyar reform, ez biztosan mondható. Ez, azt hiszem, a politika művészete, nem a közgazdászoké. Az, hogy mikor, mennyire és hogyan lehet előremenni. Persze nem biztos, hogy ezt mindig jól méri be a politika, mert ezt az adott pillanatban semmilyen műszerrel nem lehet ellenőrizni. Még utólag is nehéz pontosan meghatározni, hogy lehetett volna-e tovább menni, vagy hogy nem lett volna szabad még addig se elmenni. Láttunk rá példákat, hogy túlságosan radikális vagy rossz irányú indulás néha a legjobb szándékot is kudarcra kárhoztatta... Nehéz megítélni, mert nincs laboratórium, amelyben ez kikísérletezhető.

– *Tegyük fel, hogy külföldön találkozok valakivel, aki semmit nem tud Magyarországról. Tegyük fel, hogy Ön elmeséli Magyarország legutóbbi húsz évét, közte ezt a reformfolyamatot is. Ő megkérdezi, hogy na és, mi lett ebből, hol tartanak?*

– Akkor azt mondanám röviden, hogy kompromisszumokon keresztül, tudatosan vállalt vagy kényszerűen alakult fémegoldások révén is, de kialakult, helyesebben kialakulóban van a gazdaság működésének egy sajátos típusa. Nem beszélnek egy véglegesen kialakult gazdasági-gazdálkodási típusról, mert úgy érzem, ez még nagyon sok elemében továbbfejlődően van és székségekben lesz is. A folyamatok logikája is megköveteli ezt, mert a fokozatosság – miközben gazdaságilag is, politikailag is elengedhetetlen – negatív, ellentmondásos hatásokat is szül, mert a fokozatosság mindig megbont egy rendszert és nem hoz létre egy következetes új rendszert. Mindig a kettő közötti átmenetben van, a régi és az új között. és a következetlenség – ami a fokozatosság révén beleépül ebbe a rendszerbe – bajokat okoz. Részben úgy, hogy gyakran változnak a különböző szabályozók, és ezért az emberekben bizonytalansági érzés van, és igazán semminek sincs kifutása. Tehát hiányzik a működés stabilitása, és ebből következően az emberekből is hiányzik a stabilitás érzete.

– *Az embert kissé zavarja, hogy a reformot kevesen mondják ma reformnak Magyarországon. Helyette azt mondják és írják: a gazdaságirányítási folyamat korszerűsítése. Szóval az embernek az az érzése, hogy majdnem olyan a „reform” szó, mint a „profizmus”. Minden magyar élsportoló szintiszta profi, de azt természetesen nem mondjuk ki, hogy Magyarországon kizárólag professzionista élsport van. A reformmal is majdnem ez a helyzet. Mért nem lehet ezt a szót ilyen egyszerűen, gyakrabban használni? Stilisztikai, szemantikai kérdés ez, vagy más oka van?*

– Talán túl sokat használtuk egy időben, és már van egyfajta óvatosság körülötte. Éppen a Mozgó Világ hasábjain jelent meg legutóbb egy cikk arról, hogy reformkorszakban élünk-e. Szóval talán egy kicsit túlzott retorika is van időnként körülötte, meg túlzott tartózkodás, esetenként óvatoskodás is. Időnként, politikai megfontolásokból, éppen azt akarjuk hangsúlyozni, hogy a folytonosság és a stabilitás mennyire biztosítva van, és ezért nem akarjuk nagyon gyakran a reform szót kiejteni. Meg hát tulajdonképpen sokféle értelmezése vagy használata is van ennek a szónak. Van egy lejáratási lehetőség benne. Ha minden változtatást reformnak nevezünk, akkor nincs értelme a kifejezésnek. A reform a változtatás egyfajta radikalizmusát és időben is egyfajta meghatározottságát jelenti. Ezért tényleg – bizonyos formában – óvatosabban kell élni vele, nem jó a mindennapi apró lépésekben reformról beszélni. Például az oktatásban annyi reformról beszéltünk az elmúlt 30 évben, hogy már nincs tartalma ennek a kifejezésnek.

– *Holott egy sem volt igazán...*

– *...egy sem volt igazán reform, mert nem volt radikális átalakítás.*

– *Időnként a tudományt vádolták és vádolják azzal, hogy sziget. Nem sziget-e kissé a reform is? Ön azt szokta mondani, hogy a reformot jelentős közgazdasági felvilágosító munka vezette be. Én viszont sokszor úgy érzem, hogy akik ezt a reformot kitalálták, irányították, bevezették és csinálták, azok nem törődtek elegendő a nyilvánossággal, a reform nem kapott és ma sem kap elég nyilvánosságot, ennek következtében nincs hozzá elegendő tömegtámogatás. Hogy egy pillanatra továbbvigyem a gondolatot: ennek következtében aggasztóan sok ember számára ma Magyarországon a reform azonosul butikkal, nyugati autóval, árdrágulással és nagy házzal, és túlságosan nagy hangot is kapnak azok, akik számára a reform ezzel azonosul... és szerintem túlságosan kevés hangot kapnak azok, akik el tudnák magyarázni, hogy nem erről van szó, miközben furcsa és érdekes, de valóban figyelemre méltó módon a ténylegesen létező szociálpolitikai és társadalmi feszültségek, amik hát tényleg létrejöttek, azok kevés vagy nem elegendő nyilvánosságot kapnak.*

– Ez teljesen így van. A reformhoz kapcsolódó tudományos felvilágosító, népszerűsítő munka a reform korai szakaszában volt sikeres, tehát a 60-as évek végén, és azt mondanám, hogy a 70-es évek végén is volt egy jó hulláma ennek a munkálatnak. Ma már ez nem mondható el, és úgy érzem, hogy a korábban erősen reformpárti közvélemény egy részének szemében a reform összekapcsolódik az előbb említett irritáló vonásokkal vagy hatásokkal. Tulajdonképpen maga az áremelkedés és az infláció is mintegy reformkövetkezményként jelenik meg sok ember szemében, hasonló a helyzet a jövedelemszóródással, a szélsőséges „borravalózással” stb. Tehát ma inkább negatív vonások kapcsolódnak hozzá. Sok-sok minden nincs tisztázva az elmélet síkján, és ebből következően a tudományos felvilágosítás nem áll a helyzet magaslatán. Bizonyos értelemben egyfajta védekezés, magyarázkodó magatartás vált jellemzővé, amolyan „magyarázom a bizonyítványom”.

– Azért nehéz tudomásul venni vagy megérteni ezt a helyzetet, mert a politika végül is, ha nem is mindig száz százalékig és nem is mindig egyöntetűen, de határozottan a reformfolyamat mellett áll, és minden határozat emellett szól. Ennek következtében a politikának is létérdeke lenne ennek a kommunikálása. És mégsem kommunikálódik igazán.

– Azt hiszem, itt több minden tisztázatlan. Nemcsak a tájékoztatás vagy a tudományos felvilágosítás szintjén, hanem a folyamatok értelmezése szintjén is. Például ez az egész jövedeleinkülönbség- meg butikproblema többféleképpen értelmezhető, és én azt hiszem, hogy többféleképpen is értelmezik. Nemcsak a közvélemény, hanem talán a gazdasági, politikai vezetők is. Ez felfogható úgy, mint egy kényszerhelyzetben elengedhetetlen átmene-ti lépés; sajnos, azt hiszem, a közvélemény is így fogja fel. Ennek hihetetlen negatív hatásai vannak, mert ha így fogják fel az emberek, akkor úgy vélik: „ezt majd két-három évig engedik, ilyen már volt nemegyszer, aztán majd úgyis visszacsinálják”. Ebből következően aki erre a területre megy, az két-három év alatt meg akar gazdagodni, nem tisztességes jövedelemre törekszik, hanem a spekulációs, hirtelen nyereségre. Másokat viszont visszatart a vállalkozástól, az esetleges beruházástól, befektetéstől, hiszen ha két vagy három év múlva máshogy lesz, akkor nem érdemes kockáztatni a veszteséget. Felfogható azonban ez az egész lépés úgy is, hogy a szocializmusnak – erről már többször is írtam, beszéltem, a Mozgó Világban is egy cikk keretében –, a szocializmusba való átmenetnek más szemléletével kellene számolnunk, azzal, hogy nem néhány évtized alatt, hanem tán csak néhány évszázad alatt jutnak el e formáció kibontakozásához. Vagyis hogy nem kell feltétlenül és azonnal a folyamat kezdetén száz százalékig közösségi tulajdonra épülnie, hanem a kistevekenység számos szférájában fennmaradhat még a magánvállalkozás. Amit segít és szabályoz egy nálunk még egyelőre nem létező, de a reform most következő évében elengedhetetlen és már előkészítés alatt álló, megfelelő, jó adópolitika. Nálunk megfelelő adózás nem létezik. Mi vagy engedünk, és akkor elburjánzik, vagy vágunk, és akkor elpusztul a magánvállalkozás. De ha tartósan számolunk vele, hogy a kistevekenységnek helye van az átmeneti korszak-ban, tehát ha ez elméletileg is tisztázva épül be egy működési rendszerbe, és nem átmeneti engedményként, akkor úgy érzem, hogy megfelelő szabályozással, adózással...

– ...szociálpolitikával...

– ...szociálpolitikával... akkor úgy érzem, hogy a spekulációs magatartás is lecsitítható és szabályozható. Be tudunk tölteni olyan vákuumot, amelyet egyébként nem tudna semmi más betölteni, és ahol felesleges nagyvállalati vagy nagyszövetkezeti formára törekedni. Tehát ilyen értelemben annak, hogy itt jó tömegtájékoztatás legyen, előfeltétele az eszmei tisztázás is. Ahhoz, hogy erről világosan lehessen beszélni, világosan kell érteni. Az az érzésem, hogy a jelen folyamatainkat nem értjük eléggé világosan, és ezért nem tudunk róla világosan beszélni.

– Ha szabad itt egy megjegyzést tenni, azzal nyilván egyetért, hogy egynémely nagy hang-súllyal előadott, elhamarkodott vélemény azért is kártékony, mert felületesen, a felszín alapján ítéli el a házakat, a butikokat meg az autókat. Másodsor: az előbbiekből következően a gazdasági növekedés azért is létfontosságú, mert annak a talaján sokkal könnyebb lenne kezelni a szociális feszültségeket, hiszen a növekedés szociálpolitikái forrásokat is teremtené. Harmadszor: még a legreformpártibban gondolkodó emberek is alapjában az bántja például, hogy a versenyt még nem nagyon látják. Tehát nincs árháború, hanem mintha árkartellek lennének. Szóval – ez csak példa: – hiába van millió butik, nem versenyeznek, nem kínálnak egymás alá, amit az ember várt volna, talán még a reformfolyamat kigondolói is ezt várták, de ez nem tapasztalható. És ugyanúgy, ahogyan a fekete-fehér televíziók semmivel nem lettek olcsóbbak az elmúlt húsz évben, szemben azzal, hogy a tőkés világban zuhan a kicsit is elavult technikai cikkek ára, ugyanúgy itt sincs árháború, nincs igazi verseny, még ott sem, ahol pedig mintha lenne kínálat.

– Ez ahhoz kapcsolódik, amiről az előbb szó esett, tudniillik e működési mód belső következetlenségéhez. A korlátozott mértékű piac nem tudja megtörni a monopolhelyzete- ket. A piacból származó előnyöket már élvezni lehet, de nincs következetes piaci hatás, amely olyan versenyt teremtené, amely leszorít árakat. Nálunk csak felfelé ment minden ár, a piacnak csak az árfelhajtó hatása érvényesül. Szóval a monopóliumnak és a piacnak, a centralizált gazdaságnak és a piaci működésnek olyan sajátos keveréke jött létre, amelyben már egyik sem működhet a saját logikája szerint, mert ez már nem olyan centralizálás, ami a centralizált gazdaság logikájával működne, de nem is olyan piac, amely a piac logikájával

működne. Ez a filozófiánk is, mert ez volt a reform filozófiája, hogy kombináljuk a piaci és a centralizált tervgazdálkodás előnyeit, a hátrányok nélkül. Csakhogy persze az életben, a gyakorlatban ezek az ideáltípusok sosem realizálhatók. Sokszor pontosan a negatív elemeket sikerült kombinálnunk, például a piac és az árfelhajtó tényezők esetében, ami a nyári zöldség-gyümölcs árakon is látszik. De ez nem a piac meg a reform következménye, hanem épp azért van, mert a reform még nem elég következetes.

– *A reform nem teljes megvalósításának a következménye.*

– És a két különböző, egymás ellen ható elem keveredése hoz ilyen káros hatásokat. Mivel a reform – folyamat, ezekben tehát tovább kell lépni, amikor ezek az ellentmondások fölbukkannak, korrekciókra van szükség...

„Fel kell értékelni a munkát...”

Vámos Tibor

BALÓ GYÖRGY: *Őn a Magyar Tudományos Akadémia elnökségi tagja, az Akadémia Számítástechnikai Kutató Intézetének igazgatója, tehát egy olyan szakmában dolgozik, egy olyan szakma egyik vezető hazai művelője, amely szakmában nagyon pontosan és nagyon tisztán kell látni, hogyan áll Magyarország a világhoz képest a nyolcvanas évek közepén, hogyan állt tíz évvel ezelőtt, ötven évvel ezelőtt, száz évvel ezelőtt, hogyan szélesedik a technológiai szakadék azóta is. Mégis: valahányszor találkozunk, egyfajta derű, optimizmus, jókedv, vagy e háromnak a keveréke sugárzik Önből. Nem értem, miért.*

VÁMOS TIBOR: Erre a régi viccekkel lehetne válaszolni, amiket az ember az optimizmusról és a pesszimizmusról szokott elmondani, hogy ugye, az optimista szerint félig tele a pohár, a pesszimista szerint meg félig üres... effélékkel. Én több okból vagyok optimista. Először is tudom, hogy ha az ember optimistán nézi a világot, akkor valahogy önmagát is, környezetét is egészségesebbé teszi. Az optimizmusnak és a pesszimizmusnak sokfajta árnyalata van: a végletesen pesszimista feladja a partit. Ha én végletesen pesszimista vagyok, akkor nekem az egyetlen logikus lépésem – lévén már úgyis hatvanadik évemben –, hogy befejezem.

– *Vagyis nyugdíjba vonul?*

– Nem. Öngyilkos leszek, befejezem az életemet. Nincs értelme tovább. Tehát ameddig az ember úgy érzi, hogy érdemes valamit csinálni, addig optimista is. Nem adja fel. Ez persze nem zárja ki, hogy az ember lássa, milyen veszélyek leselkednek rá, és felkészüljön a veszélyekre. Én sok vonatkozásban éltem a pesszimizmusnak ezzel a bölcsőbb formájával, igyekeztem azt is megvalóztatni, miért vállalhatok felelősséget és miért nem. Ennek következtében azt is lehet rám mondani, hogy pesszimista vagyok, de hát ezt lehet savanyú képpel is csinálni, meg vidám képpel is. Szerintem jobb vidám képpel. Végül, és talán ez a legfontosabb, én 1926-ban kezdtem az életet, és első emlékeim a gazdasági válsághoz, Gömbösék, Hitlerék hatalomra jutásához fűződnek. A családom ezeket olyan drámaként élte át, hogy egy 4–6 éves kisgyerek már pontosan vagy legalábbis erősen érezte, hogy miről is van szó. Én 6–7 éves koromban már a napilapokat olvastam, olyan erős volt a politikai érdeklődésem. Egyszerűen láttam én a mai viszonyoknál lényegesen rosszabbakat is, egészen 45-ig. Voltam börtönben, voltam lágerben.

– *Mikor?*

– 44 végén. Megszöktem a fertőrákosi lágerből, elfogtak, a szombathelyi hadbíróság elé kerültem. Gyakorlatilag halálos ítélet volt fölöttem. Sok kortársamat megölték, apámat megölték: ezek voltak az igazi mélypontok. Végignézttem... nem is néztem, hanem aktívan végigcsináltam a magyar történelem további menetét. 53-tól 56-ig átéltem mindazt, ami Magyarországon a politikailag aktív lelkekben végbement, és aztán 56 után is... Mindezt átélve mondhatom-e én egy átmeneti állapotra, amelyről tudom, hogy egy nagyobb változás része, mondhatom-e, hogy az egy reménytelen helyzet? Egy ma már nem élő öreg barátom, Tarján Rezső, aki be volt csukva Rákosiék alatt, mindig azt mondogatta: „Iam vidi alienos ventos – láttam már más szeleket is.” Hát láttam én is mindenféle szelet, miért ijedjek hát meg egy – a felsoroltakhoz nem mérhető – hullámvölgytől, hűvösebb szelektől?

– *Ha hat-hét éves korában már olvasta a napilapokat, és nagyon erős volt Önben a politikai érdeklődés, föltételezi az ember, hogy ez később csak fokozódott. Főleg a 45 utáni első években. Hogyan lett akkor mégis műszaki ember?*

– Én kezdettől fogva szakember akartam lenni. Az iskolában elég jó tanuló voltam, matematikából mindig az első...

– ...*bocsánatot kérek: a szakember szó csak műszaki tudományokra vonatkozik?*

– Nem, nem, dehogy! De én sohasem akartam politikus lenni. Úgy éreztem, hogy az embernek kell valami kemény háttér, alap, valami biztonság. Egész ifjúságomban tudományos pályára készültem, matematikus akartam lenni. Aztán összekerültem egypár matematikussal, akikről akkor még nem lehetett tudni, hogy világhírű matematikusok lesznek. Ezekkel én összemértem a matematikai képessé-
gem, és úgy éreztem, hogy az nem elegendő. Gondoltam: fizikus leszek, 45-ben először beiratkoztam a tudományegyetemre matematika–fizikára, de viszonylag hamar átmentem a műszaki egyetemre, egy ideig párhuzamosan végeztem a kettőt, aztán már csak a műszakit, mert úgy éreztem, hogy ha akár matematikában, akár fizikában nem tudok a világ első vonalába kerülni, akkor boldogtalan lesz az életem. Egy műszaki ember viszont sok olyat csinálhat, ami kielégíti. Akkor úgy gondoltam, hogy az ember vagy legyen önálló koncerteket adó, kimagasló hegedű-
művész, vagy hegedüljön a maga örömeire, de ne gondoljon arra, hogy egész életét egy zenekar ötödik sorában tölti... A műszaki szakmában ez másképp van, ezért lettem mérnök.

– *Nem lett matematikus, nem lett fizikus. Hogy lehetne megfogalmazni, hogy mi lett Önből?*

– Hát képzettségem szerint mérnök vagyok, elsősorban számítástechnikával foglalkozom, olyan új kérdésekkel, amelyek nagyon izgatnak. Ezenkívül talán azt lehetne rám mondani, hogy menedzser vagyok. A szakember menedzser ma egy általános, elfogadott és társadalmilag nagyon szükséges típus; ezen belül azért mindig megpróbálom a hangsúlyt a szakma felé vinni, mert a másik oldalát valahogy bizonytalannak érzem a magam számára. A szűkebb szakmámon s munkámon túl társadalmi kérdések iránt nagyon érdeklődő és ezekben az ügyek-
ben aktív ember vagyok, mert annak születtem, és olyan korban élek, hogy azzá is kellett válnom.

– *Tehát elsősorban számítástechnikával foglalkozik. Ezen a téren hogy áll a világ élvonalához képest?*

– Már csak azért sem lehetek a világ élvonalában, mert a technikai dolgokra nem érvényes, amit Lukács az irodalomra mondott, vagyis hogy hiába ül a nyuszi a Himalája tetején, azért még sokkal kisebb, mint az elefánt lenni, a sztyeppén. A technikai dolgokban ez pont fordítva igaz. Tehát a Himalája tetején a nyuszi, az sok ezer méterrel magasabb, mint a sztyeppén az elefánt. A problémák, a megoldható kérdések valahol egész más szinten vetődnek fel. Egy példát sajnós el kell mondanom erre. Az Akadémia, a KSH és az OMFB megpróbált összefogni azért, hogy egy nem nagyon új, de viszonylag új számítógépet kaphasson az intézet és az Akadémia. Mint kiderült, ennek a három főhatóságnak az ereje sem elegendő a sikerhez. Olyan számítógépről volt szó, amilyenből tőlünk nyugatra minden egyetem minden valamennyire is érdekelt tanszékén több példány is van. Van, ahol ilyen kapacitású gép egy-egy tudományos kutatónak vagy legfeljebb egy három-öt fős csoportnak áll rendelkezésére... Nehéz tehát összemérnem magam azokkal a pályatársaimmal, akik egész életüket a szakmailag legjobb környezetben, koncentráltan szakmai tevékenységgel töltötték. Ha a körülményeket is figyelembe vesszük, általában nem érzem magam gyengébbnek náluk.

– *Megfordult-e a fejében, hogy ha ideális körülmények között dolgozhatott volna, mennyivel érhetett volna többet el?*

– Hát, ez a nagy kérdés... Nem illik szerénytelennek lenni, de azért alapjában véve minden ember szerénytelen, és én azt mondanám, hogy ha akár 45-ben, akár 56-ban úgy döntöttem volna, hogy átmegyek azok közé a körülmények közé, akkor bekerültem volna az élvonalba. Tehát abba a körbe, amit a szakmában a

világon az első sorokban jegyeznek. Ez persze csak feltételezés, de hát így is az a helyzet, hogy csináltam egypár dolgot, aminek a révén ismernek Japánban, az Egyesült Államokban és másutt is...

– *Ha most kellene megfogalmaznia, hogy „miért nem ment át azok közé a körülmények közé”, mit mondana?*

– Azt, hogy elkötelezettségből maradtam.

– *Egy eszme iránt, egy ország iránt, egy nép iránt? Egy ügy iránt?*

– Ügy iránt... most már egyre inkább egy ország iránt is, de nem mondom, hogy 45-ben egy egész ország iránt is elkötelezettséget éreztem, azok után, ami velem történt... És ezért is vannak aggodalmaim azzal kapcsolatban, hogy... ez persze most nem olyan, nem is úgy kezdődik, mert az nem lehet, de ...szóval, hogy mindenesetre újra szelektáló tényezővé válhat a társadalomban.

– *Mire gondol?*

– Az antiszemitizmus esetleges erősödésére, amire látok jeleket... Visszatérve 45-re, én akkor határozottan egy eszme iránt éreztem az elkötelezettséget, és ezért maradtam, 56-ban már eszme és ország iránt is, és azt hiszem, hogy ha az ember 30 éves és felnőtt egy bizonyos nyelvi és kulturális környezetben – és érzékeny ember, mert ez is feltétel –, akkor nem tud hazát cserélni. Ezt látom azokon, akik elmentek, és akik se itt, se ott nincsenek otthon. Úgyhogy nem bántam meg, hogy nem mentem el.

– *Az eszme iránti elkötelezettség, gondolom, nem jelenti az eszme mindennapi, gyakorlati megnyilvánulásainak kritikátlan elfogadását. Ennek nyilvánvaló bizonyítéka, hogy a tételes gyakorlattal sokszor élesen szembenállva, Ön igen szókimondóan szokta kifejezni a véleményét különböző fórumokon.*

41

– Nézze... ahogy az ember halad előre az életében, és nem tudja megváltoztatni a maga nemzeti lelkét, ugyanúgy nehezen tudja a maga személyiségét is megtagadni, vagyis azt a személyiségképet, amit önmaga számára felépített. Márpedig ez a személyiségkép számomra egy elkötelezett értelmiségi személyiségképe, aki ha úgy érzi, hogy a tegnapi eszméi vagy gondolatai revízióra szorultak, akkor azonnal revízió alá veszi őket. Tehát nem a kimondott tételekhez ragaszkodik saját magával szemben sem, hanem a saját kritikájához. Erre tanít a tudományos gondolkodás is. Ilyen szempontból érzem érvényesnek magamra az elkötelezettséget, más irányból az elkötelezettség – ahogy azt a tudomány filozófiájával foglalkozó modern gondolkodók eléggé világosan kimutatták –, egy reakciós makacsságot is képviselhet. Ezt én nem vallom. Ellenkezőleg: igyekeztem az életemet úgy terelgetni... és ez benne volt az előző kérdésre adott válaszbomban is... hogy többre tartsam a függetlenséget, mint a hivatali méltóságokkal járó kötöttségeit. Egy kicsit tüntetőn is viselem ezt a függetlenséget, például nem ülök be állami autóbá, csak életveszély vagy hasonló esetén, inkább a saját kocsimat használom mindenütt, saját benzinnel... ez egy kis tüntetés. Kis tüntetés, hogy általában nem öltözködöm hivatalnok módjára és a többi.

– *És ez nem okoz konfliktusokat? Végül is Ön egy nagy akadémiai intézet igazgatója.*

– Semmiféle gyakorlati konfliktust nem okoz, elfogadtak olyannak, amilyen vagyok. Van ugyan ellenzékem, de hát arra szüksége is van az embernek. Én nem vagyok általánosan népszerű ember. A mostani akadémiai választásom nagyon tetszett nekem. Kaptam, ha jól emlékszem, körülbelül száz igen szavazatot és negyven nemet. Jó néhány elnökségbe beválasztott kollégámnál kaptam több igent és párhuzamosan több nemet. Tehát megosztott az emberek véleménye. A többség inkább tartózkodást kapott. Én megosztom az embereket. És tudják, hogy ez vagyok, azt is tudják, hogy én nem való vagyok olyan testületekbe és olyan pozíciókba, ahol túlságosan nagyok a viselkedésbeli és egyéb kötöttségek... ezt tüntetőleg csináltam. Mint mondom, igyekeztem szellemi erőmet nem javak szerzé-

sére fordítani, nincs se dácsám, se más ingatlanom, egy betonházlakásban lakom, és még arra is vigyázok, hogy csak 1200-as Ladán legyen és ne elegánsabb, viszont nagyon elegánsan megtartottam a magam függetlenségét.

– *Bocsánatot kérek a szemtelenségért, de ha arra is vigyáz, hogy 1200-as Ladánál ne legyen nagyobb autója, akkor mit csinál a pénzével?*

– Az utolsó garasig elköltöm.

– *Mire tudja elkölteni?*

– Hát például nem vezetünk háztartást, hanem hétvégén elmegyünk ebédelni, ezenkívül az a luxusunk, hogy van két értelmiségi gyerekünk, az egyik a feleségem első házasságából, a másik az én első házasságomból, mindkettő harmincéves, és mindkettő kitűnő a maga szakmájában, ennek következtében komoly méretű segélyezésre szorulnak.

– *És elfogadják?*

– Teljesen természetesnek tartják, hogy el kell fogadniuk, mert a társadalom úgy ítélkezett, hogy lehetetlenül alacsonyan javadalmazza a fiatalnak mondott – különben már nem is olyan fiatal – értelmiségit. Egyikük doktornő, most emelték a fizetését havi négyezer forintra. Paraszolvencia nincsen, és a diplomájával, az egzisztenciájával felel, ha egy 48 órás talpon eltöltött intenzív szolgálat, egy durchmarsch után az utolsó percben hibát követ el. A fiam, az nálam tehetségesebb mérnök, és...

– *Nem az apai elfogultság beszél Önből?*

– Nem. Ismerem. Nálam jóval tehetségesebb. Ez helyes: Legyen minden magyar utód különb ember, mint apja volt! Igaz?... Szóval higgye el, hogy kitűnő feje van, és nagyon tud dolgozni. Ötezer-párszáz forintot keres, nős, a felesége művészettörténetet végzett, múzeumban dolgozik, háromezer-valamennyije van. Építkeznek, lakást próbálnak építeni. Hát akkor miért ne volna természetes, hogy elfogadják?... Ezenkívül utazunk, és igyekszem a hivatalos útjaimra is magammal vinni a feleségemet. És ez szörnyű luxus, habár a világon... mármint a tudományban... mindenki meg szokta csinálni. Egy fillérünk sem marad, de nem bánom, képet nem gyűjtök, arra nincs pénzem, albumokat gyűjtök, ami persze nem ugyanaz, de volt szerencsém a világ nagy képtárainak többségét nem is egyszer megnézni, tehát fel tudom idézni magamnak az élményt.

– *Ha jól értem, akkor összességében nincsenek anyagi vágyai...*

– Egyetlen anyagi vágyam van tulajdonképpen, az, hogy biztonságom legyen abban, hogy az életszínvonalam nem romlik tovább, tehát öregségemre és ilyen vagy olyan kiszolgáltatott állapotomra ne legyek kiszolgáltatott. Ez a legfőbb vágyam, ezenkívül még ehhez tartozik, mármint a mai, a mostani életszínvonalamhoz, hogy szeretnék a világgal is kontaktust tartani... ezt utazásnak szokták hívni, de nem abban az értelemben.

– *Megkérdezhetem, hogy mennyi az igazgatói fizetés itt?*

– Elég tisztességes. Nekem 18 ezer forint a fizetésem, 2600 forint az akadémikusi pótlék... ez 30 évvel ezelőtt is ugyanennyi volt, akkor azért nagy pénz volt... és még vezetői pótlékot meg jutalmat is kapok, úgyhogy az én bruttó jövedelmem eléri a 30 ezer forintot. Ami tisztességes pénz.

– *Szeretnék visszakanyarodni ahhoz a kudarccal végződött számítógépügyhöz, amit az esélyek egyenlőtlenségének példaként említett. Tavaly az Ön intézetének KISZ- vagy pártszervezete meghívott ide, hogy beszéljünk világpolitikáról. Abba a furcsa helyzetbe kerültem, hogy az Ön munkatársai kezdték nekem bizonygatni, hogy a mi elmaradásunk műszaki és technológiai tekintetben reménytelen, lévén hogy nyugaton már rendszerek tervezik a legújabb rendszereket, és mi még az első rendszerekhez sem jutottunk el, hogy tehát exponenciálisan nő az elmaradás.*

– Ez körülbelül így van. Mi még csak most fabrikáljuk az eszközöket ahhoz a munkához, amit már végezni kellene. Na mármost, ha azokat az eszközöket

tudnánk megcsinálni, amikkel kint már dolgoznak, akkor is legalább öt éves késésben volnánk, de amit mi fabrikálni tudunk, az természetesen csak az 5–10 évvel ezelőtti kinti szintnek felel meg, de megbízhatóságban, használhatóságban, rengeteg paraméterben összehasonlíthatatlanul rosszabb. És amire elkészül!... Olyan a helyzet, mintha ahhoz a vonathoz, amellyel utazni szeretnénk, még csak most raknánk le a síneket. Ez durva hasonlat, de hát sok tekintetben ez a helyzet. Öt-tíz évvel ezelőtt sokkal jobb volt, mint ma, én ezt sokszor elmondtam. Kiürültünk; az intézet állóeszköz-állományának a névleges értéke 800 millió forint. Ez is egy ostobán megállapított ár, mert vannak berendezések, amelyek iszonyúan túl voltak értékelve, vannak berendezések, amelyek nagyon alul, ezek devizabeszerezéstől függenek, de mégis csak adnak valami tájékoztatást. Nos, a pénzügyminisztérium által elfogadott leírási kulcsok szerint ez év végére 7 és fél százalék lesz a nettó értéke, azaz körülbelül 60 millió forint. Képzelve el, hogy van egy olyan ruházata, aminek az eredeti értéke volt tízezer forint, és most az ócskapiacra hétszázötvenért tudja eladni. De vigyázzon, mert ez a magyar pénzügyi becslés, tehát a BÁV-nál, de ha kivinné a nemzetközi ócskapiacra, akkor egy fityinget se kapna érte. Legfeljebb mint muzeális értékért, de nem valószínű...

– *Mekkora az intézet, hányan dolgoznak itt?*

– Pillanatnyilag 730-an, már nyolcvannal csökkentettük a létszámot.

– *És az intézet devizát hoz az országnak, nem is keveset, ha nem tévedek.*

– Keveset hoz, nem erre megyünk rá. Tudniillik, a devizát hozó intézmények többsége munkaerőt ad el, mi pedig a magyar ipar és a magyar gazdaság számára akarunk cselekedni. Magyarán az hoz devizát, amit mi átadunk, tehát a hatásunk hoz, méghozzá nem keveset, mert nagyon sok helyen érződik a hatása annak, amit csinálunk... Egyszersmind nagyon kevésbé érződik a hatása éppen azon okok miatt, amiket nem csak én sorolhatok fel a mi intézetünk vonatkozásában, hanem általában a magyar ipar és a magyar mezőgazdaság is felsorolhat a lerobbantsága miatt. Nagy nyilvánosság előtt évekkal ezelőtt elmondtam: itt az a folyamat játszódik le, hogy Magyarország a középmezőnybe tartozó országokból lecsúszik a fejlődő országok szintjére. 1938-ban 20 százalékkal részesedtünk Németország villamosgép-importjából. Ma: Nyugat-Németországban az ágytollban vagyunk elsők. Ez egy veszedelmes folyamat. Ennek valahol meg kell állnia, és meg kell fordulnia. Ez nem olyan kijelentés, amilyen a Szózatban van, tehát hogy „Még jöni kell, még jöni fog / Egy jobb kor...” A következő megfontolások élnek benne: A kelet-európai gazdasági modell vagy képes arra, hogy általában megújuljon, vagy valamiféle súlyosabb válság következik be. Ezt nemcsak mi látjuk, a megújulás fontosságát és sürgősségét mutatták például Andropov megnyilatkozásai és most Gorbacsov beszédei is. Ebből az következik, hogy a megújulást a Szovjet-unióban is létkérdésnek tekintik.

– *Szóval Önnek meggyőződése, hogy ezt mindenütt tisztán látják?*

– Kezdi látni, mert a tények kemények. Egyre keményebbek. És látja mindenki, mert a lengyel válság itt van: még nem múlt el. Romániában is súlyos a helyzet. Mi sem mondhatjuk, hogy nem kell ettől tartanunk. És van egy másik, nagyobb válsággóc: ez Európa. Egész Európa. Mert a látszat ellenére is Európa fokozatosan veszít pozícióiból.

– *Ön az amerikaiak véleményét osztja Európa hanyatlásáról, vagy azért árnyalná a képet?*

– Én a másik oldalról, innen, Európából nézem. Azt mondom, az amerikaiaknak igazuk van abban, hogy Európa válságban van. Ennek a válságnak az egyik oka egyébként éppen Amerika, az amerikai gazdaság. Ugyanakkor: az amerikai gazdaság mégsem erősebb, mint az összeurópai gazdaság, vagy csak bizonyos területeken erősebb, miközben szellemi tartalékai kisebbek. Igaz, másfajta tartalékai erősebbek, de nem ez a lényeg, hanem Európa megosztottsága. Ez a katasztro-

fális. Ha ez az európai megosztottság fennmarad, úgy ez Európára nézve egyre súlyosbítja a válsághelyzetet. Hiszen minden haditerv azzal számol, hogy Európa lesz a következő világháború hadszíntere, és tulajdonképpen Európán kívül nem nagyon törődnek azzal, hogy Európában mi pusztul el. Európa tehát vagy felébred erre – és vannak, akik már ébrednek –, vagy két felének válsággócái egymást erősítik. A válságveszély azonban pozitív kibontakozás felé is sodorhatja az eseményeket anélkül, hogy a különböző társadalmi rendszerek alapjai megrendülnek, sőt.

– *Maradjunk egy kicsit az Ön intézeténél. Meg tudja jelölni azt az összeget, ami Ön szerint e pillanatban kellene ahhoz, akár forintban, akár devizában, hogy az intézet a magyar szükségletek és körülmények közepette úgy-ahogy normálisan működni tudjon?*

– Igen. Csak devizát fogok mondani. Mert mindaz, amit be kellene szerezni, kellő színvonalon csakis kemény pénzért szerezhető meg. Számításaim szerint ennek az intézetnek körülbelül 5–10 millió dollárra lenne szüksége.

– *Itt kezd az ember bajba jutni. Szóval 5–10 millió dollár, és Ön elmondta az előbb, hogy nemcsak ez az intézet van ilyen nehéz helyzetben. Ugyanakkor azt is mondta, hogy elkerülhetetlen a megújulás, elkerülhetetlen ennek a folyamatnak a megállítása, de: hogyan, miből, milyen elképzelések vannak erre?*

– Nézze, egyelőre az a helyzet, hogy a műszaki fejlesztésre a nálunk rosszabbul álló kelet-európai országok is jóval nagyobb pénzeket adnak, mint mi. Tehát másképp allokálnak, úgyhogy valószínűleg Magyarországon is át kellene csoportosítani a kutatásra-fejlesztésre szánt összegeket.

– *Tehát úgy érzi, hogy a pénz elvileg rendelkezésre áll, csak elosztás kérdése?*

– Nem. Elvileg nem áll rendelkezésre, de ami van, azt is másképp kellene elosztani. Én nem tudom az egészet jól áttekinteni, de attól tartok, hogy nálunk túl sok ember foglalkozik úgynevezett kutatással ahhoz az anyagi bázishoz képest, ami rendelkezésünkre áll, és ahhoz az ipari átvető kapacitáshoz képest, amink van. Egész gazdasági szemléletünket módosítani kellene, erről én többször is beszéltem már. Nálunk annyira szét van tagolva a beruházás, a felújítás, a fejlesztés, illetve a termelés valódi költsége, hogy ez a dinamikus területek számára megengedhetetlen.

– *Mit jelent ez pontosan?*

– Van sok olyan terület, ahol a szellemi munka aránya elérheti a 20–30 százalékot, és a kutatás-fejlesztés aránya is tíz százalék felett van. És ez egy világos irányzat. A beruházás egyre inkább a normál működtetés feltételévé válik. Azaz nem úgy van, hogy ha ma beruházunk, akkor az a beruházás száz évig dolgozik és közben leíródik; állandóan, folyamatosan újítják fel a berendezéseket. Tehát, ahogy régen a karbantartás volt állandó, úgy ma a folyamatos technológiai rekonstrukció jellemzi a termelést. Ennek költségei folyamatos költségek, és be kell hogy épüljenek a termelés általános költségeibe. Máshol kell takarékoskodni.

– *Hol?*

– Munkával, hatékonysággal, hiszen az egész értékrendszerünk eltorzult. Ugye, egyfelől mi csodálkozunk azon, hogy az exportunkban a feldolgozottság arányában csökkennek az áraink...

– *...tehát a jövedelmezőség?*

– Igen, a jövedelmezőség. Minél feldolgozottabb egy termék, annál kisebb a jövedelmezőség, pedig fordítva kellene, hogy legyen. Ugyanakkor nem csodálkozunk azon, hogy minél magasabb szellemi munkát fektetünk valamibe, annál kevesebbre értékeljük itthon. Igaz? Tehát nálunk politikai és gazdasági értelemben a legmagasabb rendű szellemi munka van a legjobban leértékelve. A gép drága, nem az ember, szóval, rossz arányok vannak. Például: szerintem a kutatásban-fejlesztésben dolgozó átlagember mögött legalább 10–20 ezer dollár értékű beren-

dezésnek, műszernek, gépnek kell lennie, egyes területeken még lényegesen többnek is. Ez az összeg ma Magyarországon iszonyú soknak tűnik. De ha nemzetközi átlagban számolunk, akkor ez, a bérre rakódó költségekkel együtt, egy átlagembernek legfeljebb fél évi bérköltsége. Nálunk borzasztó rossz ez az arány, nagyon drágák a gépek, de hozzájuk képest nagyon alacsonyak a bérek.

– *Ezért szoktak beszélni róla, hogy a magyar vállalatok „bérérzékenysége” minimális. De hogyan lehet kikerülni ebből a folyamatból?*

– Egyetlen lépéssel nem lehet, ráolvasással nem lehet, egy politikai zseni meglátásával nem lehet kikerülni. Itt sajnos hosszú évtizedeken keresztül ható folyamatokat kell módosítani. Fel kell értékelni a munkát. Meg kell indítani egy hatékonyságra törekvő folyamatot a bérgazdálkodásban. Nagyobb összegeket kell beruházni a kutatás-fejlesztésbe, az ipar és a mezőgazdaság rekonstrukciójába – miközben tartalékok már nem nagyon vannak. Minden vállalat panaszkodik, hogy az elvonások után megmaradó összegek ma már az egyszerű újratermeléshez sem elegendők, nemhogy a bővítetthez. Ez valószínűleg így van, bár nekem nincsenek pontos számaim.

Az ország gazdaságának vannak keményebben rögzített és megfontolható központi terhei. Az utóbbiak között ma az első az adósságviszatérítés. Eldöntendő kérdés, hogy ezt tovább erőltessük-e, vagy maradjunk szinten. Magyarán, csökkentsük-e adósságállományunkat mindenáron, vagy pedig azt a múlt évben kumulált körülbelül ötszázmillió dollárt, amit tőkésadósság-visszafizetésre fordítottunk, az idén esetleg jó beruházásra fordítsuk. Félő, hogy a következő évben már végleg nem lehet kumulálni ötszázmillió dollárt, mert annyit veszünk az árakon a gyengébb teljesítmény miatt.

A másik terület az ország honvédelmének a biztosítása. Ezért is létérdekünk, hogy Európa a béke övezetévé váljék.

A harmadik, ami a központi költségvetésen keresztül megy, és megfontolható, az a redistribúció. Magyarán az újraelosztás: elvonás a rentábilis és progresszív területekről, a nem rentábilis és nem progresszív területek felé.

– *Ez is folyamatos panasz a magyar gazdasághoz.*

– Így van. Mondok egy példát. Tudomásom szerint a Magyar Postán belül a távközlési ágazat körülbelül 4–5 milliárd forint haszonnal dolgozik. Ez a pénz belemegy a postának a konzervatívabb, a lakosság számára kétségtelenül szükséges, de mindenképpen nem rentábilis szolgáltatásaiba. Kell, nem kell... Többször elmondtam, utoljára az ipar 40 éves történetét áttekintő konferencián is, hogy mi akkor tudunk, akkor szoktunk valamit rendbe hozni, ha katasztrófahelyzet alakul ki. Ez sokszorta költségesebb megoldás. Ezt csináltuk annak idején az áramszolgáltatással, a budapesti közlekedéssel, a budapesti vízellátással, a kórházakkal: akkor cselekedtünk, amikor sorra összeomlottak. Volt egy év, amikor nem is tudom, hány kórház kezdett összeomlani. És ez így megy tovább. Ez a legköltségesebb dolog. Így vagyunk most sajnos a fejlesztéssel is. Egyébként, hogy mennyire még mindig csak jelszó szinten értelmezik ezt, sok tekintetben kiviláglik a személyi kiválasztás meglehetősen elterjedt gyakorlatából is. A rátermettek közül is elsősorban azokra van szükség, akik egy formális követelménynek megfelelnek – tehát a címük stb. megvan –, de nem kell tartani tőle, hogy olyat is mondanak, ami kellemetlen. Különböző nagyon tisztességes emberek, de „megbízóik” biztosak lehetnek benne, hogy nagyjából azt mondják, amit ők hallani akarnak, vagy amit sokuknak sügnak.

– *De hát egyre elfogadottabb nézet, hogy a tudománynak és a döntéshozatalnak szerves kapcsolatban kell lennie...*

– Ez is igaz, az egymásra hatás kétoldalú, és működik is: hat a környezet, és van hatás a környezetre is. Ha már itt tartunk: a környezetvédelemre valamivel jobban

figyelnek, mint néhány éve... Visszatérve a telefonhoz: a mostani ötéves tervben szerepel az a mondat, hogy a legrosszabb variáns esetén is kiemelten kell kezelni.

– *Őn mekkorára becsüli azt az összeget, amelyet az ország elveszít a telefon miatt?*

– Egyszer azt mondtam, hogy elérheti a nemzeti jövedelem tíz százalékát. Ez persze csak becslés, de ha azt számolom, hogy az emberi munkaidő, szállító- és termelőkapacitás hány százaléka vész el ilyen vagy olyan módon az országban a rossz telefonkommunikáció miatt, akkor biztos, hogy megvan legalább tíz százalék. Ha azt nézem, hogy milyen jellegű különbségek vannak Magyarország és azon országok között, amelyeknek az egy főre eső nemzeti jövedelme a miénknek a többszöröse, akkor látható, hogy az elmaradás a telefonban a legkiugróbb. Márpedig a termelést és elosztást a legközvetlenebbül szervező kapcsolat kiemelkedő része a nagy különbségnek – ugyanis a nagy nemzetijövedelem-termelőképeség egyik alapja ez: az egész társadalmi és gazdasági tevékenységet közvetlenül szervező távközlés.

– *Létezik-e még egyetlen olyan mutató, amelyben Magyarország nem éri el a világátlagot – beleértve Afrikát, Ázsiát, Latin-Amerikát –, mert ugye, a telefonban itt tartunk?*

– Nem tudok ilyet. És nem nagyon van olyan ország se, ahol a magánautók száma nagyobb, mint a telefonállomások száma.

– *Őn azt mondta az 1983. május 2-i akadémiai közgyűlésen: „A magyar hírközlés és telefónia katasztrofális elmaradottsága nem az ország általános fejlődésének, fejlődési szintjének a következménye. A mi egy lakosra számított nemzeti jövedelmünkhöz a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt lényegesen fejlettebb információs infrastruktúra tartozik.”*

– És elmondtam többek között azt is, hogy nálunk a telefon azért züllött le így, mert nem ismerték el, hogy ez a társadalom kommunikációjának, szervezésének alapeszköze, hanem egy olyan világban éltek, ahol a telefont elsősorban hatalmi és presztízs-eszköznek tartották. Tehát hatalmi eszköznek, amin le lehet szólni. Nem kell dialógust folytatni, mert a dialógus, az egy rossz dolog. Le lehet szólni: utasítani és megmondani, hogy mi van, mi legyen. A romláshoz hozzájárult a széles értelemben vett korrupció, a kisembertől kezdve, aki valamilyen módon megumbuldálja a dolgot a kiutalások fölött rendelkező hivatalnokoknál, egészen addig, aki oda tud szólni, le tud szólni a Postának. A telefonhiány, mint minden hiány, a közvetlen vagy közvetett befolyásolás és előnyszerzés eszközzé vált. Állítólag ma is lehet telefont kapni – 50 ezer forinton felüli összegekért. Amit el tudok hinni, hiszen még nem volt a világon olyan szituáció, amelyben a hiánygazdálkodást ne lehetett volna korrupcióval kihasználni.

A telefonkérdést az általános környezetbe helyezve: súlyos hiba lenne, hogyha a régi módszerekhez visszatérve kiragadnánk egy úgynevezett „döntő láncszemet”. Egy kelést lehet nagyon rosszindulatúnak, nagyon veszélyesnek minősíteni, de elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy milyen funkcionális betegségek miatt keletkezett a kelés. Az az alapkérdés, hogy Magyarországon általában a minőség, a magyar minőség objektív és szubjektív okok miatt úgy leromlott, hogy emiatt a világpiaci áraink fokozatosan csökkennek. Ez az alapkérdés. A minőséget a legszélesebb értelemben értem: a termékek minősége, a technológia, tehát az előállítás minősége, a szolgáltatások minősége, a piacra vivő emberek minősége. Romlott a nemzetközi pozíciónk. Itt persze mindig van egy olyan vita, hogy mit mihez kell hasonlítani. Szerintem nyilvánvaló, hogy nem lehet abszolút mértékkel mérni: az egyetlen mércénk a relatív mércé a többi országhoz képest. És a relatív mércénk alakulása a többi országhoz képest nem kedvező.

– *Nem az oktatásban gyökerezik vagy kezdődik...*

– ...Nem ott kezdődik. Az oktatás... szóval, az úgy van, hogy amilyen a nyáj, olyan a pásztor, és amilyen a pásztor, olyan a nyáj. Ez mindenre vonatkozik. Az

oktatás leromlott egy olyan gondolatmenet miatt, amelyik az értelmiségi munkát a pedagógusok szintjén is leértékelte, és leromlott továbbá egy olyan egalitáriánus szemlélet következtében, amely egy forradalmi időszakban viszonylag rövid ideig indokolt, de hosszú időn keresztül, mint kiderült, nem tartható fenn.

Magyarország jelenleg válaszút előtt van; ahhoz, hogy kilendüljön arról a pont-ról, ahol ma áll, a vezetésnek, a politikai tudatnak, elhatározottságnak olyan szintje kell, amely a mostani helyzetet a maga teljes valóságában értékelni tudja, amely képes felhasználni a világ jelenlegi mozgásait. Állítom, hogy vannak lehetőségeink, olyan lehetőségek, amilyeneket a magyar gazdaság és politika egy ideig jól tudott használni, és nem tisztességtelenül. Történelmi tapasztalat, hogy nálunk tiszta játékot kell csinálni.

– *És milyen ez a tiszta játék?*

– A tiszta játéknak az az alapja, hogy Magyarország – pozíciójának előnyei folytán – kedvező kapocs és híd lehet Európa két része között, ezen az oldalon.

– *Igen, ezt értem. De épp Önök szokták mondani, hogy olyan új világ alakult ki, amit nem lehetett előre látni: az elektronikai forradalom, az informatika kora újrendezi a nemzeteket. Az a kérdésem: a felzárkózásunknak milyen gazdasági stratégiája lehetséges?*

– Gazdasági, politikai stratégiáknak is az lehet a lényege és az alapja, hogy a két szisztéma előnyeiből próbáljunk kooperációt kovácsolni. Csakhogy e tekintetben is sokszor rosszul dolgozunk...

– *Mondana példát erre?*

– Nézzel! Mi igyekszünk néha pillanatnyi árelőnyökhöz jutni, amik nem sokat érnek, és közben például a Szovjetunióval való kooperációt nem mindenütt fogjuk meg előnyösen. Igyekszünk mindent eladni, a bővít is, holott csak jó árut kellene adnunk, méghozzá egyre keményebben jó árut, olyat, amit máshonnan nem tudnak megkapni, de olyanért, amit mi sem tudunk máshonnan megkapni.

– *Az a tétel, ha jól értem, hogy van olyan szovjet technika, amire szükségünk lenne, és saját hibáinkból nem kapjuk meg?*

– Pontosan.

– *Milyen típusú technikára gondol?*

– Megvettük az ötmikronos elektronikus technológiát. Pedig van nekik kétmikronos is. Hogy érthető legyen, miről van szó: az elektronikai áramkörök legfőbb minőségi mutatója a vonalvastagság, amit afféle optikai nyomdatechnikával előál-lított integrált áramkörökben megvalósítanak. Az ötmikronos technikával összehasonlítva a kétmikronos sokkal magasabb szintű technológiát jelent; sűrűségben, sebességben és egy csomó más jellegzetességében lényegesen jobb. És a szovjeteknek van kétmikronos technológiájuk, de az náluk is hiánycikk.

– *És Magyarország miért nem azt vette meg?*

– Nem voltunk elég erős tárgyalási pozícióban.

– *Magyarul nem volt igazán mit kínálnunk érte?*

– Nem volt mit kínálnunk érte. Szerintem, a Szovjetuniónak is érdeke, nekünk is, hogy egymással szemben erős tárgyalási pozícióban lehessünk, ezt a legújabb megállapodás máris bizonyítja. És ez vonatkozik a többi szocialista országgal való kapcsolatunkra is.

– *És mi tehet minket erős tárgyalási partnerré?*

– Ugyanaz. Ha fejlett technológiát csinálunk.

– *Mi az, amit Ön fejlett technológiának tekint?*

– Például, amikor mi megcsináltuk a számítógépes grafikát, az NDK hajlandó lett volna a legfejlettebb technológiai eszközeit ideadni érte. De nem volt magyar gyár, amelyik hajlandó lett volna gyártani.

– *Amit nem gyártanak, az nincs...*

– Van belső lehetőség, lehattunk volna erős tárgyalási pozícióban.

– *Akkor az előző kérdést úgy módosítom, hogy legyen szíves, soroljon fel egy pár*

terméket, amely Ön szerint ma nemzetközileg élvonalbeli magyar termék, és gyártják is, illetőleg olyant, amit tudnánk gyártani, és szükség is lenne rá a világban.

– Van néhány gyár és termék, ami megkapaszkodott mindkét piacon, ideig-óráig sikeres is. A nehézségek ellenére is voltak jelentős eredményeink a gyógyszeriparban, a járműiparban, a gumiiiparban, sőt a szerszámgépiparban is. A siker azonban nem lehet tartós, ha nem követi állandó, kemény fejlesztés és hasonlóan kemény piaci munka. Még a számítástechnikában, ezen az igen nehéz területen is volt a VIDEOTON-nak is eredménye, a Szovjetunióban számos helyen a display-t ma is videotonnak hívják, ahogy nálunk régen Franknak hívták a pótkávét.

– *De hát ma mire kellene összpontosítani?*

– Konkrét termékekben?

– *Vagy termékcsoportokban. Mi az, amit Ön szerint a magyar iparnak csinálnia kell vagy követnie kellene?*

– Ma a technológia és a rugalmas gyártás a fő jelszó. Ez igen sok mindent takar, lényegében véve azt a készséget, hogy az ipar kitűnő minőségben és igen gyors átfutással, nagy változatossággal, az igényekhez azonnal igazodva tudja gyártani, amit kell. Az ipar alapjainak, módszereinek, emberi felkészültségének és munkaerő-összetételének gyökeres változásáról van szó. Nagyipari módszerekkel, igen magas színvonalon kisebb, változó sorozatokról.

– *Igen, de ez még mindig nem átfogó válasz.*

– Átfogó válaszmom nincs. Nem is lehet. Ez nem egy ember fejében születik meg.

– *Vannak, akik azt mondják, hogy ami a magyar fejekben van... szóval a szellemi export meg a szellemi ráfordítás... az nagyon sokat érhet ennek az országnak. Ezt hogyan látja?*

– Kevésbé optimistán.

– *Mert?*

– Mert én azt hiszem, hogy sok tekintetben túlértékeljük a magyar fejeket. Nem rosszak, de romlanak. Romlik az átlag – nem utolsó sorban eszközök híján –, romlik az egyetemi oktatás, romlik az emberek szakmai morálja... És milyen gyorsan megy előre a világ! Volt, hogy bizonyos előnyben voltunk, és ha a relatív, geohistóriai előnyünket tekintem, akkor van még némi előnyünk. A geohistóriai előnyhöz az is hozzátartozik, hogy – lévén közbeeső helyen Európában, tehát több civilizáció metszéspontján – ez a metszéspont időnként képes nagyot gerjeszteni.

– *Hol jelentkezhetne ez gazdasági vagy ipari teljesítményekben?*

– Mindenben. Az új szükségletek gyors felismerésében. A megközelítések sokszínűségében... A technikában... az oktatásban...

– *Miért van az, hogy vannak világhírű magyar matematikusok és fizikusok, de minden iskolában a legrosszabbak a matematika- és fizikaosztályzatok? S hogy erre illik is büszkének lenni?*

– Ma már azért sokkal kevésbé. Sőt: a matematika rendkívül népszerű volt hosszú ideig a gyerekek között. Ez is mutatja, hogy egy társadalmi közérzet, egy társadalmi divat mit jelenthet. Óriási matematikai érdeklődés volt, amit nem lehetett kielégíteni sem a középiskolában, sem az egyetemen. Nyilvánvaló, hogy a foglalkozások iránti törekvés és a foglalkozások presztízse összefügg. Gondoljuk csak meg, hogy mekkora presztízse volt Magyarországon száz évvel ezelőtt az egyenruhának, és mekkora ma. Ma az egyenruhás hazamegy a szolgálatból, és rohan felvenni a civil ruháját. Igaz? Száz évvel ezelőtt a lányok megbolondultak egy egyenruháért...

– *Ha már a presztízs-nél tartunk: tévedek-e, ha azt gondolom, hogy ennek az országnak a vezetése vagy társadalmi közvéleménye túlságosan erősen, a mai korban indokolatlanul erősen él egy humán kultúra, humán értelmiség befolyása alatt?*

– Válasszuk külön a dolgokat! Egy: az ország közvéleménye szerintem kevésbé áll egy humán kultúra és egy humán értelmiség befolyása alatt, mint kellene.

A hétmillió választópolgárt elsősorban az életszínvonalra érdeklí, a meccs érdekli, és egy csomó más dolog. Amit mi kultúrának nevezünk, az nagyon kis mértékben érdekli. Kétségtelen, hogy mivel a humán értelmiség koncentráliódik elsősorban a tömegtájékoztató eszközök körül, és mivel ez a humán értelmiség ért hozzá, hogy a közvéleményt milyen dolgokkal lehet manipulálni – jó és rossz értelemben egyaránt –, nem elhanyagolható a befolyása. De ez közben olyan, mint az egyházé Lengyelországban. Nevezetesen az egyház nem tudja megakadályozni, hogy nőjön az alkoholizmus, nem tudja megakadályozni egyéb bajok terjedését sem, sőt ha azt mondja, hogy most már próbáljunk józanabbak lenni, akkor nem nagyon hallgatnak rá. Hogy tömegbefolyása van viszont, ha azt mondja, hogy most pedig lengyelek, emeljük magasra a zászlót! Igaz?

– *Hogy fordíthatjuk ezt Magyarországra?*

– Nálunk a dolgok szerencsére nem ennyire szélsőségesek, de a „lengyel példa” könnyen lefordítható. A magyar humán értelmiségnek akkor van befolyása a tömegekre, ha valami olyan ügyben mozgatja őket, amiben az embereknek amúgy is közvetett vagy közvetlen érzékenyséjük van. Közvetlen érzékenyséjük van az embereknek a nemzeti kérdésben, ez természetes. Ennek következtében a nemzeti kérdésekben mozgatja őket a humán értelmiség vagy annak egy része.

Rossz hírokat pengettek szerintem az amatőr feltalálók, csodadoktorok nemzetmegváltó lehetőségeiről. De nem hiszem, hogy a humán értelmiség olyan óriási hatást tudna gyakorolni... és legkevésbé főleg az alkoholizmus ellen tud hatást gyakorolni, mert sokszor például éppen azok a humán értelmiségiek akarják a nemzetet megmenteni, akik reggeltől estig isznak – egyszer láttam ilyet a szigligeti alkotóházban... Úgyhogy sajnos ne értékeljük túl a magyarországi humán értelmiség befolyását...

– *És ha úgy fogalmazom meg ugyanezt a kérdést a másik oldalról, hogy a műszaki tudományok vezető képviselőinek általában a műszakiaknak az egyik hibájuk Magyarországon, hogy nem igyekeztek és nem igyekeznek a humán értelmiséget pozitív értelemben a műszaki kultúra és a műszaki tudományok iránt befolyásolni? Hogy nem tesznek eleget a számítógép általuk teremtett mítoszának a megszünetéséért. Mert a humán értelmiség tagjai közül sokan ma is csak annyit tudnak az elektronikáról, hogy félnek tőle, hogy kijelentik: „nekem nem kell ez a világ...”*

– Ezek a dolgok nagyon hamar összeomlanak. Én láttam a humán értelmiség azon részét, amelyik a frizsider-szocializmussal is bajlódott: ha ma hozzájut egy kocsihoz, elvezeti.

– *De nagyon büszke lesz rá, hogy semmi mást nem ért az autóból, csak azt, hogy hogyan kell elindítani.*

– Egyik fele igen, a másik fele meg arra lesz büszke, hogy ő tudja szerelni. Én mérnök vagyok és nem tudom szerelni. Nem is akarom szerelni, annál is kevésbé, mert tudom, hogy az egy precíz művelet, precíziós szerszámokkal kell csinálni. Nem, én ebben ellentmondok. Szerintem ez így nem áll. Van igazság abban, amit mond, de ez így nem áll és nem ez az alapkérdés. Én egyébként a műszaki értelmiséget érzem gyengének. És a műszaki értelmiségünk egyes rétegei nagyon dühösek is voltak rám, amikor én a saját társaságunkat ostromoltam, mégpedig nem azokért a hibákért, akik bennük vannak, hanem amiket velük tettek. Azzal, hogy lejjebb züllesztették a műszaki értelmiséget. És ez az egész ország műszaki kultúráján és műszaki haladásán meglátszik. Ma a műszaki értelmiség kevésbé tud kommunikálni. Pedig ahogy az árut el kell adni, ahogy az ötleteket el kell adni, úgy el kell adni a műszaki haladást általában. És ehhez tudnia kell kommunikálni. És el kell adnia az „árúját” a humán értelmiség számára is.

Ma az egész magyar értelmiségnek, humánnak is, műszakinak is éreznie kellene a szorítást, hogy tőle függ az ország fennmaradása. Ha ezt érezné, akkor biztos nagyon jelentős dolgokat tudna produkálni, de ehhez meg kell adni neki a lehetősé-

get, nevezetesen azt, hogy tudjon művelődni, tudjon a szakmájában elmélyülni. Lehetőséget kell adni neki, hogy ne kelljen taxit vezetnie ahhoz, hogy lakást építsen, és egyáltalán, hogy megéljen... A fiataloknak mindig magyarázom, hogy próbáljanak generációs erőt alkotni. Nekünk volt generációs erőnk, mert a Fényes Szelek-nemzedék tényleg erő volt, összefogott... egész addig, míg szét nem zilálta a történelem. Nos, a mostani nemzedék számára is lehet célokat kitűzni, és kell, hogy legyenek olyan más nemzedékbeli, akik – a saját céljaik érdekében is – segítik őket.

– *Tartok tőle, hogy felnövekszik egy nemzedék, amelyik szerencsés esetben úgy végzi el az érettségit, hogy tud számítógéppel bánni, és ismeri a számítástechnika alapjait. És azt gondolom, hogy az életében rögtön lesz két törés. Az egyik: nemhogy számítógéphez, de még telefonhoz se fog jutni otthon; a másik: abban a közegben, amibe belekerül, az ő ismeretei és a közegben dolgozók ismeretei között szakadék lesz.*

– Ez igaz, ezért van kiábrándulás. De azért most fordulatot látok ebben. Tegnap hallottam egy becslést, amely szerint Magyarországon mintegy 150 ezer személyi számítógép van már. Egész szép szám. Magánimport, ez, az, amaz...

– *De ezek a fiatal emberek ennek ellenére nagyon nehéz helyzetbe fognak kerülni, vagy nagy törések fenyegetik őket.*

– Biztos. Általában az a helyzet, hogy a fiatal mérnök kikerül az üzembe, és ott rögtön beállítják egy jelentéktelen feladatra. Ha nem ilyen feladatot kapna, esetleg csodákat művelne...

50

– *Amire az üzem vezetői rögtön azt mondanák, hogy a fiatal mérnök nem rendelkezik azokkal az ismeretekkel, amikkel rendelkeznie kellene. Meg hogy légvárakat épít, és olyan dolgokat akar kitalálni, amikre nincs lehetőség.*

– Úgy kell képezni a fiatal mérnököket, hogy légvárakat ab ovo ne építsenek. A mérnöki tudáshoz hozzátartozik, hogy az általa tervezett terméket vagy technológiát gazdasági szempontból is azonnal tudja elemezni. A könyvemben szerepel egy olyan írás, ami ezzel foglalkozik, Magyar műhely a címe. Elképzelek egy olyan oktatási formát a műegyetemen, amelyik szintetizálja a műszaki alkotáshoz szükséges gazdasági és társadalmi, szociológiai ismereteket is. A mérnök szintézisember. A mérnöki tudomány legjobban a szintézis szóval jellemezhető. Mert a mérnök szintetizálja a matematika, a fizika, a kémia eredményeit. Ha nem szintetizálja, akkor rossz mérnök. Na most, a mérnöknek nemcsak ezt kell szintetizálnia, hanem azt a tudást is, amivel ő behelyezi a maga termékét vagy technológiáját egy adott társadalmi közegbe. Méghozzá ez a közeg is kétféle: előállító közeg és felhasználó közeg. Ez utóbbit hívják a közgazdászok piacnak... Olyan mérnökök kell tehát képezni, aki ebben a teljes szintézisben gondolkodik. Megjegyzem, hogy egy ilyen oktatást megpróbáltunk a műszaki egyetem gépészeti karán elindítani, és hallatlan nagy ellenállás volt.

– *Oktatói vagy hallgatói ellenállás?*

– Oktatói. Nagyon nagy kompromisszumokkal tudtuk az első évet megindítani. Reméljük, hogy ezek a kompromisszumok csökkennek majd... Nos, ebben az oktatási formában mi igyekszünk humán kultúrát is adni. Egyébként most beszéltem egy atyával, akinek a fia a Fazekas Gimnázium speciális matematika osztályába jár. Azok a gyerekek nemcsak elsőrendű matematikusok lesznek. Kiválóan tanulják az irodalmat, zeneoktatást kapnak, ragyogóan tudják a történelmet. Tehát aki fogékony, az széles értelemben fogékony. Az igazán jó orvosok valamilyen művészettel vagy más humán dologgal is kapcsolódnak. Az egyik irodalommal, a másik zenével...

– *Ahhoz a kérdéshez tértünk vissza, amit feszegetni próbáltam. Igen: vannak mérnökök, orvosok, akik nagyszerűek a humán kultúrában. De hol van az a humán értelmiségi, akinek van műszaki kultúrája?*

– Erre majd mindjárt megpróbálok válaszolni... Az a baj, hogy az ilyen típusú kiveszőben van orvosban is, mérnökben is. És az ország számára hallatlanul veszélyes, hogy egyre kevesebb a sokoldalúan kulturált ember, az olyan ember, aki képes az elengedhetetlenül szükséges szintetizálásra. Egy japán termék dizájnájában benne van a japán kultúra; az a kultúra, amivel ők origamit csinálnak. Az origami a papírhajtogatás művészete. Van egy sík lap, és abból a japán ember hajtogatással térbeli formát csinál, mondjuk, madarat. Tehát el tudja képzelni, hogy a síkból hogy lesz térbeli tárgy. Na most: ez az ő térlátását, térfantáziáját, tervezőképességét hallatlan mértékben segíti, mégpedig éppen abban a korban, amikor a legfogékonyabb. De a japán belsőépítészeti kultúrája is a hagyományos japán dekorációs kultúrából jött; a virágelrendezés és kalligráfia finomságai átmennek a technológiai tervezésbe. Nézze meg, hogy amit megcsinálnak, az praktikus és szép. Igaz? Esztétikus. Nálunk elfelejtik ezt a képességet. A dizájn tulajdonképpen nem is szerepel a műegyetemen. Nincs szintézis, épp ezt a szintézist veszítik el. Elvesztik az oktatásban, és azután végleg elvesztik a szintézis lehetőségét azzal, hogy a fiatalság fogékony éveiben nem biztosítják az értelmiségi életforma lehetőségét az értelmiségi számára, és emiatt nem is lesz értelmiségi.

– *Értelmiségnek ez esetben egy sokoldalúan kulturált, problémaérzékeny...*

– ...Igen! Sokoldalúan kulturált, szintézisre alkalmas embert érték. Azért is példálóztam az orvossal, mert egy jó orvos nem azt nézi, hogy az ujjad végén van egy folt, hanem azt nézi, hogy az egész ember mint összefüggő egység hogyan produkált egy foltot az ujjá végén. És ezért nagy dolog, hogy voltak olyan orvosaink, akik az egész embert szociológiai környezetében, a maga pszichés és testi totalitásában tudták nézni, olyan empátiával, ami nem azt jelenti, hogy az orvos együtt fáj a beteggel, hanem azt, hogy az orvos tudja, a betegnek mi fáj, és miért fáj.

– *Igen, de változatlanul: hol a humán értelmiség műszaki kultúrája?*

– Azonnal... Tehát bizonyítani próbáltam, hogy a műszaki embernek vagy az orvosnak, mondhatnám, az applikáló értelmiségének elengedhetetlenül szükséges, hogy a humán szintézis birtokában legyen.

Van egy másik oldala a dolognak. Ez pedig a két-kultúra ügy. Én most itt mesélhetnék, ugye, azokról a sokszor idézett dolgokról, hogy a görögök a techné fogalmán mit értettek, stb. Igyekszem ezt a csapdát elkerülni, és a következőt szeretném kiemelni ebből a kérdéskörből. Az úgynevezett humán kultúra azért élvez elválasztottságot a kultúra többi ágaitól, mert ez az emberiségnek vagy az emberi közösségnek a közös nyelve. Ha lemondanánk a humán kultúráról, az tulajdonképpen olyan lenne, mintha lemondanánk magáról a nyelvről. A humán kultúra nyelv. Gondolja meg, hogy minden egyes mondatunk mögött hány jelentésréteg, hány ki nem mondott jelentésréteg van, amely mind támaszkodik a közös nyelvre. Példa: látsz egy képen egy nőt, szépen öltözve, ölében kosár, a kosárban rózsák. Mit mond erre egy kínai? Nő kosárral, rózsákkal. Egy arab is ezt mondja rá, igaz? Te mit mondasz rá? Szent Erzsébet! Igaz? Ezt mondja rá a német is, bár ő úgy mondja, hogy Thüringiai Szent Erzsébet, én meg úgy, hogy Árpádházi Szent Erzsébet. De ha azt mondom, hogy Szent Erzsébet, akkor nekem mint magyar kultúremlernek egyszerre megjelenik az egész környezet. Magyar középkor... Erzsébet kora... tatárjárás... épp körülbelül abban az időben egy megújulás, felzárkózás Nyugat felé... nagyon sok minden más is. A jótekonyság akkori felfogása, s a többi. Tehát ez egy jelrendszer, ami nekem szól, meg egy másik európai embernek szól – másnak nem... Egy ember visz a hátán egy gyereket: Szent Kristóf! Szent Kristóf hordozza Krisztust, Krisztus pedig egy egész ideológiát hordoz. Ez egy referenciarendszer.

A humán műveltség: ennek a sok ezer éves emberi tőkének, nyelvünknek a fönntartása. A humán műveltség emberei – illetve hát egy részük – nyilvánvalóan

megrettennek attól, hogy ez a közös nyelv kezd elveszni Keleten és Nyugaton egyaránt... ebben a vonatkozásban egyébként Nyugaton a helyzet rosszabb, mint Keleten... És nyilvánvaló az is, hogy mindenki ott keresi a bűnöst, ahol legközelebb találja. Hadd mondjak erre egy párhuzamot: Európában, a középkorban, a nagyszabású zsidóüldözés a pestisjárványokkal kezdődött, mert azt hitték, hogy a zsidók okozzák a pestist. Na most: a humán értelmiség úgy látja, hogy a társadalom nagymértékű technicizálódása következtében vész el ez a közös nyelv, a legnagyobb értékünk. Ebben még igazság is van. De van benne az igazság ellenkezője is. Mert ezek a tömegkommunikációs eszközök, új technikai eszközök nagyon széles körben tudnák terjeszteni a kultúrát...

– ...és nagyon hatékonyan...

– És nagyon hatékonyan. A nivellálás is veszély persze. Úgyhogy itt is van egy elit magatartás. A humán értelmiség egyik természetes reakciója, hogy ő demonstrálja – esetleg titokban kiválóan szereli a rádióját vagy a televízióját, de demonstrálja –, hogy ő nem ért egyet ezzel a szörnnyel, ami az ő humán örökségét tönkreteszi... Egyébként van még két fontos tényező itt. Az egyik: van egy elég széles humán értelmiségi réteg, amely igenis érdeklődést mutat a technika iránt. Nem is tud másként élni, hiszen ahogy a magyar írók a kézírásról rátértek a gépirásra, és általában már közvetlenül géppel fogalmaznak...

– ...közben a külföldi írók, csak csendesen jegyzem meg, már szövegszerkesztőkkel dolgoznak...

52

– ...úgy jön a következő lépés, hogy rá lesz szorítva, hogy szövegszerkesztővel dolgozzon. És a textprocesszor annyi más jópofa szolgáltatást tud adni, hogy örülni fog neki. És akkor már bent van a technikában. Egyébként is van televíziója, van kocsija, van ez, az, amaz...

– De bölcsészeti diplomát lehet ma szerezni Magyarországon minimális természettudományos vagy műszaki tudományos ismeretek nélkül... Így meg sem érthetik a modern irodalom egy részét a magyartanárok... A kort nem érthetik...

– Egy részük... A másik tényező: a műszaki értelmiség nem tudott eléggé vonzó hidakat mutatni. Nem volt elég szellemi ereje hozzá. Megint egy példát mondok. Nekem régi mániám, és ezt sokszor elmondtam: az irodalom tele van az Orwell-féle Big Brother-rettegéssel a számítógéppel szemben, tehát hogy minden cselekvés ellenőrizhetővé válik. Pedig van egy másik lehetőség is. Az, hogy a számítástechnika egy nyílt társadalmat tud létrehozni. Én sokat prédikáltam, írtam a számítógép és a demokratizmus pozitív összefüggéséről, de nem állíthatom, hogy hidat tudtam volna verni vele...

Visszakanyarodva a két-kultúra és a műveltség alapkérdéséhez: önmagában műveltség az emberi nyelv ismerete abban a széles értelemben, amiről beszéltem. Az, hogy hogyan működik egy autó vagy egy televízió, csak akkor lép elő műveltséggé, ha abban a kontextusban szerepel, ahogy egy emberi döntéshozásban mint mérlegelendő dolog szerepel. Én nem érzem a műveltség részének, hogy valaki meg tudja egy autót javítani... Ez a fajta ismeretanyag csak akkor lép elő műveltséggé, ha az emberi döntésekben kell szerepet játszania.

A természettudományos műveltségnek van egy olyan része, amit még nem említettem, és ami nagyon fontos ehhez az értelmiségi szintézis-képességhez. Ez pedig a matematikából, fizikából és általában a természettudományokból adódó szemléletmódok elsajátítása, ami szintén a megértéshez, szemlélethez, ítéletalkotáshoz kell. Ilyen az infinitezimális számítás, amely apró lépésekre bont le és ezekből szintetizál, a folyamatokat mozgásukban, jellegükben tudja érzékelni. Ilyen a statisztikus szemlélet, ilyen a bonyolultság fogalmának mélysége, a modell és valóság viszonyai.

– Igen, de szerintem ez a szemlélet a humán értelmiségnek...

– ...a saját tudománya műveléséhez is hiányzik.

– *Csak ma hiányzik?*

– Régen is hiányzott. Most nem csak eszközökről van szó, hanem arról, hogy egy-egy hipotézist hogyan tud összehozni a maga területén, mit tart megbízhatónak stb. Gondolja meg: a régi történelem kizárólag politikatörténet volt, ugye? Egy mai igazi történelemben elenyésző a politikatörténet.

– *És helyette gazdaságtörténet...*

– ...gazdaságtörténet és társadalmi struktúrák története, történelemszociológia van... sőt még történelem-meteorológia is, amiről kiderült, hogy egyre nagyobb a jelentősége. Hogy, ugye, egyes területeken milyenek voltak a klimatikus viszonyok, ezek hogyan változtak, és ettől mi történt... A múlt században kezdték a politikatörténet mellé a műveltségtörténetet is hozzárakni... szellemtörténet stb. Tehát a dolgok folyamatban való tekintése, a dolgok statisztikus szemlélete, a kicsiből a nagy felé, a nagyból a kicsibe való következtetés – ezek mind a természettudományok eredményeiből születtek és tevődtek át az emberi gondolkodás általános eszköz- és metodikárává, és ez az eszköz- és módszertár ugyanolyan szerepet kell hogy betöltsön egy korszerűen gondolkodó ember fejében, mint az a hatalmas szemantikus készlet, amit a széles értelemben vett nyelv jelent.

– *Tehát: a műszaki kultúra nélkülözhetetlen, a humán kultúra számára is, mint legalábbis egy módszer, módszerek sora a világgal való megbirkózáshoz.*

– Úgy van! De sajnos a műszaki emberek többségének sem sajátja ez a gondolkodásmód. Mert nem műveltek. Hiányoznak a hidak a két kultúra között... Hol van Magyarországon olyan fórum, amilyen a Galilei Kör volt például? Gondolja meg, kik jöttek ott össze! Mindig felsoroljuk őket, de a spektrumot, hogy hányfajta tudomány képviselői voltak jelen, azt nem tartjuk igazán fontosnak... Ha az angliai Cambridge-ben vagy Oxfordban összejönnek...

– *Ön hol találkozik a tudóstársaival?*

– Hm... üléseken. Néha-néha Mátraházán, egyre ritkábban. Télen van néha egy-két jó beszélgetés... Kevés... Hát nincs az Akadémiának egy valódi klubja, ahol le lehet ülni enni és beszélgetni!

– *Ez nekem olyan szomorú információ, hogy csak egy utolsó kérdésem marad: engedje meg, hogy föltételezzem, egytől százig van egy skála, és 1985 májusában ezen a skálán az Ön általános közérzete, ami Magyarország helyzetét, a világban való helyét illeti, az ötvenes ponton áll, tehát középen. Öt év múlva vagy mondjuk az ezredfordulón hol fog állni Ön szerint?*

– Attól tartok, ha a szükséges lépésváltásokat nem ismerjük fel és nem tesszük meg, objektív a veszély, hogy lejjebb megy. De hát ez visszavezet az optimizmus-pesszimizmus kérdéshez meg a többi problémához, amiről már beszélünk... Úgy-hogy ha komolyan akarnék válaszolni, kezdenénk előlről a beszélgetést.

„A reform a szocialista építés létformája”

Huszár István

BALÓ GYÖRGY: *Őn néhány évvel ezelőtt a Parlamentben dolgozott, miniszterelnök-helyetesként, azután földrajzi értelemben viszonylag messze került a Parlamenttől, egészen a Benczúr utcáig, ahol a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója volt. És nem olyan régen megint egy olyan helyre került, a Párttörténeti Intézetbe, igazgatóként, ahonnan ablakai a Parlamentre néznek. Közelebb került a Parlamenthez?*

HUSZÁR ISTVÁN: Erre nagyon nehéz válaszolni, mondhatnánk úgy is, hogy most kerültem távolabb a Parlamenttől, mert a kérdéshez még hozzátehetem, hogy amikor a Benczúr utcába kerültem, parlamenti képviselő voltam. És éppen amikor földrajzilag közelebb kerültem a Parlamenthez, kikerültem a Parlamentből: kettős jelölés volt ott is, ahol én parlamenti képviselő voltam, és a partnerem jött be. Ő kapott 51 százalékot, én pedig 48,3-at. Tehát a képviselőség... hogy is mondjam... ha mondhatom, bukott képviselő is vagyok, miközben a Parlamenthez közelebb kerültem. Nyilván nem erre gondolt a kérdésnél, de ez az érdekessége ennek a földrajzi változásnak. Tovább lehet játszani a gondolattal...

– *Melyikkel?*

– Azzal a gondolattal lehet játszani, hogy először is: nem vagyok megbántva, amiért nem lettem képviselő, tehát nincs bennem fájdalom vagy sértődöttség, és nem tekintem a választási rendszerben bevezetett lényeges újításokat hibának. Ellenkezőleg, úgy gondolom, hogy ezen az úton tovább kell menni. De egy kicsit tovább játszva a gondolattal: nem érzem, hogy így az ország közügyeihez kevesebb közöm lenne, mint amennyi eddig volt, nem érzem, hogy ezek a munkahelyi változások módosították volna a közügyekhez való viszonyomat.

– *Megítélése szerint miért nem lett parlamenti képviselő?*

– Elég szoros választási eredmény alakult ki. A partnerem dr. Földy Ferenc, a Tanítóképző Intézet főigazgatója. Kitűnő ember, nekem jó barátom. Én egy jelölőgyűlésen azt mertem mondani, hogy bármi lehet a választás eredménye, nem fog megváltozni köztünk a kapcsolat. Sőt azt mondtam, hogy ha én ott szavaznék, nyugodt szívvel szavaznék Földy Ferencre. Néhányan, akik ezt hallották, azt mondták, hogy ostoba vagyok, magam ellen agitálok, de én ezt jó szívvel tettem. Tudom, hogy kiválóan alkalmas parlamenti képviselőnek.

– *A választókerületük szavazóinak mennyiben volt reális az alternatíva? Tehát mennyiben tudta egy átlagos, illetve optimistábbban szólva, egy érdeklődő szavazó elkülöníteni egymástól a kettőjük felfogását, álláspontját, profilját?*

– Biztosan volt, aki el tudta különíteni. Fölállt az egyik jelölőgyűlésen egy községi iskola tanára és körülbelül azt mondta, hogy mind a kettőnket alkalmasnak tart képviselőjelöltnek: az egyiknek az az előnye, hogy közelebb van hozzánk, a másiknak meg az, hogy közelebb van a tűzhöz. Ezt kéne mérlegelni, mondta, jó lenne, ha két képviselőnk lenne. Azt hiszem, számít, hogy a helybeli képviselő könnyebben hozzáférhető a választók számára.

– *Számomra ebből is az következtetés vonható le – és érzésem szerint ez ennek a választásnak az egyik legfontosabb tanulsága –, hogy a helyi államigazgatási, népképviselői szervek működésének hiányosságai miatt az emberek azt gondolják, hogy saját, helyi ügyekben és ügyeikért a parlamentben kell verekedni, ahol pedig országos ügyekben kellene verekedni, szóval hogy részben Ön is ennek az ellentmondásnak esett áldozatul, ha szabad így fogalmazni...*

– Én ezt nem egészen így fogalmazom: lényegében azt mondom, hogy a lokalitásnak nagyobb volt a jelentősége, mint az országos politikai ügyekben vallott felfogásnak.

– *Kérdés, hogy a lokalitásnak a Parlamentben kell-e szerepet kapnia?*

– A Parlamentből a lokalitás nem szorulhat ki, de nem helyes, ha a lokalitás fő érdek-egyeztető fóruma a Parlament. Ez nem helyes. A Parlamentben tényleg a nagy, masszív érdekcsoportok, vagy ha tetszik, népességi csoportok érdektintegrációjának kell megtörténnie. Ezek a masszív érdekcsoportok persze részben lokálisak is lehetnek, de nem úgy, hogy választóközrétenként lokálisak, hanem, mondjuk, az Alföld vagy a Dunántúl fejlesztése, vagy hogy milyen a főváros helyzete. Ilyen regionális lokalitásra gondolok. Tehát nem egy-egy község, egy-egy város vagy egy-egy választójogi körzet érdekeinek kell megütköznie a Parlamentben az összes többivel.

– *Ha az előző megfogalmazással nem értett is egyet, azért addig talán elmehetünk, hogy egy bizonyos fokú pozitív kritikája a jelenlegi helyi államigazgatási és népképviselői szerveknek...*

– Igen, ez mindenképpen kritikája...

– *...az a tény, hogy helyi érdekeket képviselve ennyien bejuthattak a Parlamentbe.*

– Mindenképpen kritikája a mai területi önkormányzati egységek vagy a helyi népképviselői szervek működésének. Ezt nagyon lényeges dolognak tartom. Persze nagy baj lenne, ha egy embernek azon kellene lemérni a kötődését egy területhez, hogy vajon képviselője lesz-e vagy sem annak a területnek. Nekem például nem azon múltott a Sárospatakhöz és környékéhez való kötődésem, és nem azon fog múlni ezentúl sem, hogy én ott képviselő vagyok, vagy nem vagyok képviselő.

– *Kapott olyan kérdést a jelölőgyűléseken, ami kínos volt, amire nem szívesen válaszolt, vagy amire valamilyen okból nem válaszolhatott?*

– Nem kaptam ilyen kérdést.

– *Tehát nem kérdezték meg például, hogy miért nem miniszterelnök-helyettes már?*

– Nem, nem kérdezték meg.

– *És ha megkérdezték volna?*

– Megmondtam volna.

– *És mit mondott volna?*

– Onnan kezdeném talán, hogy én az előző ciklusban lettem ott parlamenti képviselő. A jelölőgyűlés időszakában miniszterelnök-helyettes voltam, a Tervhivatal elnöke, de tudtam, hogy a választás után már nem leszek miniszterelnök-helyettes. A választói gyűlésen – akkor már nem voltam a Politikai Bizottság tagja – 1980 tavaszán érzékeltettem, hogy nem azon múlik valakinek a képviselői munkája, hogy mi a funkciója. Nem állt szándékomban becsapni a választóimat, megmondtam, hogy ne a tervhivatali elnökségemért, miniszterelnök-helyettesi pozíciómért válasszanak meg. És erre kérdés nélkül visszatértem jelölőgyűléseken. Most sokkal jobb és tisztább volt a situáció, mert április elsejével kerültem a Párttörténeti Intézet élére, mindjárt a kongresszus után. Azt hiszem, mindenki számára világos volt, hogy június 8-a után nem kerülök más munkakörbe. Tehát tisztább képlet volt, nem voltam olyan helyzetben, mint öt évvel korábban, amikor volt egy olyan érzésem – akkor ezt ki is fejtettem –, hogy becsapom a választóimat, és akkor nem szívesen vállaltam a képviselőjelöltséget.

– *Bocsánatot kérek, ez nagyon világos kronológia, de a kérdésre, ami az volt, hogy miért nem, úgy válaszolt, hogy mikor nem.*

– Igen, de hangsúlyozom, hogy nem tettem fel ilyen kérdést. A most föl nem tett kérdésre öt évvel korábban válaszoltam.

– *Ne haragudjon a makacszkodásért, de az a kérdés, hogy mit válaszolt volna, ha föláll egy választó, és azt mondja: „Kedves Huszár elvtárs! Ön miért nem miniszterelnök-helyettes már?”*

– Hát nézze... nem tudok én pontosan válaszolni ilyen kérdésekre ma sem. Hozzáteszem, hogy elég felelős elvtársaknak mondtam, hogy bennem semmi nosztalgia nincs egykori munkaköröm és egykori politikai funkcióim iránt. Nincs bennem nosztalgia, noha nagyon-nagyon szerettem a Tervhivatalban dolgozni. Tudomásul vettem, nem azt mondom persze, hogy könnyedén, de tudomásul vettem, hogy az előző ötéves ciklus kezdetén a Parlamentnek egy más összetételű kormányt áll szándékában megválasztania, vagy ha tetszik, a

politikai vezetés más összetételű kormányt jelölt, és abban én nem vagyok benne. Én föl is tettem akkor a kérdést a felelős főnökeimnek, hogy hogyan számolnak velem az állami munka során, és amikor láttam, hogy nincs válasz, hogy erre a kérdésre nem adnak választ, akkor én magam mondtam, hogy nem szeretném a kormány elnökét, a kormányt és magamat se kínos helyzetbe hozni. Nem azért, mintha koncepcionálisan szemben álltam volna egy gazdaságpolitikai váltással, mert hiszen ez a kettő időben nem is esett egybe. A gazdaságpolitikai koncepcióváltás időpontját mi 1978 decemberére tesszük, amikor a Központi Bizottság a 79-es népgazdasági terv ügyében határozatot hozott. Annak a központi bizottsági előterjesztésnek én egyik kimunkálója voltam, tehát az nem volt idegen tőlem, ellenkezőleg: a kezdeményezői közé tartoztam, tehát nem ellenemre kellett azt elfogadni. Nem éreztem magamat leszavazottnak a 78. decemberi központi bizottsági ülésen, hanem úgy éreztem, hogy részese vagyok egy határozatnak.

– *Mármint... csak röviden: az eladósodásunk miatt elhatározott kötelező irányváltásnak...*

– Igen, a 78. decemberi központi bizottsági határozat tulajdonképpen a 72-es gazdaságpolitikai határozatot követő időszakon változtatott. Mert végül is nem az ötödik ötéves terv időszakán korrigáltunk pusztán, hanem egy gazdaságpolitikai irányvonal-változtatás következett be, változtattunk azon az irányvonalon, amit a gazdaság kisebb korrekciókkal 72 óta követett. Egy gazdaságpolitikai koncepció változtatását persze nem lehet pontosan egy időponthoz kötni. Nem is beszélve arról, hogy egy döntéshozó nem lehet bizonyos benne, hogy a döntés után másnap már mindenki feszesen igazodik, hiszen időbe telik, mire egy ilyen döntés átmegy az életbe. Ilyen értelemben én nem éreztem, hogy nekem úgy kellett onnan távozni, mint aki útjában áll egy gazdaságpolitikai irányvonal megváltoztatásának.

– *Az előbb elhangzott, hogy arra, hogy miért nem miniszterelnök-helyettes, Ön most sem tud megnyugtatóan válaszolni önmagának...*

– A „megnyugtatón” van a hangsúly. És nem is keresem erre a magyarázatot, mert... elnézést, lehet, hogy ez butaság, számárság tőlem, de én elég régen kialakítottam egy normát magamnak; az, hogy az ember érdekes vagy szép munkát végez-e, nem attól függ, hogy milyen funkcióban van. Engem néha zavart a rang. Gyakran kellett töprengenem, hogy mi szől nekem és mi annak a széknek, amibe beleültek.

Persze én azt akkor beláttam, hogy olyan helyzetben van az ország, hogy egy radikálisabb, operatív irányításra van szükség. Némelyek mondták, hogy nem voltam elég operatív. Ezt el tudom fogadni mint egyéni véleményt. De nem értek vele egyet. Meggyőződésem, hogy a Tervhivatal elnökeként akkoriban sokkal több operatív kérdésben foglaltam állást, mint amennyire az adott esetben szükség lehetett. Engem mindig a koncepciók érdekeltek. És mégis, naponta tucatjával döntöttem a legkülönbözőbb operatív kérdésekben...

– *...noha stratégiai ponton dolgozott...*

– Úgy van, stratégiai ponton... Mert nem az operatív kérdések eldöntése okozza az igazi nehézségeket. Nem ahhoz kell a legnagyobb szakértelem. Ilyen magas szinten az emberek általában nem specialisták. Nem abban kell döntenem, hogy a szénbányászoknak 200 vagy 220 millió forint bérpreferenciája legyen. Meghallgat az ember öt szakembert, meggondolja, ki mellett szól több érv, milyenek a népgazdaság lehetőségei, és dönt. Én be mertem magamnak vallani, hogy fogalmam sincs róla például, hogy Békés megyének mennyi célcsoportos állami lakásépítési keretet kell biztosítani. Akkoriban volt egy ilyen lakásépítési, lakásgazdálkodási forma: célcsoportos állami lakásépítés. Nekem fogalmam sem volt, hogy egy megyében mennyire van szükség. Ha kapok rá öt hónapot, mondtam, akkor majd megpróbálom kiszámítani. Megnézem, milyen Békés megye demográfiai helyzete, milyen a várható családdemográfiai fejlődés, milyen migrációs folyamatok jellemzők a megyére, milyen gazdasági és egyéb struktúraváltozás alakulhat ki stb., és akkor abból nagyjából ki lehet következtetni. De én erre nem kaptam öt hónapot. És ez csak egyetlen megye egyetlen kérdése. Mivel döntenem kellett, fölvettem néhány kérdést. Ezekre vagy tudtak válaszolni, vagy utánanéztek az adatoknak. És utána döntöttünk. Tehát az operatív kérdések nem okoztak igazándiból súlyos, nagy szellemi erőfeszítést. Nem azt mondom, hogy erőfeszítés nélkül lehet jól döntenie operatív kérdésekben, de ami nagyon nagy szellemi erőfeszítést

igényel, az a stratégiai döntés. Ez sokkal-sokkal bonyolultabb, összetettebb, és azt gondolom, hogy a stratégiai kérdések előkészítésére vagy a stratégiai kérdések kimunkálására ma sem fordítunk megfelelő energiákat.

– Itt több dolgot is szeretnék közbevetni. Tehát Ön a Tervhivatal elnökeként szívesen és hát nyilván felkészülten foglalkozott stratégiai kérdésekkel, tehát a megfelelő ember volt a megfelelő poszton, amelyet nem megfelelőképpen használtak. Ez az első, amit...

– Ezt nem fogadom el. Én utólag sem szeretnék magamról ilyen bizonyítványt kiállítani.

– A posztról van szó, nem Önről... szóval arról, hogy a posztot nem használták megfelelően. Hiszen a Tervhivatal elnökének stratégiai döntésekkel kell foglalkoznia, nem napi, operatív taktikával.

– Ebben egyetértünk.

– A másik dolog: azzal kapcsolatban, amit a munkáról és a funkcióról mondott: meg kell kockáztatnom, hogy abból a szempontból, hogy valakinek milyen játéktere van, milyen lehetőségei vannak a munkájában, igencsak számít, hogy az illető tudományos kutató vagy mondjuk, felelős beosztású és rangú tisztviselő.

– Számít, hogy mi a hatásköre. Hogy el tud-e ügyeket intézni, vagy nem tud elintézni. De a munka szépsége nem ettől függ.

– Az nem, de a hatékonysága igen.

– A hatékonysága függ ettől. A jelen hatékonysága. Mert ha a hatékonyságot távlatban értelmezem, akkor azt gondolom, hogy a jó gondolat végül is meg fog ragadni az emberek fejében. Tehát távlatban a tudományos megállapítások nem törölhetők ki a politikai gyakorlatból. Csak tudom, hogy ehhez rövid az emberélet, és nehéz kivárni, hogy akár egy komolyabb – ne nevezzük tudományosnak – gondolatot magáévá tegyen egy nagyobb vezetői közeg.

– Most az a kérdés, hogy a stratégiai döntések szerepét... mert azt mondja, hogy nem fordítunk elég figyelmet stratégiai döntésekre...

– Ez nekem ma is meggyőződésem.

– És akkor is a meggyőződése volt?

– Akkor is.

– Most egy olyan helyzetben van az ország, és volt ezek szerint már akkor is, hogy napi tűzoltással kell foglalkozni, de a napi tűzoltás miatt nem jut hozzá azokhoz a stratégiai döntésekhez, amelyek hiánya miatt a mindenkori tűzoltási feladatok szaporodnak.

– Ezzel a gondolatmenettel egyetértek. Állítom, hogy akkor is többet kellett volna foglalkozni stratégiai kérdésekkel, mint amennyit foglalkoztunk. És ma is többet kellene.

Én is szoktam mondogatni, hogy két pont között a legrövidebb út az egyenes. Hol? Az euklideszi geometriában. A társadalomban nem. Soha nem. Egy magaslatra könnyebb feljutni serpentinezve, mint toronyíránt. Tehát tudni kell manőverezni az operatív, napi dolgok elintézésének közepette. De a manőverezéshez mindig tudni kell, hogy milyen irányvonaltól vagy céltól tértünk el és milyen mértékben. Vagyis: ha korrigálok, változtatok, és nem valamiféle monoton egyenesen haladok, az tulajdonképpen nem a céltól való eltávolodás, hanem a társadalmi feszültségek mérséklése vagy elkerülése, miközben mégis közelíték a célhoz. De az tud igazán jól manőverezni egy ingatag világban, akinek vannak távlati stratégiai elképzelései. Ha nekem nincs stratégiai elképzelésem, akkor az operatív manőverezés valójában máról holnapra való élés és kapkodás, csapkodás és... hogy is mondjam... veszélyelhárítás, amit másutt, más politikai erők válságmenedzselésnek neveznek. Ha viszont van stratégiánk, s mégis vissza-vissza kell lépnünk egy meghaladott vagy még nem igazolható magaslatról, de tudjuk, hogy mitől léptünk vissza, miért léptünk vissza, mennyit léptünk vissza, egy-egy visszalépés nem okoz nagy problémát. Persze a társadalomnak mégiscsak meg kell magyarázni, meg kell tudni magyarázni, hogy mi történt. Lukács György mondja, hogy a történelemben soha nincs olyan, hogy nincs alternatíva. Mindig van alternatíva. Ha tudom, hogy ezt vagy azt azért választottam, mert ilyen helyzetben vagyok, és ide akarok eljutni, akkor a döntéssel politikai felelősséget vállalok. De ha azt mondom: nem volt más választásom, akkor nem döntöttem, nem én irányítottam a folyamatot, hanem

a folyamat irányított engem. Akkor a folyamatok kiszolgáltatottja és nem irányítója vagyok.

– Azaz: van, hogy egy ország és egy vezetés olyan helyzetbe kerül, hogy a stratégiai döntésektől elveszik a teret és a lehetőséget a napi taktikai döntések, de a mindennapi taktikai döntésnél mégis mindig messzemenően figyelembe kell venni a távlati szempontokat.

– Úgy van. A napi döntésekért távlati felelősséget is kell vállalni. Régi példát mondok, de talán adaptálni lehet sok mai dologra is. Volt az a bizonyos Ratkó-korszak, amikor keményen beavatkoztunk a népesedési folyamatokba. A központi intézkedés nyomán megnevelkedett a születési arányszám, és ez az akkori intézkedés a népességi struktúrát 90 évre deformálta. Annak minden kulturális, oktatási, foglalkoztatási, nyugdíjazási, szociális következményével együtt. Tehát egy hibás operatív döntésnek sokáig lehet kellemetlen, kedvezőtlen társadalmi hatása. Tehát az operatív döntéseket tulajdonképpen mindig ötvözni kéne a távlati stratégiával. De a távlati stratégiák birtokában sem lehet kivárással, „majd megoldja a történelem” alapon elintézni az ügyeket. Illyés írja a naplójegyzeteiben, hogy a jó politikus elintézi ügyeket szerdáról csütörtökre és csütörtökről péntekre. Csak a költő gondolkozik nemzedéki méretekben. Hát én remélem, hogy a jó politikus nemcsak máról holnapra gondolkozik és dönt. Persze, a politika mindig a megváltoztathatót kell hogy kézben tartsa. Nem lehet csak politikai jelszavakkal stratégiát képviselni. Valóban a megváltoztathatót kell kézben tartani, és azt kell módosítani folyton-folyvást. De ha nincs egy stratégia, akkor a változtatás mindig csak olyan ingadozás, ingatagság, amely végül is társadalmilag is megmagyarázhatatlan.

58

– Óvatosan kérdezem, mert benyomásról van szó: úgy érzem, és talán nemcsak én, hogy 1978 óta nincs világos gazdasági stratégia, vagy legalábbis nem ismerhető fel stratégia... mondjuk így...: a hírfogyasztó állampolgár számára, ezzel szemben tulajdonképpen a napi taktikai feladatok emelkedtek stratégiai szintre.

– Megint nem egészen így fogalmaznék. Ahhoz, hogy hosszú távra lehessen gondolkozni, stabilizálni kell az országot, szóval egy stratégia kialakításához konszolidált gazdasági viszonyok képeznek legjobban. Ezért, ha a gazdasági egyensúly nagymértékben megbomlik, akkor koncentrálni kell az egyensúly helyreállítására, mert ez stabilizál.

– De ez csak egy alapfeltétel a stratégia kialakításához.

– Igen, alapfeltétel, miközben már nem mondható pusztán taktikának sem. De azt gondolom, hogy nagy érdeme volt az elmúlt évek politikájának, hogy ebben a tányleg kemény időszakban, amikor a társadalom széles rétegeit kellemetlenül érintő lépésekre kényszerültünk, elő tudtak venni jó néhány távlati stratégiai kérdést. Sorolhatom: népesedéspolitikai, az oktatás távlati problémái, iparpolitikai koncepciók, a mezőgazdaság fejlesztésének koncepciója, ifjúságpolitika, a gazdaságirányítási reform továbbfejlesztésének kérdései. Ezek stratégiai kérdések. Tehát az összehangolt távlati stratégiának rendkívül sok fontos elemét igyekeztek átgondolni. És azt is lényegesnek tartom, hogy ezekben az években a hosszú távú tervezésben, tehát a 2000-ig tartó időszakot tekintve, szintén fontos lépéseket tettünk előre. Tehát a stratégiai döntések nem kerültek le teljesen a napirendről, a stratégiai állásfoglalások elég széles körben tetten érhetők. De ez az egész még nem épült szerves, általános társadalomképpé. Más kérdés, hogy a napi cselekedetekben nagyon nehéz a hosszú távú döntések érvényesülését tapasztalni. Tehát néha mintha napi politikai tennivalóink nem igazodnának ezekhez, szóval tulajdonképpen önállóan élnek egymás mellett a napi és a távlati döntések. És a stratégia nem adekvát a napi ügyeink intézésével.

– Igen, de a napi ügyek jobban bevonulnak az emberek tudatába, hétköznapijaiba.

– Igen, ez a probléma. Stratégiainak kell tekinteni ezt a vállalkozási típusú irányítási rendszert. Ez stratégiai kérdés. Nem a magántaxik elterjedésének taktikai ügyével egyenlő, itt sokkal többről van szó. Vagy stratégiai kérdés az államélet továbbfejlesztése. Ennek a távlati társadalomstratégiának nagyon sok elemét átgondolták, megvizsgálták, de az egész még nem állt össze egy szerves egésszé, összehangolt társadalomképpé.

– Ne tekintse formalitásnak, hogy őszintén örülök, amiért valaki az Ön helyéről, az Ön szintjéről és az Ön ismeretanyagával azt mondja, hogy ezek a stratégiai kérdések jobban

állnak, mint ahogy én gondolom. Én, mondjuk, közepesen informált újságíró vagyok – a „közepesség” bizonyára részben az én hibám, részben mások hibája. De azért tényleg azt gondolom, hogy a hírfogyasztó ember Magyarországon, ha fölteszik neki azt a kérdést, hogy mi ennek az országnak a gazdasági stratégiája, van-e gazdasági stratégiája, nem nagyon tud rá válaszolni. És azt gondolom, hogy ez jellemző gondja az úgynevezett mindennapjainknak. Van egyfajta tanácstalanság, bizonytalanság, „jövőkép”-telenség az emberekben...

– Igen, én ezzel egyetértek, de ez már messze vezet, oda, hogy tulajdonképpen milyen is a mi tömegkommunikációs tevékenységünk. Vagy: milyen a gazdaságpolitikai, a társadalompolitikai propagandánk. Itt is mindig azzal foglalkozunk, hogy az adott napi politikai döntést hogyan lehet eladni. Erre koncentrálnak, az emberek figyelmét is erre irányítjuk. Nem azt mondom, hogy ne vegyük figyelembe az emberek érdeklődését. Világos, hogy ha a januári áremelésnél hosszú távú stratégiáról beszélnek, akkor azt mondanák: „Mellébeszélnek! Arról beszéljenek, hogy mi van az árakkal!” Mégis: mindig megragadunk kedvenc híreस्कéinknél, és nem tudjuk ezeket az egész gondolkodásunkba beilleszteni vagy beépíteni. Szóval azt nem tudjuk elérni, hogy a különböző híreस्कéket el tudjuk helyezni egyetlen palettán, nem tudjuk...

– Sőt holnap is lesznek híreस्कék. Amik talán a mai híreस्कéknek részben ellentmondanak, részben mások lesznek.

– Így van. De hát ezeket végül is el kell tudnunk helyezni a társadalomképben. És a társadalomképre nem fordítunk elég nagy figyelmet. A belpolitizálás, a belpolitika – vagy másképpen: társadalompolitika, társadalompolitizálás – gyengéje a mi egész mindennapi tevékenységünknek...

Szóval tulajdonképpen magunknak is okozunk meglepetéseket. És előkészítjük a csalódásokat.

– Vagy az értetlenséget, ami még veszélyesebb: ünnepeltük, például, a népi demokratikus forradalom győzelmét Iránban...

– Igen. Ez is egy csalódást készített elő.

– Ezen a ponton valamit el kell mondanom Önnek. Én abban az értelemben nem készültem erre a beszélgetésre, hogy nem kérdeztem meg Önről senkit, és nem olvastam külön ezért semmit, csak a saját gondolataimat próbáltam összerendezni...

– Az az igazi...

– ...szóval... én nagyon nem örültem, amikor Ön nem lett miniszterelnök-helyettes. Én akkor találtam magamban erre három okot. Az egyik az, hogy hát istenem, kerestek bűnbakokat, amiért az ország nehéz helyzetbe került, és talán Önben vélték megtalálni az egyiket. A másik: Huszár Istvánnak vannak erényei, de nem elég operatív, nem elég radikális, nem tud elég goromba lenni, szükséges keménységre gondolok, nem tudja időnként egyértelműen azt mondani, hogy igen vagy nem. Az a gondom – és ezért ez a közbevetés –, hogy mind a kettőt elvetettem magamban, és előálltam egy harmadikkal, hogy Ön azon nagyon kevés magyar vezetők egyike, akik szívesen beszélgetnek rádiósokkal, televíziósokkal, újságírókkal. Általában nyitott ajtóra talált Önnél a sajtó, a rádió és a televízió, másoknál ez nem így van, ezért Ön viszonylag sokat szerepelt, és hogy talán ez az egyik oka annak, hogy Önt onnan elmozdították. Ezt azért kellett most elmondanom, mert újságíró lévén, gyakran érzem a tájékoztatás ellentmondásait.

– Visszatérek mind a három okra. Nézze, nálunk politikailag előfordul a bűnbakkeresés. Én nem tartom magamat fölmenthetőnek az ország gazdasági bajaiért, felelősnek tartom magamat miattuk. De erről is politikai fórumon mondtam, nem saját ügyem tárgyalása kapcsán, hogy bűnbakot az keres, aki bűnöst nem akar találni. Ha bűnbakot keresünk, az a felelősség elhárítása. Én remélem, hogy ilyen értelemben a politikai vezetés nem hárította el magáról a felelősséget az ország 70-es években végbement fejlődésének ellentmondásaiért. Hiszen minden alapvető kérdésben kollektív állásfoglalás született. Tehát nem volt szüksége bűnbakra... Nem akarta magáról elhárítani a felelősséget. Na most, ami a keménységet, meg gorombaságot, meg határozottságot illeti – nem vagyok goromba ember, tényleg nem tudom elviselni a gorombaságot –, nekem az a véleményem, hogy nem szabad összekeverni

a határozottságot és a gőrybaságot. Mi viszont gyakran szinonimaként értelmezzük őket, vagyis hogy az a „hatékony”, aki oda tud teremteni. Pedig szerintem a határozottságot sokkal kellemesebb képviselni vagy adott döntést úgy meghozni, hogy az embert, a partnert nem bántom meg. Van egy apokrif mondás, hogy aki mást megaláz, olyan, mintha annak vérét ontaná. Én nem szeretem a partnereket megalázni. Volt, hogy valakitől fegyelmileg el kellett búcsúznom, és én döntöttem el, hogy fegyelmi büntetést kap, és hogy el kell távolítani a munkahelyéről. De nem veszttem vele össze. És később is tudtam vele találkozni. Noha fegyelmileg eltávolítottam. Tehát az embert nem kell megalázni.

Én szeretem az egyenes beszédet, a világos állásfoglalást, és ilyen értelemben nem tekintem magam határozatlannak. Persze ettől másnak még lehet egészen más véleménye rólam. A vezetési stílusok nem egyformák. Én nem tartom az enyémet... ha egyáltalán van stílus a vezetésemben... nem akarom a gyakorlatomat a modell rangjára emelni. Én általában megkértem az embereket valaminek az elvégzésére. És nagyon kevésszer csalódtam. Továbbá: igyekeztem akkor kimondani a vezetői döntést, amikor már úgy éreztem, hogy az illető is kimondaná. Tehát a döntéselőkészítésnek szerintem van egy fontos lélektani fázisa, amikor az, akinek a döntést végre kell hajtania vagy el kell szenvednie, az maga is azonosul a döntéssel. Ez időigényes.

– *Nem idealista egy kicsit ez a fölfogás?*

– Lehet, hogy egy kicsit idealista... Lehet.

– *Tehát nem látja túlságosan szépnak a kollégák, beosztottak, emberek jellemét, gondolkodását?*

– Igen, de én mindaddig bírom az emberben, amíg nem csalódom. Utána – ha lehet – nem dolgozom vele együtt... A harmadikról. Én őszintén szólva tényleg szívesen találkoztam, találkozom újságírókkal. Ez lehet, hogy szakmai ártalom, ezt én a főnökeim egyikének-másikának is mondtam olykor, amikor kifogásolták bizonyos lépéseimet: lehet, hogy ez szakmai ártalom. Sokáig tanítottam. Szerettem megmagyarázni a gondolatomat, ha van gondolatom. Tulajdonképpen mindig szívesen beszéltem arról az ügyről, amivel éppen foglalkoztam. Miért is zárkoztam volna el? Sőt mikor a KSH-ban dolgoztam, azt találtam mondani az újságíróknak, hogy mi végső soron kollégák vagyunk. Ők is információtermelők, én is az vagyok. Ők termelik a verbális információt, én meg a numerikusát. De hát mért kéne nekem hadban lenni az újságírókkal? Mért? És tudom, hogy sokan szidják nálunk az újságírókat ilyen meg olyan cikkért, nagyon-nagyon sokszor szidják őket. Egyszer a minisztertanács ülésén is felszólaltam erről, és elmondtam azt a véleményemet, hogy én nem nagyon ismerek olyan újságírókat, aki azt ambicionálja, hogy eleve téves dolgot írjon le az újságban, mondjon a rádióban vagy a televízióban. Nem hiszem, hogy sok ilyen újságíró volna. Ha tehát mégis tévedéseket mondanak, akkor meg kell nézni, hogy az információforrások rendben van-e. Hiszen tőlünk kapják az információkat, a gazdasági, társadalmi vezetők köréből...

– *Már amikor megkapják.*

– ...vagy az adott vállalatától magától. Hát melyik újságíró célja, hogy tetten érjék, hogy nem mondott igazat? Nem hiszem, hogy sok ilyen volna... Na de az a kérdés, hogy sokat szerepeltem-e. Nem tudom. Az újságok közéleti rovatát úgy hívtam, hogy „jött-ment” rovat, és nagyon nehezen tudtam elviselni, amikor a nevem ebben a rovatban szerepelt. Miért jött-ment rovat? Mert azt írta, hogy ki jött, ki ment. És ez nem igazi hír. A statisztikai hivatalban és az egyetemen is foglalkoztam informatikával. Az információelmélet megalapítói úgy definiálták a hírt, hogy az „megleő közlés”. Hát mi abban az új és lényeges, hogy valaki jött vagy hogy valaki elment? Mi ebben az érdemi, lényeges információ? Semmi. En sokszor kifejezetten kértem, hogy egy-egy ilyen „jövés-menés” ne legyen benne a sajtóban. Amikor mégis megjelent az újságban, az mindig felelős politikai döntések alapján történt. Ezzel nem akarom a felelősséget áthárítani.

Kaptam olyan kritikát, hogy sok mindennel foglalkozom...

– *Akkor sajnos nem alaptalan az a föltevésem, hogy érte szemrehányás a tömegkommunikációs szereplései miatt.*

– Igen... hogy sokféle üggyel foglalkozom, hogy kicsit szétforgácsolom magam, hogy nem zárkózom el sokkal többször a hozzám érkező fölkerések elől, mint ahányszor elzárkóztam. Kaptam ilyen kritikát. Barátaimtól is. Persze az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy az esetek többségében döntés volt rá, hogy itt meg itt részt kellennem, ilyen és olyan beszédet kell elmondanom, vagy fogadnom kell ikszet, ipszilont, tárgyalni kell ezzel vagy azzal, el kell utaznom ide, oda, amoda. Tehát az esetek többségében nem én kezdeményeztem. De igaz: kaptam ilyen kritikát.

– Ez a „túl sok mindennel foglalkozás”... hogy is mondjam csak... sokunkban úgy élt, hogy Önt a kultúra is érdekli, szóval hogy Ön sokoldalú ember.

– Nézze... a Tervhivatalban dolgozva egyszerűen nem lehet leszűkíteni a tevékenységet, mondjuk, az ipar valamelyik ágazatára vagy csak az árpolitikára vagy, mondjuk, a beruházáspolitikára. Ritkán volt olyan minisztertanácsi vagy politikai bizottsági ülés, amelyen valamilyen formában ne lett volna érdekelt a Tervhivatal elnöke. A kormány bármelyik tagja elvben nem, de a gyakorlatban megteheti, hogy egy napirendi pontot nem olvas el. Jelen van, meg is szavazza, de véleményt nem mond. Az Országos Tervhivatal elnöke ezt soha nem teheti meg. Lehet ez egészségügyi kérdés, kulturális kérdés, gazdasági kérdés – nem teheti meg, mert valamennyi érinti a hivatalt.

Közgazdasági egyetemet végeztem, közgazdásznak tartom magam, pontosabban: az szeretnék lenni, közgazdász, de azért a hét napból elég hat, sőt öt is a közgazdászok körében. Ha színházba, operába megyek, ha megnézek egy Németh László- vagy egy Shakespeare-darabot, az nekem pihenés. Nem igaz, hogy az úgynevezett veretes, nehéz darabokat nem lehet fáradtan nézni. Mi gyakran megtettük a feleségemmel, hogy egy központi bizottsági ülés után elmentünk, mondjuk a Katona József Színházba, és kipihentem magam, mire hazaértünk. Szórakozásunk volt az is, hogy szombat délután – akkor még dolgoztunk szombaton – nem hazamentünk, hanem múzeumba. És ezzel kipihentem magam. Ki így, ki úgy, ki amúgy pihen. Annyira összetett a világ – hát hogy is zárhatnánk ki a nem pontosan a szakmánkra vágó érdeklődést? Németh László szerint az ember polihisztornak születik. Nem tudom, igaz van-e, de az biztos, hogy nem lehet az embert begyömöszölni abba a skatulyába, amelyet a társadalmi munkamegosztás folyamata véletlenül kijelölt számára. Nem szabad beskatulyázni. Akkor a saját szakmáját sem fogja érteni. Engem közgazdászként is mindig foglalkoztattak a gazdasági folyamatok társadalmi hatásai. Lukács György írja, hogy Marx közgazdaságtana abban különbözik a polgári közgazdaságtantól, hogy az utóbbi csupán szaktudomány, a marxi közgazdaságtan viszont – miközben kielégíti a szaktudományos kritériumokat – mindig a társadalmi teljességből indul ki és oda is jut vissza. Tehát nekünk is jobban kell látnunk ezt a társadalmi teljességet. Ilyen értelemben a munkámnak egyenesen feltétele, hogy a gazdaságon kívül is lássak valamit. Csodálom azt, akinek egyetlen hobbija van, bélyeget gyűjt, kertészkedik, vadászni, úszni vagy horgászni jár, de azt gondolom, nem baj, ha akadnak olyanok is, akiknek nem egyetlen szenvedélyük van, hanem több dolog iránt is érdeklődnek.

– Ehhez muszáj valamit hozzátennem. Aggasztónak tartom, hogy az ilyen felfogású emberek a szakosodás miatt világszerte egyre ritkábban kerülnek a felső vezetésbe; sőt azt is megkockáztatnám, hogy sehol nem túlságosan nagy öröm ezeknek az embereknek a közéleti pályafutását figyelni.

– Már tudniillik azokét, akiknek...

– Akik ilyen emberek.

– Hát nézze, szerintem ezek az emberek viszonylag harmonikusan tudnak élni. Önmagukkal is.

– Csak önmagukkal.

– Nem hiszem, hogy csak önmagukkal. Talán a társadalmi folyamatok egészét látják, ezért talán még az emberi gyarláság iránt is megértőbbek, vagy tudomásul veszik azt a társadalmi determinizmust, ami a történelmi fejlődés eredményeként jött létre. És tudják, hogy milyen kegyetlen közegben kell időnként dolgozniuk.

– A Központi Statisztikai Hivatal, az Országos Tervhivatal, a Társadalomtudományi Intézet után mit csinál egy közgazdász a Párttörténeti Intézetben?

– A közgazdász még nem tudja pontosan, hogy mit fog csinálni a Párttörténeti Intézetben. Először is: miért vállaltam el ezt a Párttörténeti Intézeti megbízatást, és miért tekintem érdekesnek? Mert hadd tegyem hozzá: volt választási lehetőségem, volt alternatívám, és végül is ezt választottam.

– Gondolom, nem mondja meg, hogy mi volt az alternatíva.

– Nem mondom meg, hogy mi volt az alternatíva, mert nem szeretném megbántani azt, aki odakerült, és akit jónak tartok. Az ember néha feltesz magának kérdéseket, és ezekre igyekszik válaszolni. Nem a kérdést, inkább csak a választ mondom most: szeretném egyszer megismerni a párt igazi történetét. Tehát az itt-ott sekélyes történetírás mögött a mélységet: milyen politikai erők azok, amelyek a párt fejlődését hosszú távra meghatározták. Most már tudom, hogy ezt az igazi történetet sohasem fogom megismerni. Ezt körülbelül már akkor tudtam, amikor idekerültem. De valamikor tényleg nagyon vonzódtam a politikátörténethez, nem a párttörténethez, hanem a politikátörténethez. És nagyon szerettem volna megismerni a politikai folyamatok történetét. Amit most szeretnék jobban megérteni, talán lesz rá lehetőségem, az a politikai gondolkodás története Magyarországon, különös tekintettel a reformfolyamat történetére. Ha ezt megértem, akkor talán segítséget tudunk adni hozzá, hogy ennek tanulságait a jövő döntéseihez is figyelembe vegyük...

– Bocsánatot kérek, csak egy kiegészítő kérdés: miből gondolja, hogy a párt igazi történetét sosem fogja megismerni?

– Hát olyan...

– ...kérem szépen, hogy ne azt a formális választ mondja, hogy azért, mert annyira szerteágazó...

– Nem, „mélységesen mély a múltnak kútja”.

– Tehát az a válasz, hogy olvasási kapacitással sem győzi?

– Igen, de nincs is minden földériteve...

– Erre gondoltam...

– ...nincs minden földériteve. Most készülünk például a Kun-centenáriumra. Ebbe csöpentem én bele. Egy ilyen nagyon fontos munkának a közepébe. A novemberi Társadalmi Szemle közli azt az összeállításunkat, amely megrajzolja Kun Béla politikai portréjának lényegét a mai társadalom számára. Vitákat folytattunk erről intézeti és intézeten kívüli kutatók bevonásával. Nagyon nagy élményem volt, hogy láthattam, hogyan ütköznek a vélemények Kun Béla politikai portréja körül. Én nem fogok e tekintetben a bíró szerepében tetszelegni, hogy eldöntsem, kinek van igaza. A Kun-kutatók, másképp: annak a kornak a kutatói, amelyben Kun Béla tevékenykedett, akik évtizedeket töltöttek a korszak, Kun Béla kutatásával, nagyon gyakran szöges ellentétben állnak egymással. Hát miért higgyem, hogy én jobban fogom tudni, mint ők? De ez csak példa. Valóban nagyon összetett és föltáratlan, föltáráthatatlan dolgok vannak történelmünkben, legalábbis a számunkra föltáráthatatlanok, márcsak azért is, mert a problémák egy tekintélyes része nem lokalizálódik az országhatáron belülre. Vagyis sok a befejezetlen kutatás.

– Esetleg aktív politikai érdekek vagy napi személyi érdekek fűződnek ennek a föltáráthatlanságnak a meghosszabbításához...

– Igen, ez is benne van. Amióta idekerültem, olyan dokumentumokat olvashattam el, amelyek az én ismereteimből teljesen hiányoztak. A 20-as, 30-as évek magyar párttörténetéből, az 50-es évekből, az 56–57 utáni időszakból. Ezeknek a dokumentumoknak egy része a közeljövőben bizonyosan nem lesz kiadva. És ezek érinthetnek élő személyiségeket... Például: mennyit publikáltunk 1956-ról? Sokat.

– És keveset.

– És keveset. Sokat és keveset. És erről a tíz-egynéhány napról is nagyon sokat olvastam az elmúlt fél évben. Én végigéltem 1956-ot, de mégis olyan új ismereteket kaptam, amelyek megdöbbentettek. És természetesen a pártban levő mai problémákat is jobban, igazabban látom ilyen történelmi ismeretek birtokában. Szóval, vonzó ez a munka. Hozzáteszem, hogy

még nem vagyok ura a helyzetnek. Nem azt mondom, hogy a Párttörténeti Intézet vezetődik nélkülüm is: nélkülüm már nem vezetődik. De azt sem mondom, hogy már most meghatározó befolyást tudok gyakorolni a Párttörténeti Intézet egész tevékenységére.

– *Annyira meggyőzően beszélt a párttörténet fontosságáról, hogy az ember arra gondol: ezeknek az ismereteknek szinte kötelezően hozzá kellene tartozniuk a vezetők szellemi leltárához.*

– Politikai kultúránk fejlesztésének fontos feltétele, hogy a megtett utat is lássuk. Nem biztos, hogy lexikális tudás formájában, de mindenképp nélkülözhetetlen végiggondolni az út tanulságait. Erre vannak alkalmak, például az évfordulók. Őszintén szólva tartok kissé a kerek évfordulóktól, mert sokszor a kötelező rituálék kerülnek előtérbe. Egy kicsit ez történt a 40. évforduló kapcsán is, amikor – a méltó megemlékezés mellett – nem a történelmi utunk minősítése, összegezése kapott főszerepet.

– *Ezek a „jött-ment” hírek – áttételes értelemben.*

– Igen. Szóval inkább rituálék, és gyakran azt tapasztalom, hogy ez inkább távolítja az embereket tőlünk, mintsem közelebb hozná őket. Az emberek már unják... Na, megint jön az a kötelező taggyűlés vagy pártnap, amikor semmi újat nem mondanak. Időtlen időig lehet ugyanazokat a dolgokat mondani. Tehát nem a lexikális tudást hiányolom, hanem annak elemzését, hogy hogyan jutottunk ide, ahova jutottunk. Ez tulajdonképpen több is, mint párttörténet – ez politikatörténet.

– *Az Ön gondolatai, mondatai nagyon sokféle kiindulási vagy továbblépési vagy reagálási lehetőséget kínálnak. Az elmúlt percekben említette a Kun Béla-képünket, amiről külön is hosszan és izgalmasan lehetne beszélgetni: fölvetődik a 20-as, 30-as évek, az 50-es évek, 56–57, és ez mind-mind külön, önálló téma. Én mégis szeretnék korábbi témához visszatérni, ahhoz, amit a reformsolyomatról mondott: hogy ennek a története érdekl. Jelenheti ez azt – személyesre fogalmazva a kérdést –, hogy Önnek, a Párttörténeti Intézet vezetőjeként, ha szerény mértékben is, de módjában áll bizonyos publikációs munkák segítségével pozitív értelemben befolyásolni a reformot körülvevő légkört? Azaz: módjában áll a reformot szerényen támogatni?*

– Én remélem, hogy kötelességem is ezt tenni. Szerencse, hogy közbekérdezett, mert valamit elfelejtettem, amikor arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mit is keres itt egy közgazdász. Arról van szó, hogy megkísérlem, és erre pártbeli főnökeim is biztattak, hogy a szakmától ne szakadjak el, tehát hogy közgazdász maradjak. Hogy ezt hogyan tudom megtenni úgy, hogy közben a Párttörténeti Intézetet felelősséggel vezesse, ez még nem teljesen világos számomra. De azért szeretnék közgazdászként is tevékenykedni, tehát nem akarok elszakadni a szakmámtól. Mert igaz ugyan, hogy a gazdaság társadalmilag meghatározott, de fordítva is igaz, hogy tudniillik a társadalmi folyamatokra ma a gazdasági kérdések gyakorolják talán a legnagyobb hatást.

– *Ne haragudjon: én hallottam olyan véleményt is, hogy ez az intézet a magyar közvéleményben ma nem arról ismert, hogy a pártban levő reformgondolkodás egyik letéteményese, pillére...*

– Hát... akad ilyen vélemény. Van másféle vélemény is. Nemrég az intézet és a KISZ Központi Bizottsága tudományos tanácskozást rendezett a MADISZ első kongresszusának negyvenedik évfordulója alkalmából. A konferencia kapcsán... hát olyanokat is mondtak nekünk, hogy... „hová jutottunk, a Párttörténeti Intézet a liberális és a revizionista gondolatok letéteményesévé vált...” Ezt nekem a konferencián részt vevő emberek közül többen is mondták. Levelet is kaptam, amely kifogásolta, hogy liberális a felfogásunk és sajátos módon eltértünk a párt kívánatos vonalától. Ezzel érzékeltetni szeretném a vélemények eltérő jellegét. Nyilvánvaló, hogy bizonyos értelemben figyelmeztető lehet mindkétféle vélemény, nem pusztán a Párttörténeti Intézet ideológiai állapotára nézve, hanem közvéleményünk állapotára vonatkozóan is. Szóval bonyolult dolog egy intézet megítélése. Azt hiszem, hogy ha az intézet kutatásai túllépnek mondjuk az 1956 előtti koron, mert a kutatások zöme most az 56 előtti időszakra vagy még a 45 előtti időszakra vonatkozik, szóval ha túllépnek az 56 utáni időszakra, 62-ig, vagy még későbbre, tehát ha a politika történetét a közelmúltig fogjuk végiggondolni...

– ...ez egyre nehezebb lesz.

– Egyre nehezebb, sok szempontból nehezebb, egyre kínosabb, kényesebb, a dokumentumok még nehezebben hozzáférhetők, az archívum nehezen főlsszabadítható, és egyre több lehet az olyan egyéni, személyes értéktétele, amely megírt publikációkra támaszkodik, és nem dokumentumokra. De azt hiszem, hogy akkor talán a párttörténetírás közelebb jön a közvéleményt foglalkoztató kérdésekhez.

– Amire nagyon nagy szükség van.

– Amire nagyon nagy szükség van. Ha a politikát befolyásolni akarjuk – márpedig kell, hogy akarjuk, végtére ezért vagyunk –, tehát ha a politikát mint stratégiát, mint állami vezetési gyakorlatot, mint a hatalmi viszonyok kifejezőjét akarjuk befolyásolni, akkor, azt hiszem, túl kell jutnunk mind a 45 előtti időszakon, mind az 56-ig terjedő időszakon. Még akkor is, ha egyik-másik kutatási eredmény nem publikálható úgy, ahogyan a kutató azt megalkotta. Továbbá: a kutatási eredmények összegezése becsatlakoztatható a politikai folyamatokba. És akkor talán a közvélemény értéktétele is más, igazabb, teljesebb lesz a Párttörténeti Intézetéről, egyáltalán a történettudományi kutatásokról.

– Itt megint van két alkérdés, mind a kettő fontos lehet. Az egyik: milyen következtetéseket vont le önmagának a MADISZ-vitából?

– Azt, hogy ilyen vitákat rendezni, szervezni kell, és olyan légkört kell teremteni a tudományos vitákban, hogy mindenki a tudományos meggyőződését mondja el. Ez az egyik. A másik, hogy kellene ilyen viták, nem kell félni tőlük, nem szabad elkerülni őket; igaz, talán nagyobb gonddal kell egy ilyen vita koreográfiáját végig gondolni. Tehát: ha a MADISZ a téma, akkor csakugyan a MADISZ-ról szólnak a viták.

64

– Igen, de hát ez talán azért van, mert kevés a vita. Ezért aztán a múltbeli kérdésekkel foglalkozó vitákban sokan megpróbálnak a máról beszélni, hiszen a máról kevés a vita. Tehát: a viták száma és minősége összefügg.

– Nagyon összefügg. Vigyázni kell, hogy ne dekorációnak szánjuk az elméleti vitákat, hanem tényleg tudományos viták legyenek. Ez részben talán azt jelenti, hogy tulajdonképpen szűkebb körű vitákra van szükség, amelyeken tényleg a hozzáértők gyülekezete van jelen, olyanok, akik vállallnak persze kemény politikai vitákat is. Nem kell tartani a politikai vitáktól.

– A következő alkérdés: szélesebb összefüggésbe helyezve ugyanezt a témát, tegyük fel, hogy a Párttörténeti Intézet vezetője egyebek mellett azt a jelmondatot vallja magáénak, hogy amennyire lehet, a párttörténeti kutatásokkal a párt reformpolitikáját kell támogatni. De mit gondol erről a párt, amelyen belül is viták folynak erről a folyamatról, mit gondolnak adott esetben azok, akiknek – saját, vitathatatlan életpasztorálataik alapján – sok minden nem tetszik a reformfolyamattal kapcsolatban?

– A reformfolyamat politikai támogatása nekem ezt jelenti: az objektív folyamatok elemzése, az maga a reformfolyamat támogatása. Tehát nekem nem olyasféle vitám keletkezik fiatallal vagy időssel, hogy ki a reformer vagy az antireformer. S ez egyáltalán nem generációs kérdés. Ilyen vitának nincs értelme. Ez kötélfűzés, politikai kötélfűzés. Hanem az objektív politikai, társadalmi, gazdasági tények elemzéséből kell levonni a tanulságokat, és meggyőződéssel vallom, hogy ha így folyik a kutatómunka, akkor ez a progresszív erő támogatását jelenti. Ez a reformfolyamat támogatását jelenti. Tehát nem az előbbi értelmű reformvitát tartom helyesnek, hanem a folyamatok tudományos vitáját. És akkor az objektív kutatások biztos, hogy cáfolják a retrográd erőket.

– Tehát eddigi pályafutása, gazdasági, társadalomtudományi és pártpolitikai ismeretei alapján Önnek ez a kiindulópontja ebben a vitában.

– Ez a kiinduló álláspontom, sőt azt mondom, hogy a szocializmus építésének létformája a reform, feltételes létformája, létezési formája. Tehát ha a reformfolyamatot nem folytatjuk, akkor a szocialista építés stratégiáját kockáztatjuk. Ezt persze megint könnyű kijelenteni, de kutatási eredményekkel is igazolni lehet, hogy amikor a reformfolyamat valamilyen módon megtorpan, amikor az akaratlagos centrista vezetés túltengett, és a társadalmi erők kibontakozásának nem engedett utat, ez igenis a szocialista építés gátja volt. Meggyőződés-

sel állítom, hogy a társadalmi folyamatok valóságos elemzése cáfolja azokat a retrográd erőket, amelyek nem támogatják a reformot. Reform ürügyén persze lehet mindenféle politikai támadást is vezetni. Reformárlarcban vezethet politikai támadást a szocializmus ügynevezett dogmatikus vagy talmudista vagy ortodox fölfogása is – marxista pózban. Ez is a szocialista fejlődés sikerét veszélyezteti. Ha valaki úgy azonosul a meglevővel, hogy annál jobbat már nem is tud elképzelni, ez is – tehát az apologetika is – támadás lehet a szocialista fejlődés ellen. Mert a szocialista építés gyakorlatát nem úgy kell elképzelni, hogy az a szocialista gazdaság vagy társadalom irányításával foglalkozó testületek állandóan helyes döntéseinek véget nem érő sorozata. Nem így kell elképzelni. A testületek is tévedhetnek. Azok is hozhatnak olyan döntést, amely holnap már nem helyes. Igenis, korrekciókra, reformokra, változtatásokra van szükség. Ezért mondom, hogy a reform a szocialista építés létformájaként is megfogalmazható. Tehát aki nem támogatja ezt, az valójában nem tudom, jó szolgálatot tesz-e a szocializmus ügyének. Akármilyen pózban tetszeleg... A társadalmi fejlődés valóságos összefüggéseinek kell vitatkoznunk, mert mondhatom, e téren van min vitatkozni... Ő reformpárti, te meg nem vagy reformpárti, ezen mit vitatkozzunk?

– Sokan bírálják azt, ami ma van Magyarországon. De nagyon fontosnak érzem azt a kérdést, hogy merre fele próbálunk kibontakozni. Ez nyilvánvalóan alapkérdés. Senki nem mondja, még az antireformerek sem mondják...

– ... hogy nem kell reform.

– Nem mondják, hogy naagszerű, ami e pillanatban van. De: ha túlságosan sok bírálat és kritika éri a reformfolyamatokat, akkor fennáll a veszély, hogy önmagában a reformfolyamatot támadják, vagyis hogy a reformot a bajainkkal azonosítjuk. És az embernek az a gondja, hogy időnként mintha túl nagy hangot kapnának az ilyen alapról támadók, és túl kicsit az eddigieket pozitívan meghaladni akaró erők.

– Egyetértek. A pozitívan meghaladó erőket kell támogatnunk.

– És azoknak kicsikét több hangot kéne kapni. Ha szabad egy lépéssel tovább menni: Ön végül is eltöltött majdnem öt esztendő a Társadalomtudományi Intézet főigazgatójaként. Nagyon sok szó esik ma Magyarországon a műszaki fejlesztés és a műszaki értelmiség gondjairól. De azt hiszem, életünk ellentmondásait társadalomtudományi szempontból is lehet vizsgálni. Arra gondolok, hogy a feszültségekért, és most nem az objektív feszültségekre gondolok, tehát életszínvonalra és más gondokra, hanem hogy nagyon sok szubjektív feszültségért bizonyos értelemben a társadalomtudományok is felelősek Magyarországon, mert nem igyekeztek az egyes embert előkészíteni a változásokra, nem igyekeztek elébe menni ezeknek a részben szükségszerű, részben kívánatos, részben ellentmondásos változásoknak.

– Én elfogadom ezt a kritikát. Legfeljebb annyit tudok hozzátenni, hogy ez olyasféle, mint a tudomány és a politika viszonya általában. Nagyon gyakran szeretünk egymásra mutogatni. A politika azt mondja: a tudomány nem készítette elő, és ezért nem tud a politika dönteni. Fordítva: a tudomány azt mondja, hogy a társadalomtudományok kimutatták ezt meg azt, és ezt a politika nem fogadja be. Tehát ez a kölcsönös távolságtartás, kölcsönös egymásra mutogatás, ez létezik. Én kifejezetten örülök annak, amit Kádár János a kongresszuson mondott, hogy a tudomány és a politika szövetségesei egymásnak...

– Ami persze nem jelenti szükségképpen azt, hogy mindig mindenben egyetértenek...

– Bizony nem. És nagyon sok társadalmi kérdést még föl sem tettünk magunknak, nemhogy megválasztuk volna őket. Hol vannak a kérdéseink? Sokáig egy primitív egyszerűítés jellemezte a társadalomtudományokat. Sok mindenért lehet és kell bírálni a személyi kultusz korszakát, többek közt azért is, mert a gondolkodás primitívizálása irányába hatott. Megpróbálta talmudizálni, hittani tételekké egyszerűsíteni a marxizmus-leninizmus tételeit, a marxizmus-leninizmust – a „tételek” szót gyorsan töröljük, mert ha valami tétellé válik, könnyen a dogmák rangjára süllyedhet vagy emelkedhet –, és ez a folyamat borzasztóan mély nyomokat hagyott a gondolkozásban.

– Nagyon sokáig megmaradó nyomokat.

– Hosszan tartó folyamat ez. Tulajdonképpen generációkon keresztül hat, ha nem vigyázunk rá, ha nem igyekszünk gátat vetni újratermelődéseknek, illetve ha nem igyekszünk

fölfrissíteni, megváltoztatni a gondolkozást. A társadalomtudományok tényleg felelősek abban, hogy nem igyekeztek idejében és kellő mélységben feltárni azokat a bonyolult összefüggéseket, amelyek a valóságra jellemzők, tehát nagyon gyakran a társadalomtudományi kutatások is hozzájárultak a szimplifikáláshoz. S ez még akkor is igaz, ha a kutatómunka feltételeit a tudományon kívül kell megteremteni. Pláne nagyon adós a társadalomtudomány azzal, hogy a belátható jövő ellentmondásait is fölvesse, fölvezolja, jelezze. Hogy fölkészítse a társadalmat a konfliktusok fogadására. Tételnek tekintettük például, hogy a szocializmusban lehetnek ugyan ellentmondások, de antagonisztikus ellentmondások nem léteznek.

– *Hogy érdekcsoportok nem léteznek...*

– ...vagy később milyen nagyra tartottuk, hogy mi Magyarországon az érdeksztruktúrában elfogadtuk ezt a hármass felosztást: társadalmi, csoport- és egyéni érdek. Korábban csak bipoláris megközelítés létezett: vagyis társadalmi érdek és egyéni érdek, és az egyéni érdek alárendeltje a társadalmi érdeknek. Később jött, és ez nagy dolog volt, hogy elfogadtuk a csoportérdek specifikumát. Ez nagyon lényeges, de azért az érdeksztruktúra sokkal összetettebb, hogysem ebben a szentháromságban el lehetne helyezni, és hogy olyan piramissal jellemezni lehetne, aminek a csúcán a társadalmi érdek áll, és minden és mindenki annak az alárendeltje. Sokkal-sokkal összetettebbek az érdekviszonyok. És ennek megfelelően kell a politikai intézményszerű működési mechanizmusát is újragondolni. A politikai intézményszerű működéséhez már korábban is kellett volna tudományos municiót adni. Tehát van késedelem a társadalomtudományok fejlődésében. Hozzáteszem, hogy ez sem csak a társadalomtudósok felelőssége. Az övék is. Mint ahogyan a műszaki tudományok állapotáért sem csak a műszaki tudományokkal foglalkozó kutatók a felelősek. Azt mondjuk, hogy a tudomány termelőerővé válik. Ezt arra értjük, amikor a természettudományokban kutat valaki. Pedig tudnivaló, hogy a társadalomirányítás is tudományigényesebbé vált. Nem arról van szó, Marx szavaival, hogy a tudomány képes lesz recepteket szállítani a politika boszorkánykonyhájához. Nem kell átvállalni a politika felelősségét. De a tudomány felelősségét vállalni kell.

– *A társadalomtudományok felelősségét keresve én a hozzánk közelebb eső múltra is gondoltam. Arra, hogy sokan mondják nekem: „Uram! Ahhoz, hogy megélhessek, ma nekem háromszor annyit kell dolgoznom, mint egy pár éve.” És panaszkodnak. És szerintem tudni lehetett, hogy panaszkodni fognak. De nem történt semmi, hogy az embereket fölkészítsék rá, hogy közülük némelyeknek ilyen panaszai lesznek.*

– Holott tudtuk, hogy ez következik. Az elemzések kimutatták, hogy a teljesítmény és az életszínvonal elszakadt egymástól. Magyarországon túlfoglalkoztatottság van az élet minden területén, az iparban, a mezőgazdaságban, mindenütt. A fejlett országoktól lemaradtunk, ez tudnivaló volt. Nagyobb teljesítményt kell hozzárendelni az adott életszínvonalhoz. Vagyis történt azért valami.

– *Igen, de az is látható volt, hogy a tulajdonképpen robbanásszerű anyagi-tárgyi növekedési folyamatok... az ország nyitása közepette... szóval, hogy az ennél is sokkal gyorsabban növekedési igény szint meghaladja a lehetőségeket.*

– Ez is látható volt.

– *És az ember úgy érzi, hogy erre nem történt elméleti előkészítő munka.*

– Egyetértek azzal, hogy ez nem volt kielégítő.

– *Ami aztán oda vezet, hogy a saját lehetőségeikhez, képességeikhez képest sokkal magasabb igényszinteket fogalmaznak meg, és küszködve, sokszor sikertelenül próbálják követni őket, és ez rendkívüli feszültségeket okoz az emberekben, meg infarktust és más betegségeket.*

– Egyetértek ezzel is.

– *Közben olyasmiket kérnek számon, amik objektíve lehetetlenek, illetve, és talán ez a legnagyobb távlati gond, a reformfolyamatot azonosítják a saját bajaikkal. Sokan nem tudják elfogadni a fogyasztási egyenlőtlenségeket – például.*

– Persze, persze, ez az egész leegyszerűsített egyenlőségeszmény annyira beleivódott a gondolkodásunkba, hogy borzasztó. A differenciálás nem cél, mégis remélem, hogy differen-

ciálódnak a jövedelmek, és pedig a teljesítmények függvényében. És ma éppen az a probléma, hogy a jövedelmi differenciákat nagyon kevésbé határozzák meg a teljesítménydifferenciák.

– Ez a közgazdasági probléma.

– Ez társadalmi probléma is.

– Legalábbis gyanítható, hogy e helyzet bekövetkezésének az az egyik oka a sok közül, hogy a társadalomtudományok és általában a tájékoztatás nagyon keveset tett azért, hogy erre előre föl hívja a figyelmet.

– Igen.

– És a politika is.

– A politika, a politika is, így van. Hogy milyen különbségeket vállal föl a politika... Mert a társadalmi egyenlőség felé kell törekednünk, ez igaz, és meg kell kísérelni a társadalmi egyenlőtlenségek olyan szélső értékeit lefaragni, amelyek a társadalmi stabilitást veszélyeztetik. Egyrészt adóval, másrészt szociálpolitikával. És több minden mással. De: el kell ismerni a teljesítménykülönbségeket, amelyek képességből, szorgalomból, odaadásból, sok mindenből adódnak. Először is nem alakult ki, még nem alakult ki egy jó szociálpolitikai rendszerünk, másodszor pedig nem alakult ki egy jó jövedelemadó-rendszerünk, ami a szélső értékeket megfelelőképpen lefaragná, harmadszor pedig nehezen tudjuk elviselni. Pedig ezt fokozni kell, és remélem, fokozódik is.

– Térjünk vissza a reform lényegéhez.

– Helyes, azt hiszem itt az ideje. Leegyszerűsítve, 68-ban azt mondtuk: a reform centrumában az áll, hogy a gazdaságirányításban megszüntetjük a tervutasításos jelleget. Most azt mondjuk, a centrumában talán az van, hogy a vállalati önállóságot, autonómiát megteremtjük, és az ahhoz szükséges feltételeket is biztosítjuk mind közgazdasági, mind szervezeti szempontból.

– Hogy a vállalaton belül is meginduljon végre ez a reform, ne csak azon kívül.

– Ha most az előbbi kettőtől eltekintek, akkor abban látom a reformfolyamat lényegét, hogy a társadalmi erőforrásokat kibontakoztatja, gyarapítja és még jobban hasznosítja. Mert a tervutasításos gazdálkodás végső soron végrehajtóvá degradálta a társadalmi élet minden tevőleges résztvevőjét. Most az kell, hogy a társadalmi demokrácia minden területen kibontakozzon, hogy általánossá tudjuk tenni a kompetencia elvét. Tudatosítani kell, hogy rajtunk is múlik... tehát én tudom, hogy van értelme a cselekvésnek, és nekem kell törnöm a fejemet, hogy mit is fogok csinálni, és hogyan oldjam meg. És így teremtünk olyan viszonyokat, hogy végül is a társadalmi erőforrások gyarapítása összességében integrálódik egy általános társadalmi stratégiába, amely a szocialista építést előreviszi, és egyben az ország gyarapodását és az egyéni boldogulást is biztosítja. Végső soron ez a reformfolyamat lényege. Tehát közügyggyé teszi a társadalmi ügyeket.

– Azt mondta: „Tudatosítani kell, hogy rajtunk múlik.” Hadd kérdezzem meg: Huszár István miniszterelnök-helyettes nem lepte meg azoknak a kutatásoknak az eredményei vagy jelzései, amelyeket Huszár István igazgatósága alatt végeztek a Társadalomtudományi Intézetben?

– Biztos, hogy megleptek volna. Mert a politika és a tudományos kutatás sajnálatos módon nem mozog együtt. Egyrészt a tudományos kutatás nem mindig vállalja a politikailag aktuális kérdéseket, másrészt lemarad bizonyos társadalmi folyamatok mögött, harmadrészt persze ugyanakkor az is van, hogy a politika... a politika sem...

– ...veszi eléggé tudomásul, illetve nem számít rá eléggé.

– És időnként zavarórepülésnek is tekinti a tudományos jelzéseket. „Mit akarnak már megint?” Őn ezt azzal szoktam magyarázni, hogy a természettudományi kutatásoknak az az érdekessége, hogy egy tudományos vizsgálat tetszés szerinti gyakorisággal, tetszés szerinti időpontban és tetszés szerinti helyen megismételhető, és ugyanazt kell, hogy eredményezze. A társadalomtudományi kutatás nem ilyen. Ott nincs ilyen kísérletismétlési lehetőség. Nem látok abban semmi különöset, hogy a politika késve veszi figyelembe a társadalomtudomány eredményeit. Amikor a társadalomtudományi kutatások valamilyen új típusú összefüggést felderítenek, az először valóban csak néhány embernek vagy egy bizonyos kutatócsoport-

nak a „tulajdona”. És amíg a feltárt összefüggés többségi politikai véleménnyé alakul, addig bizonyos időnek el kell telnie. Amiből az következik, hogy a tudományos kutatásnak mindig egy kicsit meg kell előzni a korát.

– *De mennyivel? Évtizedekkel?*

– Hogy még tíz év múlva is előremutató legyen, erről van szó. Nem szabad elkeseredniük a tudományos kutatásban dolgozóknak, hogy a politika nem mondja azt: „Jaj, ezt vártuk már tíz éve tőletek!” Nem biztos, hogy azt várták tíz évvel korábban tőlük. Hanem esetleg majd még öt év múlva fogadják csak el. Például: egy bizonyos kutatást rendkívül keményen bíráltak felelős politikai fórumon, néhány év múlva ugyanezt a kutatást összegző kötetet még egyszer ki kellett adnunk változatlan formában, és a kutatócsoport néhány résztvevője a kutatási eredményekből írt egy önálló művet, ami a Kossuth kiadónál nivódíjat kapott. Ezt még gyors lefolyásúnak is tartom. Én nemcsak hazai, hanem friss nemzetközi élményeim alapján is merem állítani, hogy a társadalmi fejlődés várható tendenciái, a társadalmi alternatívák lehetséges változatai vagy a társadalmi folyamatok megértése tekintetében a világon elég nagy a zavar, elég nagy a tanácstalanság. Úgy is szokták mondani, hogy az útkeresés a jellemző. Ez sajátos módon lehet érdekes a tudomány számára. Ha zavar, tanácstalanság van, ha az útkeresés a jellemző, akkor talán könnyebb behatolni a politikába tudományos eredményekkel. Lehet, hogy ez egy fura megközelítés...

– *...szóval, hogy a politika sérülékeny, sebezhető, szabad vegyértékei vannak...*

– Szeretne kapaszódókat kapni. Ezt kellene jobban kihasználniuk a társadalomtudományi kutatóknak, vagyis hogy a politika befogadóképessége mostanában nagyobb, mint korábban. Amikor minden jól megy, minden simán megy, akkor miért kellene beavatkozni egy folyamatba? De amikor nem megy minden simán, amikor feszültségekkel, visszaesésekkel terhes, ingatag a világ, akkor a politika fogadókészsége a tudományos eredmények iránt talán nagyobb lesz.

– *Igen, de egy konszolidált korban a politika talán jobban ráér más dolgokkal foglalkozni, viszont egy olyan korban, amikor tele vagyunk napi politikai gondokkal és döntéskényszerekkel, azt is mondhatja a politika, hogy most hagyjanak engem békén ezzel a tudománnyal, hiszen éjjel-nappal tüzet kell oltanom.*

– Olyan bonyolult a világ, hogy mind a két jelenség együtt hat, azt hiszem.

– *Azt mondta, hogy Ön elsősorban és lényegében marxista közgazdásznak tartja magát.*

– Az szeretnék lenni, igen.

– *Akkor hadd kockáztassam meg a feltételezést: az a kutatás, ami a Társadalomtudományi Intézetben a magyar munkásosztályról az elmúlt években lezajlott, az Ön számára bizonyára sok újdonságot mondott.*

– Igen, így van. Volt egy kutatás a társadalmi struktúra alakulásáról, és azon belül volt egy munkásosztály-kutatás is, benne a munkásosztály politikai elkötelezettségéről. Ez utóbbi kutatást én kísérleti dolognak is tekintettem, mert ilyen politikai attitűdvizsgálatokat Magyarországon tudomásom szerint még nem végeztek. Csináltunk már különböző rétegződési vizsgálatokat a munkásosztályhoz tartozók körében, de milyen alapon? Hogy milyenek a lakáviszonyok, a családi helyzet, milyenek a kereseti-jövedelmi viszonyok, a szakképzettség. A politikai rétegződést sosem kutattuk még. Én ebből nagyon sokat tanultam. A politikai rétegződés nem fedi a szokásos társadalmi rétegződést. Keresztbeszeli. A politikai rétegződés, a politikai véleménykülönbség az egyéni rétegződéstől szinte függetlenül alakul ki. És ebben nem annyira a foglalkozási rétegződés, sokkal inkább a kulturális különbség a meghatározó. Utólag, amikor az ember már látta, semmi meglepő nincs benne. De így nem láttuk, én így nem láttam korábban.

– *Tehát a kutatás nyomán kirajzolódó kép nem fedi azt a képet sem, amit a politika gondol a politikai rétegződésről.*

– Nem pontosan fedi azt a képet, amit a politika gondol. És nekem az a véleményem, hogy politizálni, politikai tevékenységet folytatni nem lehet anélkül, hogy a politikai különbségeket ne ismernénk. Tehát ezt nagyon fontosnak tartanám a politikai munka számára. A politikai tevékenységre is részben az jellemző, hogy sablonokban gondolkodik. Köz-

pontilag kialakítottuk, hogy „a munkásosztálynak ez és ez a reagálása”. Hát nem ez a reagálása a munkásosztálynak! Hogy: „így érinti a munkásosztályt” – hát nem így érinti a munkásosztályt! A munkásosztály nem egy homogén tömeg. Semmilyen szempontból nem homogén tömeg. Más kérdés, hogy bizonyos kritériumok alapján odasorolhatók ezek a népességrétegek. Más kritériumok alapján máshova kellene sorolni őket. Nem homogén tömeg, és ezt az inhomogenitást, ezt a sokféle módon reagáló tömeget – nyugodtan mondom: a tömeget –, népességcsoportot a maga sokszínűségében kell jobban látni, mint ahogyan mi ezt tesszük. De most innen mehetek vissza a rétegződéshez, a rétegződéskutatáshoz. Sokan mondtuk már, hogy nem lehet a magyar társadalom szerkezetét úgy leírni, hogy van két osztály meg egy réteg. Tehát a munkásosztály és a téezsparaszttság; valamint a „dolgozó értelmiség” mint réteg. A XIII. kongresszuson két réteggé tettük ezt az értelmiséget: az alkalmazottak és az értelmiségiek. Ez megint valamiféle finomítás, de hát nem igazi finomítás a társadalmi csoportoknál. És a politika már tulajdonképpen magáévá is tette, hogy az osztálykülönbségek megszűnőben vannak, és hogy a más típusú rétegződések, az egyes osztályon belüli különbségek növekvőben vannak. De lényegesnek tartom, hogy ezt végig tudtuk gondolni. Remélem, a kutatás sikerének lehet tekinteni, hogy kiderült, miféle tényezők rétegzik a társadalmat. Hogy ebben közrejátszanak nemcsak a kereseti, a jövedelmi viszonyok, hanem a vagyoni viszonyok is. Gyakran a jövedelemkülönbségeket nézzük csak, és megfeledkezünk a vagyonról. Tessék végiggondolni! Egy kezdő értelmiségi elhelyezkedik és jó esetben négy-négy és fél ezer forintot kap. Mennyivel más a helyzet, ha abból kell neki családot alapítani és lakásra gyűjteni, mint ha ugyanennyi fizetéssel a szülei házában lakhat, vagy ha a szüleitől kapott egy házat és esetleg még egy gépkocsit is. És a vagyoni különbségek mellett az is számít, hogy hol lakik: vidéken vagy Budapesten, falun vagy városban, de a városon belül is, milyen lakóközrztben, romosodott városrészben vagy elegáns, egészséges környezetben. Milyenek a kulturális különbségek a népességben? Nagyon érdekes, hogy a kutatás azt igazolta, hogy a kulturális különbségek öröklődnek át leginkább a következő nemzedékre. Milyenek a munkahelyi viszonyok: beosztott vagy parancsnoki pozíciót tölt be a munkahelyén valaki, milyen az érdekérvényesítési képessége és lehetősége, milyen a második gazdaságban elfoglalt helye? Tehát egy tucatnyi olyan komponens van, amely különbözőképpen rétegzik a társadalmat; az egyik szempontból előnyös, másik szempontból hátrányos helyzetbe kerülhet valaki. És igenis összeadódnak előnyök, összeadódnak hátrányok, egy előny kompenzálhat egy hátrányt, vagy fordítva. Ez a sokféleképpen rétegzett társadalomkép tulajdonképpen most először volt empirikusan leírva. Aminek persze az elméleti általánosítása nem történt még meg, mert nagy vita kíséri. Például közismert, hogy nagy vita kíséri azt a kérdést, hogy a termelészövetzeti paraszttság osztály-e. Én is amellettt vagyok, hogy végső fokon ezt az osztálykategóriát lényegesen újra kell gondolni.

– *De talán legsürgősebben a munkásosztályt kéne újragondolni, nem?*
 – Mindegyiket újra kell gondolni. És lehetséges, hogy lassan-lassan kiüresedik az a munkásosztály-fogalom, amit mi alkalmazunk.

– *Tudomása szerint a párt és az állami vezetés foglalkozott ezzel?*

– Foglalkozott, igen.

– *Mennyiben?*

– Olyan állásfoglalást fogadott el, hogy a statisztikai rendszerben változtatni kell a mai osztálykategóriákon, tehát megint korszerűbbé kell tenni az osztálykategóriákat, továbbá a munkásosztályon belül látni kell azokat a különbségeket, amikről részben beszéltem. A politikai szótárból nem kell – azt hiszem, nem is lehet – ma még kiiktatni a munkásosztály fogalmát. De hovatovább csak ez nem magyarázza meg a társadalmi változások lényegét. A belső rétegződést kell jobban ismerni. Persze ebben a rétegződéskutatásban sok minden egyéb is van. Vizsgáltuk például a párttagság szocializmusképét, hogy mitől függ ez a kép a párttagságban, hogy a párttagság hogyan gondolkodik a szocializmusról. Mitől függ ez? Osztályhoz tartozástól? Műveltségtől? Munkahelytől, beosztástól? Kulturális különbségektől? És élvez-e a párttagság valamiféle privilégiumot, anyagi tekintetben, a pártonkívüliek-

hez képest? Nagyon lényeges. Tudni kell, hogy a pártnak ezt az önvizsgálatát most kezdtük el igazándiból, és én ezt rendkívül fontosnak tartom.

– *A nagyközönség hozzáférhet valamilyen formában ehhez a kutatáshoz?*

– Igen.

– *Mikor?*

– Azt hiszem, a Társadalomtudományi Közlemények nemsokára közzé fog tenni egy részeredményt. (Más eredmények széles körű publicitást kaptak.) Ha ezt közzéteszik, akkor ez utána széles körben is feldolgozható, használható lesz.

– *Engedje meg: az embernek azért egy kissé furcsának tűnik, hogy Magyarországon a kapitalizmusképről rendeznek egy általános, nagy szellemi erőket fölvonultató konferenciát, miközben a szocializmusképről még nem sikerült egy ilyet rendezni.*

– A szocializmusképről nehezebb konferenciát rendezni.

– *Nem lenne ez fontosabb, sürgősebb, szóval ilyet nem kellene rendezni?*

– Van olyan terv, hogy rendezzünk egy konferenciát. Eredetileg az volt a helyzet, hogy előbb akartuk a szocializmusképről a konferenciát, és csak később a kapitalizmusképről. Két évig készültünk már a szocializmus-konferenciára, és nagyon messze jutnánk, ha elmondanám, hogy milyen viták voltak e konferencia körül vagy e konferencia ürügyén. Voltaképpen mi a szocializmus? Milyen társadalomban élünk? Mi ez? A kommunizmus alsó fázisa? Mik a sajátos törvényszerűségei? – kérdeztük magunktól, egymástól. Eljutottunk már odáig, hogy a szocializmus valóságának egy ilyen kritikai analízise megtörténjen? A kapitalizmusról könnyebb konferenciát tartani, bár az se könnyű, és ezt a kapitalizmus-konferenciát én jól sikerültnek tartom. De úgy ítélem meg, hogy azért, ha nagyon-nagyon alaposan górcső alá vennénk a kaposvári konferencia mondanivalóit, találnánk olyan elemeket, amelyek alapján azt mondhatnánk, hogy nem befejezett a kapitalizmusképünk sem, és ezt a konferencia maga is érzékeltette. De hát mégis könnyebb volt a helyzetünk, mert nem magunkról kellett képet adnunk, hanem másokról. Továbbá: Marx átfogóan elemezte a kapitalizmus társadalmi viszonyait, és Lenin is elemezte ezeket. Jó, tudom, hogy nem ugyanaz a kapitalizmus ma, mint Marx vagy Lenin korában volt, tehát az elemzéseket adaptálni kellett, tovább kellett fejleszteni mai korunkra. De a szocializmus valóságáról nincs még egy alapanalízis. Tehát ez sokkal nehezebb, nem beszélve arról, hogy a szocializmus valóságán mit kell érteni. A magyar valóságot? Mi azt mondjuk, hogy Magyarország nem mintaértékű szocialista ország, nem modellértékű. Akkor hogyan elemezzük a szocialista országok mai gyakorlatát?

– *Talán azt lehetne mondani, hogy elemezzük a mai magyar szocializmusképet.*

– Tulajdonképpen ebben az oktatási évben, szóval a jövő év júniusáig szeretnénk valamilyen konferenciát erről tartani. Hogy sikerül-e, azt én nem tudom megjósolni, a kétéves előkészítő munka után szkeptikus vagyok. Persze talán jobb lenne, ha egy nagy demonstratív konferencia helyett a társadalomkutatók, politológusok, szociológusok, közgazdászok viszonylag szűkebb körében folytatnánk intenzív elméleti vitákat. (Az efféle vitáknak egyébként vannak elemei, amelyek különböző fórumokon megvalósulnak.) Ez fontosabb lenne, mint egy látványos konferencia – ez a személyes véleményem. Tehát tervezünk ilyen konferenciát, de ez sokkal-sokkal bonyolultabb, mint a kapitalizmusról konferenciát tartani. A szocializmust nehezebb leírni.

– *Őn nem ír visszaemlékezést?*

– Nem.

– *Nincs rá ideje, vagy nem is akar?*

– Nem akarok.

– *Miért?*

– Amikor az ember fiatal, szépíti a jövőjét. Amikor az ember idős, szépíti a múltját. Ezt a tanulságot is levontam abból a sok visszaemlékezésből, amit az elmúlt fél évben elolvastam. Írni akkor érdemes, ha az ember tárgyilagos. De ugyanakkor szubjektív is, ha önmagát adja, tehát tényleg a megélt történelmet írja le. Ez a kettő gyakran ütközik egymással.

A tárgyilagosság és a szubjektív, személyes kötődések az ügyekhez. Ki tudja ezt szétválasztani? Én nem tudom szétválasztani.

– *Ez egy végleges döntés, vagy..*

– Most így gondolom. Most – de ezt nem úgy értve, hogy ebben a percben. Több mint öt évvel ezelőtt már fölítették nekem ezt a kérdést, és sokat gondolkoztam is rajta. Egyes barátaim is rá akartak beszélni, hogy írjam meg például a tervhivatali élményeimet, sőt azt is javasolták, hogy a Politikai Bizottság-beli élményeimet írjam le. Nem írom le.

– *Elismerem és megértem az aggályait, mégis azt gondolom... és ez az Ön egész gondolkozásmódjából és életéből elég logikusan következik számomra, szóval úgy érzem, hogy – az Ön feltételezett megfogalmazásával élve: – „az ügy iránti kötelessége”, hogy ezt mégis megtegye, hogy előbb-utóbb leírja élményeit és tapasztalatait. Nem az, hogy publikálja, de hogy leírja őket. A tanulságok miatt.*

– Nem tudom.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

„Legyenek kulturális érveink rá, hogy érdemes élni ma Magyarországon”

Köpeczi Béla

Baló György: *Hogy van?*

Köpeczi Béla: Nem mondhatom éppen, hogy jól érzem magam, de mivel nagyon hosszú ideje feszültségek között élek, tulajdonképpen hozzászoktam. A „jól-lét” ebben az esetben nem feltétlenül béke, hanem a feszültségek vállalása.

– Szeretném ugyanezt hosszabban is megkérdezni. Az ember arra gondol, hogy ha 1986 kora tavaszán találkozhat a Magyar Népköztársaság művelődési miniszterével, akkor majd megkérdezi tőle, mit szól hozzá, hogy egy dokumentumfilm nyerte a budapesti Játékfilmszemle nagydíját; mit szól hozzá, hogy fölemelik az előfizetési díjat egy olyan televíziónál, amelynek minden harmadik műsorperce ismétlés, és ebben a világban egyedülálló a hasonlóan minimális adásidővel rendelkező televíziók között; mit szól hozzá, hogy a magyar közvélemény széles rétegei nem igazán pártolják a Nemzeti Színház ügyét; mit szól hozzá, hogy a Budapesten rendezett Kulturális Fórum a Helsinkit követő folyamat első olyan tanácskozása, amely záróközlemény nélkül ért véget...

– Nem, Ottawa is így végződött.

– Elnézését kérem: igaza van, Ottawa is így végződött.

– A legtöbb Helsinkit utáni konferencia így végződött.

– Belgrád és Madrid nem.

– Valóban nem, de csak ott, ahol konkrét kérdéseket kellett eldönteni vagy nagy általánosságokat elmondani.

– Hadd folytassam még ezt a „mit szól hozzá” sort. Szóval: mit szól hozzá, hogy a Magyar Állami Hangversenyzenekarnak lassan két éve nincs vezető karnagya? Azt gondolom, ez sem nagyon gyakori eset a világban.

– De, nagyon sok helyen meghívott karnagyokkal dolgoznak.

– És nincs egy állandó, vezető karmester, valaki, aki a kezében tartja a zenekar teljes művészi munkáját?

– A művészi munka ilyen körülmények között is folyik.

– Kinevezett karnagya nincs.

– Kinevezett nincs, de vannak, akik a munkát csinálják. A megoldás keresése egyébként folyik...

– Engedelmeivel, folytatom... mit szól hozzá, hogy az Állami Népi Együttes körül, mondjuk így, erős feszültségek keletkeztek; és végül valami, ami talán közelebb áll a szívéhez, mit szól hozzá, hogy abban az országban, amely elsősorban a szellemi kapacitásaival szeretne felzárkózni a világhoz, aggasztóan alacsony lett az ezer főre jutó egyetemi hallgatók száma.

– Nem lett, volt.

– És maradt.

– És maradt. Tisztázzuk, itt nincs fejlődés ugyan, de nincs visszaesés sem.

– Mégis: mit szól mindehhez?

– Elmondtam, hogy feszültségek között élek, és a felsoroltakkal szemben fel tudok sorakoztatni más tényezőket, amelyek azt mutatják, hogy a gondok mellett eredmények is vannak. Tehát tényleg feszültségről van szó, amely két pólus között jelentkezik. A magyar

értelmiségi közérzetre jellemző, hogy csak azokat a jelenségeket szokta tekintetbe venni, amelyek valamilyen értelemben negatívak, megdadtalanok vagy hibákra utalnak. Nekem az a kötelességem, hogy a másik pólust is nézzem, és lássam például azt is, hogy az elmúlt öt éves tervben 5200 új iskolai tanterem épült, hogy rekonstruáltuk az Operaházat, hogy az Országos Széchényi Könyvtár, nemzeti könyvtárunk pompás épületbe költözött, hogy magyar könyvek, filmek, zeneművek belföldön és külföldön sikert aratnak, hogy a Kulturális Fórum, ami a házigazdai teendők ellátását illeti, a külföldiek véleménye szerint is jól sikerült. Tehát sok olyan dolog van a magyar kulturális életben, amire azt lehet mondani, hogy siker. Az a kérdés, hogy hogyan alakulnak az arányok a jó és a rossz között és ezeket hogyan ítéljük meg.

– Ön tehát úgy ítéli meg, hogy 1986 tavaszán ez a fajta – mondjuk így – értelmiségi rosszkedv, nem különbözik az átlagostól, a megszokottól?

– Annyiban különbözik, amennyiben az ország állapota különbözik attól, ami tíz vagy tizenöt esztendővel ezelőtt volt. A rossz közérzetnek ma sokkal több olyan mozzanata van, ami nem egyszerűen hangulattal magyarázható, hanem az ország gazdasági helyzetével, annak ellentmondásaival, az alacsonyabb életszínvonalal, a rosszabb életkörülményekkel és ezzel együtt a rosszabb kulturális viszonyokkal függ össze, hiszen a kulturális életet nem lehet kivonni az ország egészéből. Tehát nem valami felületi tényezőnek tekintem, hogy a rossz közérzet felerősödött. De éppen a rosszabbodó körülmények között érdemes felfigyelni az eredményekre is. Ahogyan az ország egész helyzetét sem lehet kizárólag az ellentmondások, a problémák, a bajok alapján megítélni, úgy azt hiszem, a kulturális életet sem. És nem azért keresem ezt az egyensúlyt, mert valamiféle apologetikus hajlam ezt rám kényszeríti, hanem azért, mert utálok a képmutatást. Ha valaki élni akar, akkor tegyen is valamit azért, hogy élhessen, ne süppedjen bele a problémákba és ne csak a negatívumokat keresse. A relatív optimizmus híve vagyok, amelyik tudomásul veszi, hogy a legkülönbözőbb bajok vannak a világon és Magyarországon is, de azt is, hogy ezek között a körülmények között élni kell.

– De a gyakorlatban mi ad Önnek alapot ehhez a relatív optimizmushoz?

– Hát például az, hogy minden baj és ellentmondás ellenére a következő öt éves tervben megint épülni fog 4000 általános iskolai és 2200 középiskolai tanterem. Tehát két öt éves terv alatt majdnem 12 000 tanterem épül, és ez eredmény. Ha ezt a két világháború között csinálták volna, a történészek méltatnák a Horthy-rendszer ebbéli érdemeit. Ha ezt a szocializmus idején tesszük, akkor sokan megfellebbeznek erről az eredményről és csak arról beszélnek, hogy mennyi baj van a magyar oktatásban.

– Nem vitatom, hogy ez ma is eredmény. De: nem lehetett volna pontosan látni, hogy a népességszaporulatot segítő intézkedések oda fognak vezetni, hogy tanteremhiány lesz az országban?

– Persze. Én is bírálom, hogy hiányzott az előrelátás, mert valóban, ezt előre ki lehetett számítani.

– Az Ön minisztériuma is szólhatott volna, ha már más nem szólt, hogy kérem szépen...

– Szólt a minisztérium. De nem a minisztériumon múltott az építés, hanem azon múltott, hogy a gazdasági eszközöket központilag hogyan osztották el és hogy a helyi szervek mit tettek. A vitát arról kell folytatni, hogy a magyar infrastruktúra általában miért maradt el, mert itt nemcsak az oktatásról van szó, erről gazdaságpolitikailag érdemes szólni. De nekem valamelyes megnyugvást jelent, hogy a romló gazdasági helyzetben az oktatási és kulturális beruházások növekednek. A felsőoktatásban olyan rekonstrukciós program végrehajtására kerül sor, amilyen évtizedek óta nem valósult meg. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, az ELTE, a Janus Pannonius Egyetem, a kollégiumok építése – milliárdos nagyságrendű beruházások. Sor kerül néhány nagy közgyűjtemény, a Szépművészeti Múzeum, a Nemzeti Múzeum, az Egyetemi Könyvtár felújítására is. És ennek miért ne örüljek? Ez az, ami miatt én nem tudom azonosítani magamat az energiákat leszerelő negativizmussal.

Általában is mondhatom: az országban nagyon sok helyen szerveznek, dolgoznak, tesznek az emberek. Miért becsüljem le ezt a tevékenységüket?

– *Bizonyára. De feltehetőleg Önt is valamilyen formában aggasztja, hogy egy ország, amely ennyire fontosnak tartja a saját szellemi vagyonát és ennek a szellemi vagyonnak az újratermelését, olyan helyzetbe kerül az oktatás minőségét illetően, mint Magyarország.*

– Én ezzel nem értek egyet. Az oktatás minősége Magyarországon nem rosszabb, mint számtalan más országában a világnak.

– *Bizonyára Ön is értesült olyan sűrűsödő véleményekről, hogy a munkahelyek azt mondják, hogy az egyetemet végzett emberek nem felelnek meg a kívánalmaknak. Az egyetemek azt mondják, hogy a gimnáziumot végzett emberek nem felelnek meg az egyetemi felvételi kívánalmaknak, a gimnázium azt mondja, hogy persze, mert nem kapunk olyan embereket az általános iskolából, az általános iskola azt mondja, igen, mert az óvodában nem tanítják meg a gyereket pisilni.*

– Ilyen van, de ez az egymásra mutogatás nem sokat segít. Az a véleményem, hogy az, aki a magyar oktatási rendszerben és külön is a gimnáziumban tisztességesen tanult, nem feltétlenül indul hátránnyal valamelyik – akár fejlett – tőkés ország felsőoktatásában. Ezt személyes tapasztalatokkal tudom igazolni...

– *De érzi, hogy ezzel nagyon sokat állít, ugye? Tehát azt mondja, hogy a sok mindenben meglévő szintkülönbség, ami mondjuk még egy kisebb nyugat-európai ország és Magyarország között is van, ez a gimnáziumi oktatást tekintve – nincs.*

– Az egyikben jelentkező szintkülönbség nem jelentkezik automatikusan az oktatásban. Ami a fejlett országokban minőségi különbséget eredményez hozzánk képest, az az elitiskolák létezése. Én is egy francia elitiskolába jártam, tehát ismerem belülről a környezetet. Nálunk az összehasonlítást sokan úgy végzik, hogy a mi átlagunk hasonlítatják a nyugat-európai vagy az észak-amerikai kiemelkedő kategóriához. Ezt így nem lehet csinálni. Az átlagot az átlaggal kell összehasonlítani, s e tekintetben nincs lemaradásunk. A tehetségesek képzése és továbbképzése a gond. Nagy álmom a szakkollégiumok kifejlesztése és a posztgraduális képzés megszervezése, a tehetségkiválasztás és -gondozás érdekében. Mindezzel nem akarom tagadni, hogy sok baj van az oktatásban. A javítást a pedagógusnál kell elkezdeni: minden oktatási rendszerben a fő személy a pedagógus. A pedagógust szorította vissza egy bürokratikus, centralizált, nemcsak felülről centralizált, hanem alulról is centralizált irányítás, amely korlátozta az egyéni kezdeményezést. Elbizonytalanította a sok szemléleti, tartalmi és szervezeti változtatás.

– *Ne haragudjon, miért mondja ezt múlt időben?*

– Azért mondom múlt időben, mert az új oktatási törvény, amely a részletező jogszabályokkal együtt szeptembertől lép életbe, a pedagógust állítja előtérbe. Az új jogszabályok szerint a pedagógus szabadon választhatja meg az oktatás tartalmának egy jelentős részét – a kötelező anyag kivételével. A pedagógus dönthet arról, hogy milyen módszereket alkalmazzon. A pedagógus nem kötelezhető olyan munkákra, amelyek nem függenek össze sajátos tevékenységével. Az igazgató kinevezése a jövőben nem történhet meg anélkül, hogy a nevelőtestület – titkos szavazással – véleményt ne nyilvánítson.

– *Az ember azt gondolja, hogy a pedagógus az az ember ma Magyarországon, aki talán a leginkább érez egyfajta társadalmi ostromállapotot és kettősséget: neki el kellene végeznie egy munkát, de ebben a munkában a gyerek másutt szerzett tapasztalatai egyre inkább akadályozzák, hátráltatják. Az, amit a gyerekek otthon és általában mindenütt látnak, ellenkezik mindazzal, amit egy jó pedagógus csinálni szeretne.*

– Igen. Biztos, hogy ez így van. Nekem az a véleményem, hogy az iskola sohasem csak a társadalomban meglévő viszonyokat tükrözte, hanem megpróbált ideálisabb képet kialakítani a társadalomról, mint amilyen az a valóságban. És ehhez építette fel a maga követelmény- és normarendszerét. Nálunk az utóbbi időkben olyan nézet uralkodik el, hogy nem szabad a gyereket, ahogy mondják, üvegházban nevelni, kiszakítani az életből, a társadalomból, mert nagy csalódások fogják érni, amikor majd elhagyja az iskolát. Az a vélemé-

nym, hogy ez a felfogás hamis. Mert nem arról van szó, hogy fessünk ma ideális képet a társadalomról – ezt a jelenlegi körülmények között nem is lehetne megtenni –, hanem arról, hogy az iskola olyan követelmény- és normarendszert érvényesítsen, amely megfelel a humanista és szocialista értékrendnek, de nem feltétlenül esik egybe a társadalomban érvényesülővel. Ha azt nézem...

– *De hát nem tud az iskola ár ellen úszni!*

– Ne haragudjon, de az iskola mindig is az ár ellen úszott.

– *Igen, de volt tekintélye, ami érvényesült – a rossz vonásaival együtt.*

– Ez a döntő. Az egyházi iskolák olyan erkölcsre neveltek, amely nem érvényesült a társadalomban, s ez konfliktust eredményezett; irodalmi és más művészeti alkotások sora vallott erről. Ennek ellenére az a társadalom kiállt e mellett az iskola mellett, valóban tekintélyelvi alapon. Nálunk az a probléma, hogy a mi sokkal realisabb szemléletű iskolánk nem kapja meg a szükséges védelmet a szülők, sőt néha még az oktatók egyike-másika részéről sem. Szidják a pedagógusokat, szidják a tankönyveket és a tanterveket. Szidnak általában mindent. Egy ilyen negatív kép az iskoláról elveszi az iskola önbizalmát. Sokszor egyenesen csodálkozom, hogy ebben a nagyon pejoratív, nagyon elutasító, nagyon elitélő közhangulatban egyáltalán dolgozni tudnak a pedagógusok.

– *Sajnos úgy tűnik – és jó lenne, ha itt tudnánk árnyaltan fogalmazni –, hogy olyan világban élünk, amely sokszor téves teljesítményorientációt hirdet, és ezenközben leértékeli mindent, ami nem fordítható azonnal praktikummá, így érzésem szerint leértékeli az oktatást és leértékeli a kultúrát is.*

– Igen, a teljesítményorientáltság feltételezné azt a felfogást, hogy a kultúra – akár az általános műveltség, akár a szakképzettség – segítséget ad teljesítmények eléréséhez. Nem a teljesítményorientáltsággal van gondom, hanem azzal, hogy milyen teljesítményeket érünk ténylegesen el. És itt eljutunk a mi társadalmunk kereseti-jövedelmi rendszeréhez. Ebben a rendszerben az intellektuális munkával összefüggő teljesítmények viszonylagosan bár, de leértékelődnek a manuális munkával szemben, egészen odáig, hogy roppant feszültséget túr el ez a társadalom a segéd munkás és a diplomás között. Sem a szocialista egyenlőség elve, sem a társadalmi igazságosságé, sem az érték vagy a minőség érvényesítésének az elve ezt a különbséget nem indokolja. Ebben a kérdésben én épp olyan kritikus vagyok, mint akárki más, aki ezt a feszültséget szóvá teszi. A gazdasági-jövedelmi viszonyok nem függenek össze tehát a képzettség és általában a kultúra presztízsével. Gondnak tartom, ha egy fiatal diplomásnak nem adjuk meg a lehetőséget, hogy legalább úgy induljon, mint egy fiatal szakmunkás.

– *Ezt a gondját Ön hol teszi szóvá?*

– A Minisztertanácsból kezdve a Központi Bizottságig, ahol csak alkalmam van rá.

– *És milyen eredménnyel?*

– Tessék elolvasni mondjuk azt az összefoglalót, ami a fiatal értelmiség helyzetéről készült és amelyet politikai fórumok is elfogadtak. Amit én most elmondtam, az benne van ebben a helyzetképben.

– *Ezzel persze nem könnyű vitatkozni, hogy a politikai fórumok valamit elfogadnak. De hát a helyzet mégsem változik, legalábbis az ember nem érzékeli, hogy változna.*

– Ez a dokumentum megmondja azt is, hogy milyen tennivalók vannak. Hogy nem változik a helyzet, ez viszont a gazdaság és a gazdaságpolitika egyik legnagyobb ellentmondása, amelyet a termelés stagnálásával, a nehéz nemzetközi gazdasági viszonyokkal magyarázunk.

– *De ez a felfogás ott találkozik szembe saját magával, hogy ugyanez a felfogás egyben azt mondja, hogy elsősorban a szellemi kapacitás tudja az országot felzárkóztatni, kirángatni, talpra állítani...*

– Pontosan. Mindazok az elemzések, amelyek akár a mérnökökről, akár a pedagógusokról, hogy ezt a két nagy kategóriát vegyem, elkészültek, mind azt állapítják meg, hogy súlyos

feszültségek alakultak ki és a jövedelmek közötti differenciálódás egyre inkább az értelmiség kárára csökken.

– *Az értelmiség relatív hátrányára.*

– Relatív hátrányára. A teljesítmény szerinti nagyobb differenciálás megtörténik a gazdaság periferiáján, a második gazdaságban, de nem történik meg azokban az ágazatokban, amelyek pedig alapvetők a termelés és a társadalom szempontjából.

– *Ezek szerint a tehetséges pályakezdőket olyan helyzetbe hozzák, hogy kénytelenek a szakmájuktól abszolút távol eső dolgokkal foglalkozni, hogy tisztességesen meg tudjanak élni, aminek következtében a saját szakmájukban sem lesznek képesek kimagaslót alkotni vagy saját maguk továbbképzésével foglalkozni, viszont a jövő nemzedékek számára létfontosságú értelmiségiképzés ugyanilyen alapon folyik, következőképp soha nem leszünk abban a helyzetben, hogy az értelmiségnek pénzt tudjunk adni, mert hiszen miből? Azt csak egy gazdasági növekedés talaján lehetne elképzelni. De akkor hogyan lehetne ebből az ördögi körből kitörni Ön szerint?*

– Hát először is azt kell mondanom, hogy szerencsére a rossz jövedelmi viszonyok sem gátolják meg a tehetségeseket abban, hogy a szakmájuknak próbáljanak élni, még ha ez sokszor nagyon nehéz feladatot jelent is számukra.

– *Ismerje el, hogy ehhez önfeláldozás kell, szerencse kell, családi háttér kell vagy e három kombinációja.*

– Így van. De azért van kivétel, és én ezt a kivételt tisztellem, és mint relatív optimista, bízom benne. Azután: a második gazdaság, ha az nem áll nagyon távol a szakmájától, egy bizonyos réteg számára tulajdonképpen alkalmas arra, hogy abban olyanfajta tevékenységet fejtsen ki, amely kiegészítő jellegű. Végül is mindenütt a világon, ott is, ahol magasabb a pályakezdők bére, elég széles azoknak a köre, akik mellékfoglalkozást, másodállást, valamilyen kiegészítő tevékenységet végeznek.

– *Tehát Ön azt mondja, hogy a fiatal mérnök vagy fordítson, vagy csináljon a szakmájában valami másodállásban, ahelyett hogy takarít, taxizik vagy libát tőm.*

– Pontosan ezt mondom, és ezt érdemes volna megszervezni, és szerintem ezt a vállalatok meg is tudnák szervezni, ahelyett hogy hagynák azt a zavart, ami e tekintetben kialakult. De ezek után is marad a kérdés, hogy vajon ebben a jövedelmi rendszerben lehet-e az értelmiségi munkát úgy folytatni, hogy a jövő számára dolgozhassunk. Erre azt válaszolom, hogy meg kell változtatni a jövedelmi rendszert. És nem hiszem, hogy ez nagyon sokáig elodázható volna. Mi a szocializmus építésébe integráltuk az érdekelletettek létezését, számolunk velük, ezeknek ütközése viszont elkerülhetetlenné teszi, hogy a politika is egyeztessen, s ehhez általános elemzések és irányelvek nem elegendők. Ha egy koncepció kialakításáról van szó, akkor nagyon helyeslem az elemzést és az irányelveket. De ha cselekvésről van szó, akkor akcióprogram és annak végrehajtása kell. Az elmúlt tizenöt esztendő fejlődése azt bizonyította, hogy az irányelvek megvalósításához sokszor nem voltak meg a megfelelő személyi és gazdasági feltételek. Amikor éles viták folytak az oktatás „radikális” reformjáról, én azon az állásponton voltam, hogy ha ehhez nincsenek meg a feltételek, akkor nem szabad belemenni egy verbális radikalizmusba, amelynek nagyon hamar eljön a bőjtje. És hogy visszatérjek az értelmiségiek helyzetére, az a meggyőződésem, hogy itt sem az a lényeg, hogy most már elemzéseink vannak, hogy ismerjük jól a helyzetet, a lényeg az, hogy olyan, a jövedelemrendszert módosító döntés születessen, amely, szeretném hangsúlyozni, mindenekelőtt a pályakezdes megfelelő feltételeit biztosítja.

– *De hát nemcsak az oktatás presztízse, hanem a kultúra szerepe is degradálódott.*

– Többfajta degradálódásról szoktak beszélni. Az egyik, amiről az irodalomban és a művészetben beszélnek, s amely arról szól, hogy az állam nem ad elegendő pénzt a kultúrára.

– *Bocsásson meg, kezdjük az időnél. Nincs elég idő.*

– Jó, kezdjük az időnél. A második gazdaság az aktív lakosság mintegy 70 százalékát foglalkoztatja, tehát ennek a népességnek rövidebb lett a szabadideje, annak ellenére, hogy a hivatalos munkaidő csökkent. Mégis, az utolsó tíz évben a televízió és az időszaki sajtó

jóvoltából bővül a kultúra iránt érdeklődők köre, még akkor is, ha az emberek elsősorban a szórakoztató, pihentető műfajok felé fordultak. Ugyanakkor a kisebbség kulturális iránnyultsága is megváltozott, igényei differenciáltabbak lettek. Következésképpen sokkal tagoltabb a kultúra befogadása, mint volt 15–20 esztendővel ezelőtt.

– *En azt hiszem, hogy Ön ezt egy kissé optimistán fogalmazta meg. En úgy mondanám, hogy a televízió elterjedése oda vezetett, hogy sokkal több ember fogyasztja ezt a felszínes, úgynevezett szórakoztató tömegkultúrát, mint valaha. Ezzel szemben megkockáztatnám, hogy a mélyebb gondolati feldolgozást igénylő kultúra iránti érdeklődés számszerűleg nem nőtt, sőt esetenként valószínűleg csökkent.*

– Erre többé-kevésbé pontos adataim vannak, mindenekelőtt a könyvkultúrában. A könyv olvasás nem esett vissza, s ha a könyvvásárláson mérjük azt, akkor még fejlődésről is beszélhetünk. A falusi lakosság könyvvásárlása az utóbbi időkben megközelítette a munkások könyvvásárlását, ami viszont nem nőtt. Az értelmiség tartotta a színvonalát. A színház stagnál, a mozinál jelentős csökkenés van, többek között a televízió elterjedésének következtében is, a koncertlátogatók száma nagyjából megegyezik a tíz évvel ezelőttivel, a múzeum- és kiállításlátogatók száma ugyanakkor jelentősen nőtt.

– *Úgy érzem, ezúttal abban optimista, hogy kvantifikálja a dolgokat, ahelyett hogy megpróbálnának mindent kvalifikálni. Hát először is: a 60-as években, a 70-es évek elején a Magyar Televízió megengedhette magának, hogy egy hónapban többször is, csúcsműsoridőben, magyar drámai televíziós művet sugározzon. Ezt a Magyar Televízió ma nem engedheti meg magának.*

– Miért?

– *Mert relative sokkal kevesebb a pénz, és mert borzalmas nyomás hárul a televízióra, körülbelül abban a felfogásban, amit az előbb Ön érzékeltetett, hogy tudniillik tessék szórakoztatni engem! Fáradt vagyok, nem akarok este gondolkodni, nekem ne mutassanak olyat a tévében, amin gondolkodni kell, szórakozni akarok. Ugyanez áll a filmmel: miközben sokan jogosan bírálják a magyar játékfilmet, hogy az nagy átlagát tekintve milyen, azért azt is figyelembe kell venni, hogy nagyon nagy tömegekben egyre kevesebb a hajlandóság elgondolkodni kultúrával foglalkozni. És ugyanez a helyzet a könyv olvasással. Nem vitatom az Ön számait, csak azt mondom, hogy meg kellene vizsgálnunk, hogy mit olvasnak azok, akik – tegyük fel – nem olvasnak kevesebbet, mint korábban. Mennyi a lektűr, és mennyi az, amit Ön értékes irodalomnak tekint.*

– Biztos, hogy a bestsellerek aránya az olvasás egészében nagyobb, a kínálat is szélesebb, mint a múltban volt. De azért a nagy művek iránt igenis megmaradt az érdeklődés, a klasszikusok, a magyar szépirodalom vagy az ismeretterjesztő munkák iránt nagyobb az érdeklődés, mint a 60-as években volt. Vannak adatok...

– *En is láttam adatokat, én is láttam új felméréseket, amiket gimnazisták körében csináltak, és az derült ki, hogy a fiúk gyakorlatilag nem olvasnak könyvet, a lányok – még – igen...*

– Ezek részfelmérések, én azt tudom mondani országos adatok alapján, hogy az iskolai és közkönyvtárakban jelentősen megnőtt a fiatal olvasók száma, húsz év alatt.

– *Tehát, ha jól értem, Önnek nincs olyan aggodalma, hogy a minőségi kultúra ma teret veszít?*

– Nincs, de kétségtelenül van tömegkultúra-probléma Magyarországon, a nagy többség kultúrája részben megváltozott, és a szórakoztatás nagyobb helyet foglal el benne. A tömegkultúra mellett vannak különböző rétegek kultúrák, és ezek a rétegek kultúrák ma mennyiségileg nem tesznek ki kevesebbet, mint évtizedekkel ezelőtt.

– *Ön erről meg van győződve...*

– Erről meg vagyok győződve. Az 50-es években kialakult egy differenciálatlan kulturális modell, amely azt a megnyugvást hozta egyes értelmiségieknek is, hogy az érték teljes mértékben érvényesül a tömegek művelődésében. Az az igazság, hogy akkor igen széles rétegek teljesen kimaradtak a kulturálódásból. A triumfális hangulat érthető volt, hiszen tényleg kulturális forradalom ment végbe, de speciális körülmények között és inkább a

fiatalok világában. Visszatérve a tömegkultúrára, engem is izgat, hogy az értéktelenség és az izléstelenség terjed, és sokszor a nép igényére való hivatkozással. De ki állapítja meg, hogy mi a nép, vagy – hogy ne ezt a nagy szót használjam – mi a többség igénye? Ekörül nálunk is jelentkezik a manipuláció.

– *De hogyan lehet Ön szerint megállapítani?*

– Vannak módszerek, amelyekkel a szükségleteket fel lehet mérni, de itt nem valamiféle felmérés szokott történni, hanem a nagyon is közismert és sokszor alacsony szintű igények kielégítése. Kérdés, hogy különösen nálunk, a szocializmus körülményei között ezeket az igényeket kell-e kielégíteni, nem lehet-e a mércét magasabbra tenni s az izlésség, az értelmesség, az érték felé mozdulni.

– *Igen, de például a könyvkiadók vezetői és szerkesztői azt mondják, hogy „mi megpróbáljuk az értéket kiadni, megpróbálunk tartani egy bizonyos igény- és értékszintet, de közben mások – kisebb kiadók, magánkiadványok – aratnak a piacon értéktelen, de bizonyos fizetőképessé keresletet kielégítő művekkel”.*

– Igaz, hogy ilyesmi előfordul. Kérdés: a korlátozások útjára lépünk-e? Ezt egyes esetekben megtehetjük, de a teljes elzárkózás azzal is járhatna, hogy bizonyos helyes tevékenységeket is kiirtunk. Gyengíti a pozícióinkat, hogy hivatásos kiadók is jelentetnek meg olyan munkákat, amikre még néhány esztendővel ezelőtt is azt mondták, hogy soha életükben nem fogják azokat megjelentetni. Egy száz, mint száz, van választási lehetőségünk, hogy milyen igényeket elégítsünk ki. Nem mondhatom, hogy az igények leszállításában csak a közönség a hibás. Azok is tehetnek róla, akik kiválasztanak, kiadnak és terjesztenek.

78

– *Értem. Örülök, hogy nem az erősebb korlátozás mellett érvel. És most engedjen meg két megjegyzést: kultúra és gazdaság, eladhatóság, illetve kívánt értékek terjesztése. Ezeket nyilvános fórumokon meg kellene vitatni, mert rengeteg olyan feszültség van a levegőben ezekben az ügyekben, amiket nem beszélünk meg. És egy vitaindító megjegyzés: lassan-lassan tudomásul kell vennünk, hogy az idők, a korok, az élethelyzetek és a kulturális technológiák változásai következtében újra kell gondolni az arányokat. Lehet, hogy korábban több verset lehetett lehetett kiadni. Ma kevesebbet lehet kiadni. Bizonyosan szükség van rá, de nem biztos, hogy az eddigi mennyiségben. És mindazok a magyar művészek, akik állandóan nyugati példákkal érvelnek, amint egy nyugati típusú gazdálkodásnak még csak az árnyékát is megsejtik – hogy tudniillik egy filmrendezőnek érdeke kell hogy fűződjön ahhoz, hogy a filmjére bemenjenek, hogy egy szobrász nem szükségszerűen kap évi x állami támogatást vagy megrendelést – akkor ezek a művészek mindig föl vannak háborodva. És sokan azt hiszik, hogy itt az egyik szélsőségből a másikba esünk át, és nem beszélgetünk ezekről a dolgokról.*

– Kérem szépen, beszélgetünk, sőt néha szenvedélyesen vitatkozunk...

– *Nyilvános fórumokon nem, ne haragudjon. Televízióban, sajtóban ezekről a kérdésekről nemigen vitatkoznak.*

– A művészeti szövetségekben, a szakszervezetekben – folyik ez a vita. De mi a lényeg? Először is az, hogy van egy állam, mely továbbra is vállalja, hogy dotáljon, a szűkebben értelmezett kultúrára fordított dotáció 1985-ben meghaladta a 10 milliárd forintot (az oktatás költségvetése a 43 milliárdot). A dotáció nem fedezi az emelkedő költségeket. Emellett új igények is jelentkeznek: a Nyíregyházi Színház, a Zalaegerszegi Színház, a Rock Színház, az új Széchényi Könyvtár, amelynek sokkal több dolgozóra van szüksége, mint a réginek volt, folytathatnám a sort. A legrosszabb a helyzet a film és a képzőművészet területén, ami ellen próbálunk is tenni, s rövidesen kiderülhet, hogy talán nem is sikertelenül. Próbáljuk a dotációs rendszert javítani, az intézmények helyett bizonyos tevékenységeket és műveket szeretnénk elsősorban finanszírozni és közönségrétegeknek kedvezményeket biztosítani, de a növekvő költségek egy része a lakosságra hárul. A fogyasztó ma az összes kulturális ráfordítások mintegy 70 százalékát fedezi, és ez azt jelenti, hogy van egy fogyasztói piac, amely sok területen meghatározó, mégpedig elég differenciált módon. Ebben az új helyzetben lényeges tényezővé válik, hogy valami eladható vagy nem adható el. Ez érinti az írók és művészek egzisztenciális biztonságát is. Ha tudniillik az intézmények és a vállalá-

tok érzékenyebbek erre a piacra, akkor meggondolják, hogy mire kötnék szerződést, milyen példányszámban adnak ki, milyen műveket szüntetnek be és így tovább. Nincs olyan bolond ember, aki saját érdekei ellen lépne fel. Ha veszélyeztetve érzi magát, akkor inkább ragaszkodik a status quo-hoz, még ha ez a status quo csak egy közepes életszínvonalat biztosít is számára, még ha ez nem segít eléggé az érték kiválasztásban vagy a befogadás alakításában.

– *Pontosan erről van szó. Akkor viszont Önöknek szembe kell nézniük ezzel a helyzettel és azt kell mondaniuk, hogy ha valaki iparművész akar lenni, szobrász akar lenni, képzőművész vagy filmrendező akar lenni és tehetséges, akkor az állam kiképzí, biztosítja a lehetőségeket, de nem garantálja a megélhetését biztosító megrendeléseket. És ugyanez vonatkozik talán a magyar művészet egészére is.*

– A Művészeti Alapnak van négyezer tagja. Ebből háromezer képző- és iparművész. Számon tartunk 70 filmrendezőt. Az Írószövetségnek 600 tagja van. És így folytathatnám. A kérdés az, hogy milyen lehetőségeket tud biztosítani ez a kis ország a nagyszámú írónak és művésznek. 1982 végétől fokozatosan új gazdálkodási rendszert vezetünk be, nagy ellenállás közepette. Kimondtuk, hogy nem vagyunk képesek állami dotációból eltartani mindazokat, akik mondjuk képző- vagy iparművésznek tartják magukat. Lehetőséget adtunk viszont alkotóközösségek, kisvállalkozások létrehozására és felszámoltuk az értékesítési monopóliumot. Most az a helyzet, hogy a képző- és iparművészek egy része sokat keres, és sokan nagyon keveset. Kérdés, hogy vajon ez azért van-e, mert kevésbé tehetségesek, vagy azért, mert a körülmények az ő számukra szerencsétlenek.

– *Gondolom, meg kell teremteni egy olyan vitathatatlan szakmai és erkölcsi presztízsű ítélőrendszert, amely biztosítja, hogy a tehetséges emberek...*

– Hol van ilyen rendszer?

– *Én ezt nem tudom Önnek megmondani, ne haragudjon, ez az Ön dolga.*

– Van egy zsűrirendszerünk, amelynek ez lenne a feladata.

– *Ugye, nem tölem fogja először hallani, hogy a képzőművészek széles körei meg vannak róla győződve, hogy például a képzőművészeti értékelő és értékesítési rendszer – nem én mondom, ők – maffia?*

– Persze, ez számomra nem újdonság, de akkor azt szeretném megkérdezni, hogy vajon a képzőművészeti szövetségben tömörültek tagjai-e ennek a maffiának. Számomra az a kérdés, hogy kire és mire támaszkodják az állami irányítás, amikor értékelni kell. Szerintem a szövetségeknek kellene elvállalniuk ezt a feladatot, rájuk nem csak az érdekvédelem, de az értékvédelem is tartozik. Én nem tudok elképzelni olyan irányítási, kiválasztási és értékelési rendszert, amely nem a szakmára támaszkodna.

– *Tehát Ön azt mondja, hogy ha Önöknek egy szakma nem állít megfelelő partnereket, akkor ez azt jelenti, hogy ez a szakma nem él a saját demokratizmusának lehetőségeivel.*

– Ha a szakma a demokratizmust úgy fogja fel, hogy az állam mindenki számára biztosítja a megélhetést, ő nem vállalja a kiválasztást és az értékelést, akkor önmaga, saját értékrendje ellen dolgozik. Egy olyan helyzetben, ahol a sokféleség uralkodik, a közönség erősen megoszlik, különös szükség van olyan szakmai fórumokra, amelyek mernek véleményt mondani, és ezt nemcsak a szövetségekre mondom, hanem a kritikára is. Abszurd helyzet, hogy Magyarországon évtizedek óta nincs olyan kritika, amely elvek és értékek mérlegelése alapján meg meri mondani, hogy mi nem tetszik. Ahhoz nem kell merészség, hogy kijelentsük, minden tetszik, vagy ami nem tetszik, arról nem írunk. Egy normális szellemi élet kritikája nem így működik. Az ilyen kritika lehetlenné teszi a művészetpolitika számára az állásfoglalást. Furcsa helyzet jött létre: sokan a párt- és az állami vezetésről követelik, hogy mondja meg, mi a jó és mi a rossz, s ennek alapján szelektáljon. Az 50-es években ez az eljárás szinte természetesnek tűnt, a 80-as évek második felében lehetetlen. Az ilyen magatartás azzal a következménnyel is jár, hogy a közönséget nem orientálja, nem tudja igazában véve felhívni a figyelmet arra, hogy mi a jó és mi a rossz.

– *Értem. Hadd kérdezzek valamit a művészeti szövetségekkel kapcsolatban, bár nem vagyok száz százalékgig sportszerű, mert választmányi tagja vagyok a Film- és Tévéművészek*

Szövetségének. A bírálatot, amit Ön elmondott, sok szempontból indokoltnak érzem. De úgy látom, hogy ez a szövetség ma elsősorban azt mondja – nem annyira anyagi érdekképviselőtől, hanem a szakma egészének félelmeitől vezéreltetve –, hogy az egész magyar filmgyártás anyagi, gazdasági válságban van. Ez az elsődleges aggodalom. És ebben vannak legalábbis komolyan figyelemreméltó vonások.

– Vannak komolyan figyelemreméltó vonások. Az egyik, a dotáció relatív csökkenése a költségek növekedéséhez képest, amivel én sem értek egyet, és most már elég hosszú ideje folyik a küzdelem a változtatás érdekében. De ennek feltételei vannak. Az egyik a gazdálkodás. Nemcsak a filmgyártás, hanem a forgalmazás gazdálkodásáról is szó van. Szerintem jogos a szakmával szemben az a követelmény, hogy számolja fel a pazarló vagy legalábbis nem elég hatékony gazdálkodást.

– *Bizonyára ebben is igaza van, csak szeretném jelezni, hogy erre egy filmrendező azt mondja – és érzésem szerint joggal –, hogy a gazdálkodás nem az ő ügye. Tehát Ön sok mindenben jogosan bírálhatja a filmművészetet, és a szövetséget is, de a gazdálkodás nem a rendező ügye, és a forgalmazás sem.*

– Akkor a filmrendező különleges és szerencsés helyzetben van Magyarországon, mert a kapitalista országokban nagyon is érdekli a rendezőt, hogy a producere mire ad és mire nem ad pénzt. Mégis azt tapasztalom, hogy az utóbbi időben maguk a rendezők is elmondják, hogy a filmgyártásban pazarlás folyik, vagy hogy olyan mozhálózatot tartunk fenn, amely túlméretezett.

– *És egy jelentős része alkalmatlan igényes filmek vetítésére.*

– Pontosan. Nem hiszem, hogy azt lehetne mondani, hogy egy magyar rendezőt mindez nem érdekli.

– *De hát nincs hatalma beleszólni.*

– De a szakma egészének van, és miért ne várhatnám el a szakma támogatását a jó megoldás választásában? De van egy másik gondja is a magyar filmgyártásnak. Az adatok azt bizonyítják, hogy a magyar filmek látogatottsága meglehetősen alacsony.

– *Ezt nem vitatom, de ismerje el, hogy a hangszeres előadóművészek mellett a magyar film e pillanatban a Magyar Népköltárság elsődleges, én azt mondom, Ön majd helyreigazít, majdnem kizárólagos szellemi-művészeti nagykövete a világban.*

– A világ több részre oszlik.

– *Mondjuk így, hogy a fejlett tőkés világban.*

– Úgy igen.

– *Ezt elfogadja?*

– Igen, ezt elfogadom. Ami viszont a nyugati világban siker, az nem feltétlenül siker a szocialista országokban. Vannak kivételek, és ezek szerencsés esetek, de nagyon kevés ilyen van. Én nagyra becsülöm a magyar film kritikái hangvételeét és nyitottságát; jól tudom, hogy ezt szívesen veszik a kapitalista országok értelmiségi köreiben.

– *Akárhogyan is, a magyar filmnek nem lehet egyetlen mércéje az, hogy hány néző megy be magyar filmet nézni a magyar mozikba.*

– De az sem az egyetlen mércéje, hogy a fejlett kapitalista országok értelmiségének egy része szívesen veszi a magyar filmeket.

– *Tehát többfajta mérce van, de a szakma agonizál, mondják sokan.*

– A lehetőségeket bővíteni kell, de nem hiszem, hogy csak a gazdasági feltételektől függ filmművészetünk fejlődése. A szakmának vannak belső szemléleti problémái, amelyek erőteljesen befolyásolják, hogy milyen lesz a magyar film. A művészi filmek olyan arányban jelentkeznek a magyar filmgyártásban, hogy ez gondot okoz a magyar film és a közönség kapcsolatában. Tudom, hogy ez nemcsak nálunk gond, de én nem nagyon örülök, hogy kizárólag a nyugati fogyasztói kultúra és annak filmipara lássa el szórakoztató filmekkel Magyarországot.

– *Nekem meggyőződésem, hogy a magyar filmművészek sem örülnek ennek.*

– Persze. Miért is örülnének? De akkor tenniük is kellene valamit. Azt mondom tehát,

teremtünk meg a gazdasági lehetőségeket, de úgy, hogy azon is gondolkozzunk, milyen filmek és kikknek készüljenek. És itt nem is csak a populáris filmek hiányáról van szó, hanem a művészi filmek irányultságáról is. Nemrég beszélgettem egy jeles filmrendezővel, akinek elmondtam, hogy értem azt a negativizmust, pesszimizmust, nihilizmust, ami a harmincévesek egy részét jellemzi. De hát ebből valahogyan ki kell jutni, mert élni kell. Ez a filmrendező hitvallása is, és remélem, hogy ez érvényesülni is fog. Ez nem egyedül az irányítás gondja, ez a közönség óhaja is. Tehát nem egyedül az a kérdés, hogy több pénz legyen.

– *Nem. Az eddigiekhez még hozzátenném, hogy az elkészíthető művek kiválasztásának demokratizmusát erősen fokozni kellene.*

– Demokratizmusát és ezzel együtt szakmai értékelését. Úgy tűnt, hogy egy-egy stúdióban garatált lesz a szakmai hozzáértés, és ennek alapján a művészetpolitika joggal támaszkodhat a stúdiókra és azok vezetésére. De az eredmény nem ezt igazolta.

– *Beszélgetésünk egésze, úgy látom, arra utal, hogy van egyfajta kettősség, tehát hogy a gazdasági tudatunk és kezdeményezőképességünk másképp működik a kultúrában. Ugyanis Ön azt mondja, hogy a művészek szeretnék megőrizni – általában és egészében – a totális állami mecenatúrát. A közönség úgyszintén szeretné megőrizni általában és egészében az állami dotációt. A gazdaság régóta nem így működik. De, ezek szerint, a kultúrában a művészeknek és a közönségnek mintha azonos lenne az anyagi érdeke. Ezek után meg kell kockáztatnom, hogy az Önök minisztériumának irányító apparátusa kezdeményezőképesség, alkalmazkodóképesség és irányítóképesség tekintetében elszenderedett és átaludt nem is egy, hanem két nagyon fontos időszakot. Az egyik a gazdasági reform bevezetése és az azt követő időszak, a másik a 80-as évek első fele, amikor az életszínvonal stagnált, illetve csökkent; hogy a gazdasági mechanizmust nem követte időben egy „kulturális mechanizmus.”*

– Éppen most készült egy áttekintés a gazdaság és kultúra kapcsolatának alakulásáról és a megtett intézkedésekről. Azt mondhatom, húsz évvel ezelőtt kellett volna a kapcsolatok kérdését megvizsgálni és határozni. Jobb gazdasági körülmények között egyszerűbb új mechanizmust bevezetni; rosszak között, amikor az elemi érdekek ütköznek, nagyon nehéz. 1982 őszén született meg a Politikai Bizottság határozata arról, hogy vizsgáljuk meg a gazdaság és kultúra viszonyát.

– *De miért késtek el? Bocssásson meg, Ön mióta miniszter itt?*

– Én 1982 óta vagyok miniszter, úgyhogy...

– ... a 70-es években nem foglalkozott...

– Én nem foglalkoztam ezzel a 70-es években. 1968 táján, amikor megkérdeztek erről, azt javasoltam: gondoljuk meg, hogy a kultúrában milyen változtatásokra van szükség. Emlékezzék az akkor kialakult „áru-e a kultúra?” vitára, és ebben a vitában arra az állásfoglalásra, hogy a kultúra nem áru. Ha tehát a kultúra nem áru, akkor nem a piaci törvényszerűségeket kell elsősorban tekintetbe venni, akkor az állami dotációra kell építeni. Ez a szemlélet hosszú időn keresztül élt és bizonyos elkényelmesedést is eredményezett a minisztériumban, de az intézményekben, vállalatoknál is. A változtatás szükségét a restrikciós politika hozta magával a 80-as években.

– *Szóval egy defenzív kényszer. Lehetett volna ezt offenzíven is elkezdni.*

– Hát igen, defenzív magatartásról van szó, és ismétlem, ezt rossz körülmények között kell végrehajtani.

– *És most lényeges változtatásokat szeretnének?*

– Először is szeretnénk elérni, hogy az állami dotáció legalábbis az inflációs rátának megfelelően emelkedjen. Másodszor, azt tervezzük, hogy a központi befolyásolás gazdasági eszközeit növeljük és célra irányítottan adjuk meg.

– *Csak hogy értem: tehát ez azt jelenti, hogy Önök azt mondják egy színháznak, hogy legyen szíves produkálni, mondjuk, egy Bánk bán előadást, Önök ezt megtámogatják ennyivel és ennyivel, mert ez föltehetően nem nyereséges vállalkozás?*

– Pontosan. Vagy, hogy a minisztériumnak legyen eszköze például filmpályázatok kiírására vagy köztéri szobortervek támogatására, könyvsorozatok finanszírozására és így tovább.

– *Tehát egy központi értéktartó, értékmegőrző finanszírozásban gondolkodnak.*

– *Terről van szó, ami nem jelenti azt, hogy ne rendelkezzenek a tanácsok, az intézmények és vállalatok is eszközökkel, hogy a támogatást ők is a maguk szintjén megadhassák. Tehát egy többszintű, tagolt támogatási rendszer, amely több lehetőséget ad a központi irányítás számára is.*

– *Ha már az állami eszközöknél tartunk, meg kell kérdezni Öntől valamit, ami szerintem erősen foglalkoztatja a széles magyar értelmiségi – és nemcsak értelmiségi – közvéleményt. Ez a Nemzeti Színház ügye. Úgy érzem, hogy ezt a közvélemény jóval kevésbé támogatja, mint azt remélték volna.*

– *Ez igaz. Ehhez is hozzátartozik, hogy romlanak a körülmények. Ez az alapvető. És egy illúzióról is szólni kell. Arról, hogy némelyek azt hitték, a reformkorban vagyunk, és a magyarság úgy akarja a Nemzeti Színházat, mint annak idején. Az az igazság, hogy a Nemzeti Színház ma egy színház a sok közül. Ennek ellenére helyeseltem a Nemzeti Színház építését, mert meg vagyok győződve róla, hogy Budapestnek kell egy új modern színház és mert a Nemzeti jelenlegi körülményei nem alkalmasak rá, hogy feladatát el tudja látni.*

– *Tehát Ön ezt továbbra is ugyanolyan fontosnak tartja.*

– *Azt remélem, hogy ha nem is azzal a nagy buzgalommal, mint ahogy hittük, de a gyűjtés folytatódik, s amint elkezdődik az építkezés, belső és külföldi források is megnyílnak majd.*

– *De, hogy tisztán lássunk, egyelőre a beruházás tervezett költségeinek egyhuszada sem jött össze. Tehát nem gondol olyasmire, hogy kiállni és azt mondani, hogy ezt néhány évvel elhalasztjuk?*

– *Nem, nem gondolok rá, a kormány vállalta a Nemzeti Színház felépítését a VII. ötéves tervben, attól függetlenül, hogy mekkora a gyűjtés eredménye.*

– *Nem szükségszerűen erre vonatkozóan, csak megjegyzem, hogy nem biztos, hogy minden vállalat az idő múlásával a helyzet változásával ugyanúgy kell tartani.*

– *Persze, lehetnek rendkívüli körülmények, amelyek egy vállalat felfüggeszthetnek. Ma mindenesetre az a helyzet, hogy a Nemzeti Színház szerepel az országgyűlés által elfogadott VII. ötéves tervben. Szeretném megjegyezni, hogy a költségek egyharmadára számítottunk, ez volt a próféciák maximuma, a kétharmadát az állami költségvetésből terveztük.*

– *De ettől az egyharmadtól nagyon messze vagyunk...*

– *Az egyharmad egyötöde van meg.*

– *Az egyharmad egyötöde. Egy másik ilyen „közvéleménykérdés”: azt gondolom, hogy Magyarországon gyors ütemben szélesedő rétegeket foglalkoztat – már régóta nemcsak az értelmiséget – a magyar határokon kívül élő nemzeti kisebbségek anyanyelv-megőrzési, anyanyelv-ápolási és kulturálódási, művelődési és egyéb lehetőségeinek csökkenése. Én ehhez hozzátenném, hogy úgy érzem, van egy bizonyosfajta általános tanácstalanság ezzel kapcsolatban. Tegyük fel, hogy sokan értékelik és érzékelik, hogy a magyar kormány – s ezen belül a magyar kulturális kormányzat – mit próbál tenni ebben az ügyben. Az esetek döntő többségében, én úgy tapasztalom, nem azt mondják, hogy ez elégtelen, hanem hogy nem produktív, nem produkál eredményeket. De hallani nagyon drasztikus véleményeket is.*

– *A kérdés az, hogy mit lehet eredménynek tekinteni egy ilyen bonyolult kérdésben.*

– *Egyetért azzal, hogy ez hovatovább belpolitikai feszültségtényezővé válik Magyarországon?*

– *Természetesen, és már régóta.*

– *De növekvő mértékben.*

– *Igen. Ahhoz, hogy az eredményeket becsülni lehessen, azt kell tudnunk, hogy mit lehet tenni az adott esetben. Elsősorban az illető ország, annak többségi nemzete az, amelynek feladata a nemzetiségekkel kapcsolatos politika kialakítása. Minekünk az a nagy reményesgünk, hogy mindenütt olyan nemzetiségi politika érvényesül, amely ezek jogait – nemcsak állampolgári jogait, hanem a különleges helyzetükből következő kulturális jogait is, így az anyanyelv használatától az oktatáson át a közművelődésig – biztosítja. Mi ilyen nemzetiségi politikát folytatunk Magyarországon, és a kulturális politikának jelentős szerepe van*

a hazai nemzetiségek anyanyelvének ápolása, oktatásának, művelődésének fejlesztése szempontjából. Szeretnénk, ha ezt a nemzetiségi politikát elismernék a szomszédos országokban is, és ha ez is alapot teremthetne a bizalom erősítésére és a magyar nemzetiségek sorsának alakulására. Meg vagyok győződve arról, hogy – különösen a kultúra területén – a nemzetiségek igenis összekötő kapcsok lehetnek. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy itt, Közép-Kelet-Európában az etnikai viszonyok kuszasága sok ellentmondást, ellentétet hordoz, ugyanakkor gazdagodást is jelenthet az a sokféleség, ami itt uralkodik, mindenekelőtt a kultúrában. Mit teszünk, hogy az említett nemzetiségi politika érvényesüljön a kulturális kapcsolatokban? A kulturális egyezményekben, munkatervekben előírjuk a nemzetiségi művelődés kölcsönös támogatását, az iskoláknak és a pedagógusoknak nyújtott segítséget, az ösztöndíjascserét, a közös könyvkiadás, együttesek fogadása útján, és más módokon. Ha nem érvényesül az általam jellemzett nemzetiségi politika, akkor a kulturális együttműködésben sem tudjuk kihasználni azokat az előnyöket, amelyek ilyen szempontból rendelkezésünkre állhatnának. Világosabban fogalmazva: ebben az esetben nem lehet számítani rá, hogy a kulturális egyezmények és munkatervek hozzájárulhassanak a nemzetiségek művelődéséhez. Azt tudom mondani, hogy Jugoszláviával és Csehszlovákiával olyan megállapodásaink vannak, amelyek lehetővé teszik a nemzetiségek kultúrájának a segítését. Nem tudunk az utóbbi időkben előbbre jutni a kulturális kapcsolatok fejlesztésében általában – és nemcsak nemzetiségi vonatkozásban – a Román Szocialista Köztársasággal, és úgy tűnik, hogy az utóbbi időben ezen a területen még inkább szűkül az együttműködés lehetősége. A kérdés az, hogy milyen módon lehetne ezen a mostani helyzeten javítani. Reménykedem, hogy ez lehetséges, annál is inkább, mert személyesen elkötelezett voltam és vagyok a román–magyar kulturális kapcsolatok fejlesztésében, mint a román kultúrának ismerője és hazai ismertetője is, aki azt hiszem, tett is annak érdekében.

– *Természetesen nem vitatom sem az Ön életművét, sem a teljesítményét, sem a Magyar Népköztársaság kormányának teljesítményét, a példamutatást az itteni román nemzetiség kezelésében. Mindezt nem vitatva: ez a dolog a magyar közvéleményt rendkívüli módon foglalkoztatja, és úgy érzem, ha előbb-utóbb nem sikerül tenni valamit, akkor a közvélemény növekvő része olyan nézetek és eszmék befolyása alá kerül – szerintem ez bizonyos fokig már most is érezhető –, amely nézetek és eszmék...*

– Igen, ezt én is elismerem s látom a veszélyeket. Remélem, hogy partnereink is látják ezeket a veszélyeket, amelyek nemcsak a magyar, de a román nép szempontjából is veszélyek. A nemzetiségek közös ügye kívánja meg a kapcsolatok javulását. Mély meggyőződés, hogy a román nép érdeke is, hogy a romániai magyarság fejlessze kultúráját és kulturális kapcsolatokat tarthasson fenn a magyar szellemi élettel. Én remélem, hogy a belső és külső fejlődés ide fog vezetni.

– *Tehát ha jól értem, Ön azt mondja, hogy legjobb meggyőződése és tudása szerint, amit itt meg lehet tenni, azt a magyar kormány és a magyar kulturális kormányzat megteszi. Ennél többet az adott helyzetben nem lehet tenni és nincsenek más utak pillanatnyilag.*

– Minden olyat megteszünk, amit a nemzet öntudata és méltósága megkövetel, és minden olyan konkrét intézkedést igyekszünk megtenni, amivel segíteni tudjuk a magyar nemzetiség sorsának javulását.

– *Ön nem tart attól a veszélytől, hogy a mai magyar értelmiségnek értékes tagjai szembefordulnak a kulturális kormányzattal a román–magyar kapcsolatok helyzete miatt?*

– Bizonyos ellenzékiek ezt szeretnék, de bízom benne, hogy az értelmiség zöme ezt az átlátszó manővert nem fogadja el. Ez az ellenzéki irányzat ugyanis magát a szocializmust teszi felelőssé azért, hogy a nemzetiségi kérdést nem tudta mindenütt megfelelően megoldani. Mintha – sok minden más kérdéshez hasonlóan – itt is nem egy súlyos örökségről lenne szó, mintha a szocializmuson belül nem jelentkezhetnének nacionalista irányzatok is, más ellentmondásokkal együtt. Könnyű persze a felelősséget most a magyar vezetésre áthárítani és elhítni, hogy csak egy szavunkba kerülne s minden megváltozna. Az emberek többsége

nem tájékozott arról, hogy mi a tényleges helyzet és melyek a lehetőségeink, s ezért könnyen befolyásolhatók.

– *Illetve fogékonyak az iránt az érvelés iránt, hogy „kérem szépen, ez a politika, amit a magyar kormány folytat, nem hoz eredményeket, mert hiszen mi a példamutatás politikáját igyekszünk folytatni, miközben ott megszorító intézkedések követik egymást”. Erre könnyű fogékonyak lenni.*

– Persze, erre könnyű fogékonyak lenni, de arról nem tájékoztatnak, hogy a magyar kormány mit tesz és nemcsak példamutató nemzetiségi politikájával, hanem a két ország kapcsolatának alakításában, az együttműködésben és a vitákban. Van valami rosszhiszeműség ebben az oppozíció által terjesztett képből, amely elsősorban a magyar kormányt teszi felelőssé azért, hogy mi történik a romániai magyarsággal. A rosszhiszeműség abban áll, hogy nem hajlandó számolni azokkal a jogokkal és lehetőségekkel, amelyek nemcsak a magyar, de bármely kormány rendelkezésére állnak, bárhol a világon, amikor a nemzetiségi kérdéssről van szó. A párizsi békeszerződésben semmiféle jogi lehetőséget nem kaptak sem az egyes országok kormányai, sem a nemzetközi szervezetek, hogy a nemzetiségi kérdéssel foglalkozzanak.

– *Ezzel együtt azt gondolom, és ezzel talán Ön is egyet fog érteni, hogy ismerve a határokat és a helyzet kényességét, egy kicsit erre is vonatkozik az, amiről az előbb a művészeti kérdéseknél megállapodtunk, hogy ezekről a kérdésekről is többet kellene nyilvánosan beszélni. Tudván persze, hogy ez egy kényes ügy.*

– Igen. De azért engedje meg... szóval bizonyos emberekkel és körökkel nehéz beszélgetni. Azzal például, aki az országot rothadó, korhadó cefréskádhoz hasonlítja, amelyből bűzök terjengenek, és amely fölött egy kvázi-kultúra lebeg. Ha az ember ilyeneket hall és olvas, akkor elcsodálkozik, hogy hová lett az önbecsülés, hiszen az, aki ilyeneket állít, maga is ebben a moslékoshordó-országban él, a kvázi-kultúrát nemcsak fogyasztja, de termeli is. A rosszhiszeműséggel szemben le kell szögezni álláspontunkat, „beszélgetni” vele nem lehet. Mindenki mást, aki feltételezi, hogy a magyar politikai vezetés nem a magyarság árulója akar lenni, hanem a magyarság érdekeit akarja szolgálni, tájékoztatni kell, tájékoztatni lehetőségeinkről és korlátainkról.

– *Önök tekintélyes tudományos munkássága van, és akadémikus is. Miért kell Önnek ez a miniszterség? Ha úgy tetszik, miért jó, vagy mi a jó benne, vagy mi a sikerélmény... minek csinálni ezt?*

– Sikerélményekben ez a munka nem bővelkedik, de azért nem vagyok elégedetlen. Van bennem egy, még Erdélyben megszületett elkötelezettség, amely ismerte a kisebbségi sorsot és vállalni akarta és akarja a nehézségeket. Ebben – elismerem – van valamiféle önsanyargatás, de talán tartás is. Én nem szeretem azt a túl laza világot, amely nem akar kötelezettségeket és kötelelességeket ismerni. Amikor megbíztak ezzel a munkával, tudtam, hogy nehéz helyzetbe kerülök, gazdaságilag is, ideológiailag is nehéz helyzetbe.

– *És ha körülnéz, mindaz, ami Önhöz tartozik, tele van feszültségekkel.*

– Pontosan. De ezzel együtt is: talán szükséges azt bebizonyítani, hogy nehéz körülmények között is lehet jót tenni. Diderot-nak van egy mondanása, mely így hangzik: „Az ember arra született, hogy elmélkedjék és cselekedjék.” Én ezt a mondatot nagyon szeretem. Olyan munkát végzek, amelynél nem elég csak elmélkedni, meg kell próbálni tenni is valamit.

– *Végül egy kis töprengésre kérem. A kérdés két szóval az: merre megyünk? De valamivel hosszabban is megpróbálom. Ön többször beszélt róla, hogy milyenek a kulturálódási szokások ma. Én a következő szeretném megkockáztatni: azokban az országokban, amelyek a második világháború után gazdaságilag a legdinamikusabban fejlődtek, ott kultúrában nagyon is kérdéses folyamatok játszódtak-játszódnak le, már ami a tömegek kulturálódását illeti.*

– Így van.

– *Egyesült Államok, Japán, NSZK. Azokban a tőkés országokban, amelyek a legkevésbé voltak képesek a dinamikus gazdasági fejlődéshez alkalmazkodni – történetesen szerintem*

elsődlegesen Nagy-Britannia –, ott maradtak meg leginkább a hagyományos kultúra elemei, eszközrendszere és értékei. Magyarország intenzív gazdasági fölzárkózást szeretne és azt szeretné, ha az emberek a 8–10–12 óra alatt az eddiginél sokkal többet adnának ki magukból, és ugye elbeszélgettünk róla, hogy ezután a többség már nem nagyon akarja a „magas” kultúrát. Ebben az országban a társadalomtudományok egy ideje képtelennek bizonyulnak arra, hogy olyan életmód-mintákat vagy -modelleket mutassanak fel, amelyek nem az anyagi, hanem a kulturális vagy a lelki-szellemi gazdagodáshoz vezetnek. Merre megyünk? Hová vezet ez?

– Van egy példám, amelyet szívesen követnék, és ez a finn példa. Ahol a gazdasági fejlődés nehéz körülmények között indult, de látványos lett, ahol a társadalmi ellentmondások ellenére erős a közösségi érzés, és ahol a művelődés is kiegyenlítettebben alakult, még ha Finnországban is megtaláljuk a fogyasztói kultúra létezését. Mindig jelentkezett egy nyitottság a világra, keletre és nyugatra egyaránt, s ez nemzeti érdekként tűnt fel és arra kényszerítette a finneket, hogy tanuljanak nyelveket, ismerjenek meg idegen kultúrákat. Volt technikai fejlődés, és annak egyik motorja lett a szakképzettség. Kialakult egy kulturális mozgalom, amelyet felerősített a demokratizmus és amely ötvözni akarja a modern kultúrát és a hagyományokat. Szerintem Magyarország jövőjét illetően – még ha természetesen az eltérő körülmények között nem is lehet a finn példát ránk nézve kötelezőnek tartani – alapvető az a felismerés, hogy mi a nemzeti érdek itt Közép-Kelet-Európában, és ennek mik a következményei kultúrában, szakmai felkészültségben, eszmei kohézióban. A kultúra szerepét nemcsak abban látom, hogy adjon általános műveltséget és szakképzettséget, hanem abban is, hogy segítse az eszmei kohézió kialakítását.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

Szembenézni a történelemmel

Juhász Gyula

Baló György: *Mennyire sérült a magyar értelmiség?*

Juhász Gyula: A magyar értelmiség, azt hiszem, nagyon sérült. De még nemzedéki szempontból sem lehet egységes értelmiségről beszélni, és amelyik értelmiségi réteget én igazán ismerem, az az én nemzedékem, amely sok mindenben ment át, és minimum még egyszer újrakezdte 1956-ban vagy azt követően, és ebből fakadóan sok mindent hurcolt magával.

– *Melyik az Ön nemzedéke?*

– Az a nemzedék, amelynek tagjai még egészen fiatalok voltak, a húszas éveik elején jártak, amikor egy világ nyílt meg előttük, és még mindig huszonévesek voltak, amikor ez a világ a legtöbbszörben leomlott. Összeomlott az egész, újra kellett kezdeni. Ennek a nemzedéknek nagyon fiatalon kellett mindent újragondolnia és mindennek újból nekiindulnia, még azoknak is, akiknek az életében különösebb változás nem történt, tehát ugyanazt a munkát csinálták tovább, amit korábban. Hát ezt a nemzedéket tekintem én a saját nemzedékemnek.

86

– *Hol tart ez az újragondolási folyamat, vagy ha úgy tetszik, a sérülések gyógyítása? Egyáltalán – gyógyulnak a sérülések?*

– Bizonyos sérülések gyógyulnak, természetesen, mert az élet törvénye, hogy gyógyuljanak, hogy az emlékek lassan elfakuljanak. Új problémák kerülnek előtérbe és bizonyos dolgok meg is oldódnak. Ha csak a saját szakmámat nézem: azok a lehetőségek, amelyek a 60-as években megnyíltak a történelemtudomány előtt, gyógyítottak bizonyos sérüléseket. A feltáruktatott források tömege lehetővé tette a történeti folyamatok megismerését. És én azt se mondanám, hogy ez általános itt Kelet-Európában. Magyarországon ez egy különleges szituáció volt, és az is maradt hosszú ideig.

– *De nem nyíltak-e – vagy nem nyílnak-e a jelenben – új sérülések?*

– Persze hogy nyílnak, de azért az értelmiségi élet nemcsak sérülésekből áll. Az ember végzi a maga munkáját. Én azt mondhatom, hogy mint történész nem találkoztam olyan problémával az elmúlt két-három évtizedben, amit ne tudtam volna megírni. És ami ne jelent volna meg. Ilyen értelemben mondom azt, hogy az életben nemcsak sérülések vannak. Hanem hogy másik oldala is van a dolgoknak.

– *Hadd próbáljam meg ugyanezt gorombábban megkérdezni. 2036-ban vagyunk. Ifjabb Juhász Gyula történész a 20. század 80-as éveit tanulmányozza Magyarországon. Súlyos és növekvő gazdasági és társadalmi feszültségeket tapasztal, és a csernobili atomszerencsétlenség kapcsán azt látja, hogy az ország közvéleménye jó néhány napig részben találgatásokra, nem hivatalos hírforrásokra volt utalva. Ilyen körülmények közepette igyekszik ifjabb Juhász Gyula értelmezni a mai magyar értelmiség lehetőségeit és szerepét. Mik lennének a kiinduló megállapításai?*

– Hát... a kiinduló megállapításai bizonyára nagyon szomorúak lennének. A napi eseményekkel, a mindennapi életünkkel kapcsolatban újból és újból érik meglepetések, rossz élmények az embert. Amikor az előbb azt mondtam, hogy az élményeim hosszú idő óta nem rossz élmények, én ezt a saját szakmámra értettem, nem arra, hogy mint a szakmájától független értelmiségi olyan élményeket kell átélnem, amelyeket maga is említett. Mert bizony elkeserítő ez a tájékozatlanság

vagy tájékoztatatlanságban hagyás, és az ember nem tudja, hogyan lehetne megoldani ezeket a jelenségeket.

– *Azt gondolom, hogy egy hosszabb levezetés után eljuthatnék oda, hogy akár az Ön, akár az én publikációim hitelessége megkérdőjeleződik egy ilyen helyzetben. Mert azt mondhatja az olvasó, a hallgató vagy a néző, hogy ha ebben és ebben nem mondták meg idejében, hogy mi van, akkor miért higgyem el most ezt és ezt.*

– Ez biztos, hogy így van. A történetírással kapcsolatban is nagyon jól visszaemlékszem arra, hogy amikor a 60-as években elkezdtük a tevékenységünk alkotó periódusát, pontosan ezzel a gonddal néztünk szembe, vagyis: hogy hogyan lehet az olvasónál a történetírás hiteletét visszaszerezni. Ez a dokumentarista jelleg talán éppen akkor alakult ki annak igazolására, hogy forrásszerűen is muszáj az olvasónak bizonyítani, hogy amit mondok, az ellenőrizhető; annak utána lehet nézni, az bizonyítható, pontosan azért, mert a történetírás korábban elvesztette a hiteletét. Szóval én elfogadom, hogy az ilyen jelenségek más vonatkozásban is olyan szituációt állíthatnak elő, hogy az emberek nem hisznek olyan dolgokban, amikben hinni kellene.

– *A jelenidejű sebek után a múlt sebeiről. Arra gondolok, hogy többé-kevésbé kinek-kinek van egy saját képe arról a korszakról, amit Ön vizsgál. De hát Ön egy-egy megjegyzésével, egy-egy támadhatatlan, forrásértékű idézetével minden eddiginél gorombább szembenézésre készíti olvasóját. Önmagával. Ezért kérdezem, hogy a múltunkban nem nyitott-e új sebeket?*

– Bizonyára. Nyithattunk új sebeket, de hát a történész nem tehet mást, mint amit csinál: megpróbál őszintén szembenézni a történelmével. Az én kutatásaim olyan korszakot ölelnek fel, és olyan témákat, amelyek hatósugara a mai napig érvényes, sok szempontból ma is él. Jelen van a mindennapi életünkben és gondolkozásunkban. Azt is merem mondani, hogy jelen van a tények jóindulatból – vagy többnyire jóindulatból – fakadó meghamisítása vagy olyan csoportosítása, amely elfedi, elködösíti a valóságot, és ezek ilyen betokosodott sebek. Ha ezeket nem nyitjuk föl, abból nagyobb baj van, mint ha esetleg új sérülések keletkeznek abból, hogy szembenézünk a valósággal.

– *Hol látja a legföltűnőbb „tokokat”?*

– A legföltűnőbb tokokat én magában az esztörténetben látom, tehát a gondolkodásunk történetében, abban a korszakban, amelyet én vizsgálok. Természetesen azonnal fölteheti a következő kérdést: a második világháború óta eltelt negyven évben milyen új sérülések keletkeztek vagy tokosodtak be? Mégis, ha annál a korszaknál maradok, amit én általában vizsgálok, akkor nagyon is tisztán látom, hogy bizonyos folyamatok, amelyek a magyar értelmiségi életben jelen voltak, különböző értelmiségi csoportérdekek hatása következtében elködösödtek. A legutóbbi tanulmányomban azt próbáltam megvizsgálni, hogy a magyar szellemi élet mennyire ismerte föl korabeli nemzetközi helyzetünket...

– *A márciusi Új Írásban megjelent tanulmányára gondol, a magyar értelmiségről 1938-tól 44-ig.*

– Igen, arra gondolok. Tudom, hogy egyes értelmiségi irányzatok nem szívesen veszik tudomásul, hogy mások hogyan gondolkodnak egy bizonyos jelenségről, a történelem bizonyos folyamatairól; ez a tanulmány azt vizsgálja, hogy mennyire nem ismerte föl Magyarország reális helyzetét és lehetőségeit a magyar szabadgondolkodó értelmiség. Ez azért is nagyon fontos, mert én azt hiszem, hogy ezzel a jelenséggel ma is ugyanúgy állunk: sokszor nem látjuk a reális lehetőségeket, s nehéz történelmi időkben különösen nem. Egy példa: az a sajátos helyzet, amelyben Magyarország 1939 és 1943 között élt, az ország számára különleges szituációt teremtett: az ország a saját lehetőségeihez képest is jobban élt, és a környezethez,

az akkor meggyötört, megtört Európához képest is. Ez azt a téveszmét élesztette föl a magyar értelmiség egy jelentős részében 1943-ban, hogy a nehezen már túl vagyunk, már csak egy kicsit kell várni. Úgyesen kívánni, „kibekkelni”, és akkor Magyarország sokkal jobb körülmények között kerül majd ki ebből a világháborúból, mint az előzőből, és illeszkedik be abba az Európába, mely egy Hitler nélküli, az antifasiszta hatalmak győzelmével létrejött Európa. Idézni szoktam ezzel kapcsolatban Németh László ismert szárszói beszédéből, amely szerint a magyarság sokkal jobb kondícióban élte meg ennek a háborúnak a végét, mint az előző világháborúét. És itt nemcsak róla van szó, mert eléggé általános volt, hogy a magyar értelmiség az adott jelenségekből olyan következtetéseket vont le, amelyek nem voltak érvényesek, és amelyek nagyon rossz következményekkel is jártak 1944. március 19-e után, mert a magyar közvélemény nem volt fölkészülve a német megszállásra. És nem is lehetett fölkészülve arra a végre, ami aztán a háború utolsó fél évében Magyarországot érte. Lehet, hogy ha valaki – mondjuk – Németh Lászlóról vagy Szekfü Gyuláról vagy másról elmondja vagy föltárja, hogy az illető bizonyos jelenségekről hogyan gondolkodott, milyen véleménye volt, az ma félreérthető, és olyan véleményt szül, hogy na hát, ez vagy az a kutató ilyen vagy olyan érdekcsoportok kíváncsalmainak megfelelően mondja el vagy szedi össze a maga adatait. Ez az egész rettenetes kettészakadása a magyar értelmiségnek, ez az urbánus-népies kettészakadás a 30-as évek közepétől, ahogyan ez tovább él napjainkig...

– ...*sőt napjainkban is...*

88

– ...napjainkban is, igen, napjainkban is – szóval ez ilyen véleményeket szülhet, vagy sérüléseket is okozhat. De nekem az a felfogásom és az az elvem, hogy föl kell nyitni, ki kell tisztítani a sebeket, akármilyen fájdalmas is, mert különben elgennyesednek, és az sokkal súlyosabb következményekkel járhat.

– *Bibó István is azt írja az egyik 45–46-ban keltezett tanulmányában, hogy ez az ország hosszú ideig viszonylag gondmentesen megúszta a II. világháborút. Tehát hogy itt nem voltak harcok, nem volt az ország határain belül szenvedés, vagy legalábbis másokkal összehasonlítva szerény mértékű volt a szenvedés. Ezzel együtt is azt gondolom, hogy minél többet olvas az ember erről a korszakról, Öntől is, másoktól is, annál nehezebb megérteni. Pontosan azt, amit most elmondott: hogyan lehetséges, hogy van egy ország, amely – mint Ön is írja – többé-kevésbé minden német igényt teljesített, következésképp senki nem gondolhatta, hogy nem vagyunk hűséges szövetségesei a náci Németországnak, tehát miért, hogyan gondolhatta ennek az országnak az értelmiségi közvéleménye, hogy ennek a következményeit megússzuk? Hogy egy Hitler nélküli Európában nekünk jobb lesz, mint korábban volt. Szóval mi az, ami ide vezethetett?*

– Ne felejtse el, hogy annak az értelmiségi nemzedéknek, amely a második világháborúban a magyar értelmiségi közvéleményt jelentette, annak döntő többsége átélte az előző világháborút is, méghozzá nem is egészen kisgyerekként, hanem tudatos fővel. A tapasztalatai azt mondatják vele: Magyarország a második világháborúban más körülmények között vesz részt, mint az elsőben. Ezúttal sikerült az országot bizonyos értelemben távol tartani a háborútól, kisebb az embervesztés – 1943-ig ez feltétlenül igaz –, gazdaságilag kevésbé omlott össze a rendszer, mint az első világháború utolsó éveiben. Ugyanakkor: arra nem volt tapasztalat sem nálunk, sem máshol, hogy egy ilyen világháború, amelyet a német nácik indítottak, hogyan fog befejeződni. Szerintem vezető politikusok sem mertek arra gondolni, hogy ez a háború ki fog tartani a berlini bunkerig és ott ér majd véget. Úgy gondolták, és erre utaltam, amikor az első világháborút említettem, hogy végeredményben bekövetkezhethet egy olyan szituáció, amikor Németország össze-

omlásának nem kell megtörténnie, hiszen az első világháború úgy fejeződött be, hogy német földre nem léptek idegen csapatok, és Magyarország területére is csak az összeomlás után, a forradalom idején érkezett idegen haderő. Tehát ezek a tapasztalatok is azt sugallhatták a magyar értelmiség egy jelentős részének, politikusoknak is természetesen, hogy ez az összeomlás valahogy így fog bekövetkezni, és Magyarország megúszhatja ezt a háborút, mégpedig az elsónél lényegesen jobb körülmények között, kevesebb veszteséggel.

– *Az Ön írásait olvasva, az embernek az az érzése, hogy miközben Ön a magyar értelmiség egészének általános viselkedését elmarasztalja, és bőségesen bizonyítja, hogy ez elmarasztalandó, ezenközben mintha lenne egy olyan felhang az írásaiban, hogy – pestiesen szólva – a balhének egy részét a brit politikának kell elvinnie. Mert megírja ugyan, hogy mi mindent követett el Magyarország, amivel a brit politika bizalmát folyamatosan és fokozatosan egyre inkább eljátszotta, de mintha azt is bizonyítaná, hogy azért a brit politikában sem volt meg a kellő kezdeti bizalom, tetteképeség, akcióképeség arra, hogy bizonyos magyar törekvéseket fölkaroljon. Tehát: mennyiben felelős a brit politika?*

– Ez a téma engem csakugyan erősen foglalkoztat. Amikor a nemzetközi helyzetünk vizsgáljuk, nagyon gyakran nem magunkról gondolkodunk, hanem úgy állítjuk be a dolgokat, hogy valaki más felelős a bajokért. A német politika „viszi el a balhét”, vagy a brit politika, vagy a szovjet politika, amiben természetesen van igazság is, de ettől még változatlanul az marad a fő kérdés, hogy mi helyesen tudjuk-e felismerni a saját lehetőségeinket, a lehetőségeink korlátait, a tennivalókat. Nagyon fontos ebben a vonatkozásban, hogy nekünk mit hogyan kellene tennünk. Mert hagyomány, hogy kicsit mindig reménykedünk, hogy a megváltás valahonnan kívülről fog jönni. De ez a külső megváltás nem igazolódik, mert – esetünkben – a brit politikát saját hatalmi érdekei irányítják – és mondhatnám bármely más nagyhatalmát is –, legfőlőbb nyilatkozataikban hivatkoznak bizonyos morális kötelezettségekre. Ha fölismerjük a múlt összefüggéseit, akkor a jelenre vonatkozóan is pontosabban értjük, világosabban látjuk, hogy elsősorban mi vagyunk felelősek azért, ami velünk történik.

– *A két háború közti magyar kormányzati és értelmiségi bizonyítványt adottnak tekintve Ön szerint mit kellett volna tennie a brit politikának Magyarországgal kapcsolatban?*

– Hogy mit kellett volna csinálnia a brit politikának?

– *Igen. Tehát, hogy kihagyott-e valamilyen lehetőséget?*

– Nem tudom megmondani, hogy a brit politika Magyarországgal kapcsolatban kihagyott-e valamilyen lehetőséget, mert azt hiszem, hogy Magyarország nagyon is periferikus volt a brit politikában. A brit politikát ebben a térségben 1938 után elsősorban Görögország érdekli. Tudjuk, hogy az a bizonyos Sztálin–Churchill-tárgyalás 1944 októberében azzal az eredménnyel zárult, hogy Görögország brit érdekszféra. Magyarország brit szempontból 1938-ban a harmadik helyet, vagyis az utolsót kapta, mert első helyen jelölték meg Görögországot, utána következett Románia és Jugoszlávia egyenlő eséllyel, és csak legvégül Magyarország. A britek 38-tól úgy ítélik meg, hogy Magyarországon a játszma eldőlt. Csúnyán fogalmaznak néha a külpolitikusok, amikor maguknak fogalmaznak, és nem gondolnak arra, hogy egyszer egy történész kezébe fog kerülni a dokumentum. Magyarországgal kapcsolatban az volt az álláspontjuk 1938 májusában, hogy kár pénzt és energiát pazarolni egy olyan országra, ahol a játszma már eldőlt.

– *Ön erről látott forrásokat?*

– Hogyne! 1938. november 10-én aztán egy újabb nagy elemzés kerül a brit minisztertanács elé, amelyet Halifax külügyminiszter terjeszt elő. Ebben újra végig-

vezetik ezeket az országokat: hogyan húzzák meg a brit érdekek határait, milyen lehetőségek vannak? Magyarország esetében változás történik – azt mondják, hogy úgy látszik, mégsem dőlt még el teljesen a játszma. Érdemes tehát valami energiát befektetni Magyarországra, hogy az adott állapot fönmaradjon. Úgy fogalmaznak, hogy igaz ugyan, hogy Magyarország Németország táborába tartozik, németbarát külpolitikát folytat, nem tud mást folytatni az adott körülmények között, de ha mi, britek segítséget nyújtunk, akkor Magyarország bizonyos mozgásszabadságot biztosíthat magának. De milyen segítséget adjunk ehhez? Nagyon keserű élményem, de keserű humora miatt is érdemes elmondani, hogy világosan lássuk a dolgokat... Tudja, mi volt ott a javaslat? A brit minisztertanács elé került javaslat – amelyet hosszan vitatott a brit minisztertanács (Chamberlain miniszterelnökkel az élen), majd a kormányközi bizottság és a tárcaközi bizottság – az volt, hogy támogassuk Magyarországot a következőképpen: Magyarországról elég sok pulykát exportálnak Angliába. De a pulyka vámjá nagyon magas. Három és fél penny volt akkor fontonként, tehát kilónként több mint hét. Ha ezt leszállítanánk, mondta a javaslat, ez megnövelhetné a magyar pulykaexportot, és ez gazdasági segítség lenne Magyarországnak Nagy-Britannia részéről, és úgy gondolták, hogy ez a segítség esetleg fönnttarthatná azt az állapotot, hogy azt a picike mozgásszabadságot Magyarország kihasználja, amit a németbarát politikán belül azért mégis az adott kormány megteremtett magának – szemben azzal, ami várható lenne, ha Magyarországon a szélsőjobboldal kerülne hatalomra.

– *Szóval ez volt a struccpolitikával szemben a pulykapolitika...*

– Igen. Így van, és ezt elfogadta a brit minisztertanács, és egy hónappal ez után született egy belső följegyzés, ami a brit külügyminisztériumban készült és ez azt mondja, hogy bizonyos fizetési könnyítéseket tettek Magyarországnak, továbbá megvitatták a pulyka vámjának csökkentését, de pulykaügyben végül is a tárcaközi bizottság nem hozott döntést.

– *Tehát csak javaslat volt.*

– Ez csak javaslat maradt, pedig mondom, a minisztertanács ajánlotta elfogadásra, és ez az elemzés azzal fejeződik be – és ezt most keserűen vagy ironikusan mondhatja az ember, de hát szó szerint idézem –, hogy: „Úgy tűnik hát, már csak arra gondolhatunk, hogy erőfeszítéseink fő területe kulturális legyen.” Mindez 1938-ban történik, és eléggé világosan mutatja meg Magyarország helyét a brit politikában.

– *Ha Önnek a mai ismeretei alapján módja volna ... bocsánat az abszurd kérdéért... szóval módja volna az 1938-as magyar értelmiséghez fordulni, akkor azt mondaná, hogy ne az angolszászok felé orientálódjon az ország? Tehát próbáljanak meg ne az angolszászok felé orientálódni?*

– Az ország 1938-ban nem orientálódott Anglia felé, de a kérdésnek talán ki nem mondott része az, hogy miért nem a Szovjetunió felé orientálódott.

– *Ezt nem gondoltam végig magamban, csak odáig jutottam a pulykapéllda alapján, hogy az angol út nem vezet valami messzire.*

– Az akkori európai erőviszonyok kétfajta orientációt tettek lehetővé, hiszen a Szovjetuniót akkor, 1938-ban az európai közvélemény nagy része nem tekintti olyan nagyhatalomnak, amely ebből a szempontból szóba jöhetne, inkább egy olyan hatalomnak, amelytől félni kell. Tehát csak ez a két lehetőség van, hogy vagy a tengelyhatalmak, vagy Anglia, illetve a nyugati hatalmak felé orientálódni. De lehetséges az is, hogy egy ország önmagából próbáljon kiindulni, mint ahogyan ezt Jugoszlávia tette 1941-ben, vállalva mindazt a rettenetes következményt, amit akkor vállalni kellett. És nem fogadták el azt a képletet, hogy Európa meghatározó hatalma akkor Németország volt, és ezért az egyetlen járható út a német orientá-

ció. Pedig semmi különleges biztosítéka nem volt Jugoszláviának a másik oldaltól. Jugoszlávia esetében a brit elemzés úgy szól, hogy nem az a fontos, mit lehet segíteni, hanem elegendő, ha a britek Jugoszlávia jövőjére vonatkozóan tesznek ígéreteket. És ezeknek az ígéreteknek meg is lettek a következményei 1945 után. Persze ezt alapvetően az támasztotta alá, amit Jugoszláviában csináltak.

– *Mi hiányzott a magyar értelmiségből ahhoz, hogy közelebb kerüljön egy önálló út választásához vagy követéséhez? Bátorság? Kohézió? Kiállás? Valaminek a vállalása?*

– Igen. Tulajdonképpen két traumája van a magyar értelmiségnek. Az egyik rettenetes trauma a trianoni békeszerződés. A legtöbb magyar értelmiségi gondolkozásának középpontjában az állt, hogy hogyan lehet visszaszerezni a trianoni békeszerződésben leszakított területeket. Tehát nem arról volt szó, hogy a gondolkodás egy adott sátus védelmét keresi, mint más országoknál, hanem arról volt szó, hogy melyik az a hatalom, amely ehhez segítséget tud nyújtani Magyarországnak. Ez meghatározó volt a magyar viselkedés szempontjából.

– *Tehát a „csábítás trükkjének” kártyái a németek kezében voltak...*

– Így van. Az angolok határozottan le is szögezik, hogy ők nem tudnak olyasmit följánlani Magyarországnak, mint Németország. A német politikának elemtörkévése volt a versailles-i békerendszer szétdőlése, és ebben a vonatkozásban bizonyos értelemben természetes szövetségese volt Magyarországnak. De azt hiszem, ez csak az egyik dolog, ami a magyar értelmiség magatartását befolyásolta. A magyar értelmiség másik nagy traumája, és egyszer ezzel is szembe kell nézni, 1919, a Magyar Tanácsköztársaság volt. Pontosabban: 1918–1919 együtt, az összeomlás és a forradalmak. Gondolom, hogy mindenki tisztában van a Magyar Tanácsköztársaság történetével, a Tanácsköztársaság hibáival – teljesen függetlenül attól, hogy a Magyar Tanácsköztársaság egy európai folyamatban vagy egy forradalmi folyamatban milyen rendkívüli jelentőséggel bírt –, mert az ténykérdés, hogy a magyar középosztály, illetve a magyar értelmiség rettenetes sérüléseket szenved ekkor. És hát ez az az út, ami 1919-től a 30-as évek közepéig-végéig vezet, és a magyar értelmiség jelentős részének torzulásai innen is erednek. Többé-kevésbé mindenki megégette magát.

– *Lehet, hogy a történészek számára mindez világos, de nem hiszem, hogy mindenki így volna vele. Azt mondja, hogy szembe kell néznünk a 18–19-es traumával. Nézzünk szembe vele!*

– Nos, Magyarországon bizonyos értelemben teljesen váratlanul, történelmi előkészületek nélkül, egy különleges szituációban győzött a proletárforradalom, és került hatalomra a Magyar Tanácsköztársaság. Gyorsan kiderült, hogy ebben a köntösben nem egy nemzeti eszme fogalmazódik meg, hogy a nemzet területe nem azonos az ország területével, és ez a magyar középosztály és értelmiség jelentős részének csak a félelmeit, a sebeit idézte fel. Mondok egy példát, hogy világosabb legyen. Ehhez 1944-re ugrok. Nyilván ismeri Bibónak azt a kiáltványát, amelyet 1944 júniusában fogalmazott meg a munkásosztály pártjainak nevében. Az a címe, hogy A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak. Bibó István azt próbálta elgondolni, hogyan lehetne a magyar hivatalnokréteg és a tisztikar egy részét csatlakoztatni a magyar ellenálláshoz, a németek elleni ellenálláshoz, és úgy gondolta, hogy elsősorban azokat a félelmeket kellene feloldani, amik rögzültek...

– ... a munkásosztállyal...

– ... szemben és a forradalommal szemben. Bibó úgy fogalmaz többek között, hogy nem fogják elkövetni azt az idétlenséget a nemzeti jelképekkel szemben, amelyet a Tanácsköztársaság idején elkövettek. A nemzeti zászlóról és a himnusz-

ról van szó. Ez az általános. De amikor konkrétan próbálja ezeket a sérelmeket feloldani, akkor azt mondja, hogy a középosztálybelinek joga van megszerzett lakására, és a magyar munkásosztály pártjai ígéretet fognak tenni, hogy nem költöztetnek a lakásába proletárcsaládokat. Ezzel szemben ne jelentse a magyar középosztálynak a munkás azt, hogy „mocskosszájú mosónő” vagy „kocsis” stb... És ígéretet tesznek, hogy a forradalomnak nem szükségszerű jelensége a közbiztonság hiánya vagy az úriasszonyok meg nadrágos emberek inzultálása az utcán. Fejből most nem tudok többet felsorolni abból, amit Bibó itt elmond. Ezek pontosan azt a traumát próbálják föloldani, amely a középosztályban még 1944-ben is él... Aztán ott van a földkérdésben elkövetett hiba, amelyet a jobboldali szemlélet erősen ki tudott használni, hiszen a földkérdés magyar sorskérdés. Itt az elmaradt földreformról van szó, arról a többmillió magyar szegényparaszti rétegről, amelynek sorsa erősen izgatta a magyar értelmiséget. Olyannyira, hogy a „hárommillió koldus” fogalmat is a szélsőjobboldalon találták ki. Ilyen dolgokra gondolok, amikor a 19-es traumákról beszélek.

Él még valami, amit szintén nem lehet elkerülni, ha a két világháború közötti Magyarországot vagy a második világháborús Magyarországot nézzük, ez az úgynevezett zsidókérdés. Sajátos fejlődési folyamatból adódik, hogy a 19-es forradalom vezérkarában nagyon erősen képviselve vannak a magyarországi zsidó származású vezetők. Ezért nagyon könnyű volt egy jobboldali ideológiának vagy eszmekörnek a Tanácsköztársaság idegen mivolta mellett érvelni, vagy megpróbálni azt bemagyarázni az embereknek, hogy ez nem magyar ügy volt. Ez azért is nagyon fontos, mert azután jön az a szörnyűség, ami a 30-as évek második felétől Magyarországon is jelen van a zsidótörvények formájában. Ez rettenetesen megzavarta a magyar értelmiség nagy részét, és nem túlságosan sokan voltak akkor Magyarországon, akik saját élettapasztalataiktól elvonatkoztatva világosan látták, hogy ezzel is milyen katasztrófa felé tartunk.

– *Van tehát egy olyan magyar értelmiség, amelyet meghatároz egy Trianon-trauma, egy Tanácsköztársaság-trauma, súlyosbítva ezzel a bizonyos zsidókérdéssel, a britek közönyössége, egy olyan Szovjetunió, amelyet nem ismernek el nagyhatalomnak – orientáció szempontjából tehát kiesik –, és egy nagyon csábító Németország. Ezek után marad az a kérdés, hogy Ön szerint volt-e egyáltalán reális esélye annak, hogy a magyar értelmiség ténylegesen másképp viselkedjen és érdemben befolyásolni tudja az ország sorsát ezekben az években?*

– Ehhez most el kellene kezdeni elemezni magát a Horthy-rendszert, annak szerkezetét, tehát azt, hogy mennyire volt egyáltalán lehetősége a magyar értelmiségnek beleszólni az ország politikai életébe és annak irányításába. Azt hiszem, nem volt lehetősége, hiszen ez az egész szerkezet olyan volt, hogy kizárta ezt a lehetőséget. Igaz, hogy parlamenti rendszer volt abban az értelemben, hogy az ellenzéki pártok – a kommunista pártot kivéve – egészen 1944-ig legálisan működtek, és ennek bizonyos szakaszokban óriási jelentősége volt Magyarország nemzetközi megítélése szempontjából is. De alapvetően nem tudta befolyásolni a kormány döntéseit, tehát nyugodtan lehet mondani, hogy lényegében kormánydiktatúra volt, mert az egész parlamenti rendszer úgy volt kitalálva, hogy a kormányt nem lehetett leszavazni. A magyar értelmiség legfeljebb elmondhatta véleményét, de nem tudta különösebben befolyásolni a magyar politikát, tehát nem is volt rá lehetősége, hogy másik utat ajánljon. A magyar értelmiségnek arra volt lehetősége – de ez bizonyos értelemben egybeesett a hivatalos politikával is –, hogy ne fenntartás nélkül menjen együtt a németekkel. Amit úgy fogalmaznak, hogy Magyarország a háborúban „vonakodó csatlós” volt. És ezt igazolni is lehet, mert

mindig voltak fenntartásai, megpróbálta a saját útját is járni vagy legalábbis a saját érdekeit bizonyos szempontból érvényesíteni.

– *Ahogy Ön is említette, a 60-as évektől árnyaltabb és tényszerűbb lett a történetírás, s ennek részeként a Horthy-korszakkal kapcsolatban is sokkal pontosabb, mondhatnám történelmibb elemzések jelennek meg. Ezekkel az elemzésekkel kapcsolatban azonban a közéletben ma Magyarországon a legkülönbözőbb vélekedések tapasztalhatók. A szélsőségeket idézve: az egyik azt mondja, hogy a Horthy-korszak voltaképpen sokkal jobb volt, mint azt az általános közfelfogás véli ma Magyarországon, a másik ezzel szemben azt, hogy a történészek vagy a történészek egy bizonyos köre megpróbálja tisztára mosni a Horthy-korszakot. Önnek mi a véleménye ezekről a vitákról?*

– Szó sincs arról, hogy fehérre mosdatnánk a Horthy-korszakot. Talán arról van szó, hogy a történeti valóságnak megfelelően próbáljuk föltárni a korszakot, és ez kétségtelenül cáfolata annak a fasizmusképnek, amelyet az 50-es években a Horthy-rendszerrel festettek. Hosszú ideig ez volt az érvényes megközelítése a Horthy-rendszernek, és ez a megközelítés természetesen következett abból a rettenetes végből is, ami ezt a rendszert 1944-ben érte, és erről sohasem szabad megfeledkezni. Azt hiszem, hogy az az árnyalt ábrázolás, amelyet a mai történelemtudomány a Horthy-korszakkal kapcsolatban is be tud mutatni, az jó és fontos dolog. Hogy ezt ki hogyan értelmezi, az más kérdés. Lehet ezt félreértelmezni, félremagyarázni is. Természetesen sokfajta indulat van a magyar értelmiségi életben is, sokfajta megközelítési mód, de ezek nem történelmi megközelítések és nem történészszemléletet tükröznek. Mindenestre indokolatlan egy mai jelenséget egy ötven évvel ezelőtti jeliséggel összevetni és párhuzamot vonni. És tény, hogy a Horthy-rendszer valóban ellenforradalmi rendszer volt, valóban olyan osztályuralmat valósított meg, amelytől a mai Magyarország messze jutott. Bizonyos szempontból mégis érthető – kivált olyan fiatalok esetében, akik nem éltek abban a rendszerben –, hogy egyes jelenségeket úgy vetnek össze, hogy abban a Horthy-rendszer esetleg előnyösebb színekben tűnik fel. De ilyen összevetést nem lehet csinálni.

– *Ön miért kezdett el pont ezzel a korszakkal foglalkozni?*

– Reálgimnáziumba jártam, nem tanultam latint, tehát nem foglalkozhattam egy olyan korszakkal, amelyhez nélkülözhetetlen a latintudás. Később aspiránsként a Történettudományi Intézetbe kerültem, és pont akkoriban vált lehetővé, hogy az ember hozzáférjen olyan levéltári anyagokhoz, amelyek korábban zárt anyagok voltak a kutató számára is: ilyen volt a Horthy-korszak is. Az intézet egyik vezetője másokkal együtt engem is megbízott, hogy nézzük meg a levéltárban, hogy ez milyen anyag, és mit lehetne vele csinálni. Így aztán olyan levéltári forrásokkal kezdtem foglalkozni, amelyek lehetővé tették nekem, hogy elmélyüljek e korszak történelmének tanulmányozásában.

Hosszú ideig csak külpolitikai problémákkal foglalkoztam, ezután kezdett érdekelni az eszmetörténet. A 70-es években gondoltam először arra, hogy megírom Magyarországot második világháborús komplex történetét: az a vágyam, hogy a kül- és belpolitikát, a gazdaságtörténetet és az eszmetörténetet, a mindennapi életet együtt, egyszerre mutassam be, mert minden hiányos képet ad, ha csak egyik oldalról közelítjük meg. Tehát a teljesség vágya bennem is fölébredt, és megcsináltam magamnak a vázlatot, hogy hogyan dolgozzam föl ezt a témát. A vázlat része volt az is, hogy milyen volt a magyar értelmiség, a magyar szellemi élet a második világháború alatt. És ehhez kezdtem el olvasni, és mivel egész indíttatásom – másokkal együtt természetesen – nagyon erősen a forrásokhoz kötött, ezt a témát is így kezdtem feldolgozni. Nekem az anyag adja a hipotézist, és nem a hipotézis

után keresem az anyagot. Először persze megpróbáltam összefoglaló munkákat keresni, de ilyeneket nem találtam. Akkor elkezdtem ezt a munkát úgy csinálni, hogy átnéztem minden könyvet, ami ebben az időben megjelent a témáról, és minden folyóiratot, minden napilapot, és ez a munka olyan óriási anyagot halmozott föl, amiből aztán megírtam Az uralkodó eszmék Magyarországon című könyvemet.

– *Gondol Ön a mára, amikor történelmet ír?*

– Persze.

– *Milyen értelemben?*

– Szekfü Gyula írta, hogy a történész is a mában él, azt a levegőt kell szívnia, ami csak holnap lesz az ő tudományának tárgya, ezért nagyon helyes, ha néha kinéz a könyvei közül a mába, mert ettől jobban meg fogja érteni a múltat. Ebben az értelemben gondolok én is mint történész a mára, mert szerintem a mai jelenségeket sokszor nagyon jól lehet modellként használni történelmi jelenségek megértésére.

– *Vagy fordítva.*

– Vagy fordítva. Persze! Fordítva is lehet.

– *Hogy ki, mit, mikor, hogyan, milyen színvonalon tár föl, és az, amit feltár, intuíciót, ösztönzések adhat a jelen értelmiségének... önmagával kapcsolatban is...*

– Persze hogy adhat, de ezt mégiscsak általánosságban mondom, mert a történész szakember, és nem író vagy publicista, akinek ez a megközelítés természetes. A történész a saját szakmája törvényei szerint dolgozik, igaz, nem függetlenül a mától, és biztos sok mindent mondhat a mának is azzal, hogy a múlt megértésével segíti az embert. De én úgy gondolom, hogy legalábbis azok, akiket én ismerek, soha nem ilyen indítekból kezdenek feldolgozni valamilyen témát.

– *Ez ugye azt jelenti, hogy Ön egyfelől nem hajlandó a munkájában tudományosan figyelembe venni bizonyos mai érzékenységeket a múlttal kapcsolatos kérdésekben; másfelől ezek szerint nem akar tudatosan „üzenni” a mának, nem akar mai kérdésekben állást foglalni történelmi párhuzamokkal.*

– Nem, én történelmi párhuzamokkal nem akarok állást foglalni. Lehet, hogy azok a történelmi párhuzamok már önmagukban állásfoglalások, de én tudatosan valóban nem törekszem erre, bár azért a jelen ott van az én munkáimban is. Például a tanulmányomban a zsidókérdésről és a magyar szellemi életről. Ez az egész úgy indult el, hogy jött a Holocaust negyvenedik évfordulója, és megkértek, vegyek részt egy ezzel foglalkozó konferencián. Történelmi ismereteim és a mai élet jelenségeinek ismerete is arra késztettek, hogy nézzünk szembe azzal, amivel még nem nézett szembe a magyar szellemi élet.

– *És ami ma is foglalkoztatja...*

– Hogyne! Itt óhatatlanul kellett olyan érzékenységet érinteni, ami talán sebeket is okozott, de ugyanakkor azt reméltem... ez a remény valószínűleg hiú remény volt... azt reméltem, hogy egyszer túllépünk ezen, tehát szembenézünk vele és akkor le is lehet zárni.

– *Tehát azt akarta mondani ezzel a zsidóság-tanulmánnyal, hogy nincs titok?*

– Igen. Igen, pontosan ezt akartam, mert ismeretes, hogy a magyar értelmiség vagy a magyar írói értelmiség egy része is ebben a kérdésben egészen 1944-ig nem biztos, hogy a helyes vagy a teljesen helyes oldalon állt. Ezzel szembe kellett nézni, mert ezek az értelmiségi vitákban is, az egész urbánus-népies szembenállásban is, ha máskor nem, néhány pohár bor után vagy különböző indulatokban mindig előjöttek, és ezt egyszer tisztázni kellett. Ismeretes például, hogy volt a magyar értelmiségieknek egy nyilatkozatuk, amelyben elítélték az első zsidótörvény-javaslatot mint az állampolgári egyenjogúság megsértését, és amelyet olyanok is aláír-

tak, mint Móricz Zsigmond vagy Féja Géza. Ugyanakkor az értelmiség egy nem jelentéktelen része nem azt nézte, hogy ez a német típusú fasiszta törvény hogyan tesz tönkre, hogyan szolgált ki embereket, hanem csak azt látta, hogy – mindegy, milyen áron – a zsidóság kiszorítása megindult a magyar értelmiségi életben. És innen el kellett jutni egészen a végéig, 1944-ig, a deportálások idejéig, mint ahogy én ebben a tanulmányban el is jutottam. Tudjuk, hogy a tömegmészárlásnak ez a formája a német megszállás nélkül nem következett volna be, de azt is tudjuk, hogy a német megszállás önmagában nem lett volna elég ennek végrehajtására, ha a magyar közélet, a magyar államapparátus és a magyar fegyveres testületek felfogása, tehát a magyar középosztály jelentékeny részének felfogása nem olyan, mint amilyen volt: antiszemita. Nos, ebben a helyzetben a magyar írók és a magyar értelmiségiek – a szabad értelmiségiekről beszélünk – magatartása nagyon fontos jelenség volt, és fontos volt megvizsgálni, hogy ez az értelmiség jól vizsgázott vagy sem. És hát azt is el kellett mondani egyszer, hogy bizony akadt költő, jó költő, aki külön is nagy jelenség volt, Erdélyi József, aki írt egy rettenetes verset akkor, 1944 júniusában, amikor a deportálások és a tömegmészárlások már folytak. El kellett mondani, hogy ugyanakkor sokan, ha nem is nyilvános deklarációjukban, de legalább magatartásukban látták, hogy ez hova vezet, és segítséget nyújtottak üldözött társaiknak, zsidó értelmiségieknek. Mindezt fel kellett tární egyszer, hogy megértsük a későbbi időszakot. A háború után mindjárt elindultak a koalíciós pártharcok itt Magyarországon, és ez a téma is egy olyan téma volt, amiről, ugye, jobb, ha nem beszélünk. Újra és újra előjön persze, hiszen néhány évvel 1944 után zsidópogromok vannak Magyarországon, például Miskolcon. És ezt az egészet nem fogjuk megérteni másként, ha nem vizsgáljuk meg és nem mondjuk ki őszintén a dolgokat, és későbbi érzékenységekre nem tekintve őszintén szembe nem nézünk a tényekkel.

– Pontosan azt gondolom, hogy a nem kevés értelmiségi és nem-értelmiségi tudat-zavar egyik oka Magyarországon, hogy még mindig vannak olyan kérdések, amikkel kapcsolatban – bátorság híján vagy más okok miatt – nem nézünk szembe a tényekkel, nem vizsgáljuk meg őket. A múltunkban sok ilyen kérdés van, és jelenünkben is akad jó néhány... Az Ön ajtajára az van kiírva, hogy „Magyarságkutató csoport”. Ez mi?

– Tavaly ősszel alakult egy új intézet, amelynek ezt a nevet adták. A határon túli magyarság úgynevezett komplex vizsgálata a feladatunk, mégpedig sokféle tudományágból megközelítve, és ez a vizsgálat természetesen nemcsak a szórvány magyarságra, tehát a nyugati emigrációban élő magyarságra terjed ki, hanem magában foglalja a szocialista országokban élő magyar etnikum vizsgálatát is.

– Tehát itt egy jelenben zajló, jelennel foglalkozó munkáról van szó.

– A jelenben zajló munkáról, részben, mert hát ennek a témának természetesen vannak történelmi aspektusai, hiszen fontos része a munkának, hogy az egész nemzetiségi kérdést és kisebbségi problémát legalábbis ennek a századnak a vonulatában lássuk.

– A kelet-európai országokban mennyire vannak meg az objektív vizsgálati lehetőségek az Önök számára?

– Az a kérdés, hogy mit értünk objektív vizsgálódáson.

– Helyszíni tapasztalatszerzést.

– Helyszíni tapasztalatszerzésre van, ahol van, van, ahol nincs mód.

– Tekintve, hogy a magyarságkutató csoportnak a kiadványait felelős kiadóként részben vagy egészben Ön fogja jegyezni, nem számít arra, hogy összeütköznek Önben a napi politikai, illetve a tisztán tudományos szempontok?

– Nézzel! Napi politikai szempontokon is sok mindent lehet érteni, és én azt

hiszem, hogy e tekintetben eleve fontos dolog, hogy ez az intézmény megszületett. Az intézet politikai döntés eredményeként született meg, másként el sem indulhatott volna. Egyébként foglalkozunk olyan témákkal is, hogy nemzet, nemzettudat, tehát ide tartozó jelenségekkel, hiszen nagyon jól tudja, hogy ebben a vonatkozásban az utóbbi években vagy évtizedekben mennyi minden halmozódott fel, mennyi minden elhangzott. Mind a mai napig nincs érvényes nemzetfogalmunk, amit alkalmazni lehetne, hiszen azok az általános fogalmak, amelyek ezzel kapcsolatban a mi ifjúkorunkban még kötelező érvényűek voltak a szemináriumon, ma már bizony sok szempontból nem érvényesek.

– *A beszélgetés során egyre inkább megerősödik bennem az a gondolat, hogy Ön alighanem azon nagyon kevesek közé tartozik ma Magyarországon, akik a foglalkozásuknál, a szakmájuknál fogva kénytelenek szembenézni a leginkább tisztázatlan történeti és esztörténeti kérdéseink sorozatával. Nem tudok hirtelen még egy ilyen „gyűjtő embert”, mert...*

– Biztos...

– *...akinél ezt ennyire erősen érezném. Mert csak amik eddig itt előkerültek: horthyzmus, Tanácsköztársaság, második világháború, Trianon, zsidókérdés, magyarság, nemzetfogalom, ezek mind a leginkább szembenézésre váró és a legsürgetőbben tisztázandó kérdéseink közé tartoznak. Érzékeny kérdés ez is: hogyan tudná körülírni, hogy mi az ma, hogy magyar és magyarság, és miben látja a tisztességes, pozitív nemzettudat határait vagy jellemzőit?*

– Én nem tudok most hirtelenjében tudományos meghatározást mondani, hogy ki a magyar, vagy mi az, hogy magyar. Azt hiszem, hogy magyar az, aki magyarnak érzi magát. Semmiképpen sem lehet a magyar fogalmát az állampolgárral azonosítani, hiszen ismeretes, hogy a magyar etnikumnak az egyharmada a határon kívül él más államok polgáraiként. Nem jelenthető ki egyszerűen, hogy az a magyar, aki magyarul beszél, hiszen mondjuk Amerikában egy második vagy harmadik generációs ember esetleg már nem is tud magyarul, mégis magyarnak érzi magát. Mert az emlékei, a családja, a kulturális hagyományainak egy része ide köti. Ezért mondom: azt tekinthetem magyarnak, aki magyarnak érzi magát. Ebben aztán megint benne van a történelmi múlt, mert gondolja csak meg, ki mindenkit próbáltak kirekeszteni a magyar történelem folyamán és különösen ebben a században a magyarság köréből! A 30-as évek végén hiába érezte magát valaki magyarnak, a zsidótörvények alapján kiszorították onnan. Vagy hiába érezte magát magyarnak, a másik oldalról, a törzsökös magyar oldalról azt mondták rá, hogy asszimilált.

– *Gondolkodtak már a cigányságról ezzel kapcsolatban?*

– Amit az előbb mondtam, érvényes erre is. Na most, ami azt illeti, hogy meddig terjednek a nemzeti érdekek, vagy mikor képviseli valaki. helyesen a nemzeti érdeket, azt hiszem, az eddigi beszélgetésünkéből már kihámozható valamiféle válasz. Természetes, hogy egy állam vezetőinek, egy állam értelmiségének elsősorban – de nem kirekesztő, önző módon – a saját országa érdekeit kell képviselnie, erre kell építenie a politikáját. Valaki egyszer azt vetette fel, hogy a politikát miért nem a nemzet állandóságára építik, amire én azt találtam mondani, hogy nem hiszem, hogy akad ma felelős magyar – akár politikus, akár értelmiségi –, aki ne a nemzet állandóságában gondolkodna. Mi egyébként rendkívül sajátos helyzetben vagyunk: Európában azt hiszem, egyedülálló, hogy kis ország létünkre a magyar etnikum egy számottevő része nem a jelenlegi államhatárokon belül él, de azon a területen, ahol ősei is éltek. Úgy gondolom, hogy ennek az etnikumnak mint

kisebbségnek, mint a nemzet részének az érdekeit képviselni kell. Nem beleavatkozva más állam olyan politikájába, amely más szférákba tartozik.

– *Magyarság, nemzettudat... Van magyar jellemvonás Ön szerint?*

– Ez megint olyan kérdés, amiről hosszú beszélgetést lehetne folytatni. Mindenestre: van egy magyar történelem, ez sajátos magyar történelem volt, amely kialakíthatott és ki is alakított bizonyos reflexeket, jó reflexeket is. Ha mi ezeket a történelmileg determinált vonásokat helyesen fölismerjük és tudatosítjuk, az nagyon hasznos lehet, és azt hiszem, hogy már eleve az is adhat egy tartást, hogy ebben a közegben a magyarság fönmaradt ebben az ezer esztendőben. Igaz, ennek a történelemnek rettenetes vonásai is voltak, nagyon nehéz történelem ez, de egészében nem kell szégyellni. A történelmi teljességet kellene figyelembe venni, napjainkban is.

– *Ha már a történelmi teljességnél tartunk: a tudatzavarok között van még valami, amit szerintem föltétlenül ki kell emelni. Azt hiszem, minden nemzeti létnek egyik alapja valamifajta folyamatosságélmény, kontinuitástudat. Érzésem szerint ez ma nincs kellőképpen meg Magyarországon. Mi erről a véleménye?*

– Igen. Egyetértek azzal, amit mond, de – legalábbis részben – megértem ezt a jelenséget. Az a kérdés, hogy hol szakadt meg a kontinuitástudat? Nem először mondom el, és le is írtam már... s hozzáteszem, hogy ezt is megszorításokkal kell értenünk, mert ehhez kapcsolódnak ettől függő és ettől független jelenségek is... szóval, a kontinuitás 1945-ben szakadt meg azzal, hogy annak a vezető rétegnek a döntő többsége, amely hagyományosan az ország vezető rétege volt, egyszerűen elment ebből az országból. Na, ez is egyedülálló példa ám. Elment a kormány, elmentek a kormányhivatalok, elment a hadsereg, elment az erőszakszervezet, elment az akkori értelmiségi elit nem kis része. Még a börtönöket is elviszik, mert, ugye, Sopronkőhida politikai foglyait is viszik és hurcolják az utolsó pillanatig. Sokan, nagyon sokan elhagyják ezt az országot, s ebben az értelemben a kontinuitás tényleg megszakad. Minden tökéletesen összeomlik, és ennek a tökéletes összeomlásnak az esetlegességén kellett az új életet indítani. De hogyha mi ezzel csak úgy nézünk szembe, hogy csak azokat a problémákat vagyunk hajlandók látni, amelyek 1945 után jelentkeznek, akkor egy sajátos amnézia áll elő. Minden igyekezetünkkel azon vagyunk, hogy föltárjuk az 50-es évek torzulásait – és nagyon helyes, hogy föltárjuk őket –, de ez nem semlegesíti a korábban történeteket. És ha elemezni akarjuk egy újabb robbanás időszakát, 1956-ot, annak okait, és mindazt, ami akkor ebben a vonatkozásban felszínre került, hát mindezeket meg kell émesztetni.

– *Hozzá kell tennem egy másik folyamatot, amely éppen ellenkező irányban hat. Kénytelen vagyok két idegen szót használni: egy deheroizáló és az érdeklődést, az embert, a szemléletet polarizáló korszakban azt gondolom, hogy bármennyire örvendétes jelenség, végül is a kontinuitásélmény rovására megy, hogy az úgynevezett egységes nemzeti múltunk egyes szakaszairól, alakjairól, fejleményeiről, elemeiről egyre ellentmondásosabb és árnyaltabb elemzések jelennek meg, ami azt is jelenti, hogy egyre kevesebb belőlük a tisztán, jó szívvél vállalható.*

– Nem tudom, hogy ez így van-e. Ha egy embert, egy történelmi személyiséget a maga megközelítő teljességében ismerek, azt miért ne vállalhatnám ugyanúgy, mint ha valakit idealizálnak és bizonyos vonásait elmossák, másokat pedig kiemelik.

– *Pedig szokták azt mondani, hogy értékválság van ma Magyarországon, amiről valószínűleg mind a ketten azt mondanánk, hogy nincs értékválság, az értékek változnak. De azért azt gondolom, hogy ha megkérdeznénk embereket, akik végigél-*

ték ezt a századot... Ők ma gyakran kénytelenek azt tapasztalni, hogy nagyon sok minden, ami számukra nagyszerű, lenyűgöző, elementáris élmény és nagyon szilárd érték, azt a történettudomány egyre árnyaltabban, egyre kifinomultabban és egyre elemzőbben látja és egyre jobban „szétszedi”...

– Nem tudom, mennyire ismeri a mai történetírás alkotásait.

– Kevésbé.

– Ebből a szempontból talán érdemes a tízkötetes magyar történelem sorozatot megnézni, illetve hát annyit, amennyi megjelent belőle. Hatalmas munka, valójában húsz kötet lesz, mert minden kötet két kötetben jelenik meg. Én azt hiszem, hogy olyan kép bontakozik belőle ki, amely nem deheroizáló.

– *Nem szeretném, ha félreértene. A legkisebb mértékben sem akarom megkérdőjelezni ennek az árnyaltan kidolgozott történetírásnak a jelentőségét, pusztán azt szeretném érzékeltetni Önnel, hogy szerintem a tudatzavarok tisztázását és a beszélgetések fontosságát fokozza az, hogy az úgynevezett pillérekről a történészek izgalmas munkájának köszönhetően olyan dolgok kerülnek a köztudatba, amelyek azelőtt nem voltak ott. Amikor én iskolába jártam, fehérek és feketék voltak a dolgok. És a legfogékonyabb éveimben megtanították nemzedékemnek és nekem, hogy a Horty-rendszer fasiszta rendszer volt, a Rákosi-rendszer pedig egy káprázatos rendszer. Lehet, hogy helytelenül – sőt minden bizonnyal helytelenül, amint az azóta bebizonyosodott. De azért bizonyos dolgokat sziklaszilárd hitben, tisztán, világosan látva vagy érezve nőttünk fel. Na most, ha a szó legjobb értelmében megtámadják és korrodálják az ember szellemi pilléreit, és kiderül, hogy az egyik nem olyan fekete, és a másik nem olyan fehér, hogy egyre több pontocska vagy szürke árnyalat kerül a fekete-fehér képek közé, akkor összességében az ember megzavarodik és segítségért fordul publikációkhoz, könyvekhez, nyilvánossághoz, mindenhez.*

– Igen. Az itt a kérdés, hogy mi a helyes segítségnyújtás, és én nem tudok mást mondani, mint amit, remélem, az egész eddigi munkásságom tükröz: az a legjobb segítségnyújtás, hogy megismerjük önmagunkat. Mert csak akkor szűnhet meg az identitászavar, ha megismerjük önmagunkat.

– *Ezt elfogadom...*

– Az identitászavart nem lehet úgy megszüntetni, hogy hazudunk, hogy lakkozunk, hiszen éppen a maga által fölhozott példák alapján látjuk, hogy hová vezetett az a fekete-fehér szemlélet az 50-es években. Azt hiszem, hogy a dolgot meg kell fordítani: nem az a baj, hogy a történész föltárja a valóságot, és ami valamikor olyan tisztán fehérnek és feketének látszott, most árnyalt lesz, hanem az, hogy a mai valóságot nem őszintén ismerhetik meg az emberek. Mert, ugye, azzal kezdődött a beszélgetésünk, hogy bizonyos dolgokat elhallgatnak, az információ nem olyan, amilyennek lennie kellene, nem ismerjük úgy a dolgainkat, ahogy felnőtt emberekhez méltóan ismernünk kellene, hogy vannak a napi politikai szempontok, amik sokszor nem is napi politikai szempontok, hanem egyes emberek egyéni szempontjai... Azt hiszem, hogy a zavart ezek a dolgok okozzák, és mivel itt vannak zavarok, menekülünk vissza a múltba, és azt hisszük, hogy mindenért a múlt felelős. Nem a múlt a felelős.

– *Megítélése szerint ma Magyarországon mekkora az értelmiség cselekvőképessége, tere és lehetősége, továbbá a korlátok közül mennyi a nemzetközi-politikai és a történelmi korlát, és mennyi a megalkuvásból, lustaságból, elkényelmesedettségből, szellemi és materiális korrupcióból fölöslegesen magunkra vállalt vagy kényszerített korlát?*

– Hát annyi biztos, hogy vannak fölöslegesen vállalt és kényszerű korlátok is, és a helyzeten szerintem egyetlenegy módon lehetne változtatni: kiteljesíteni a demokráciát. A demokrácia aztán szükségképpen megszüntetne bizonyos hagyó-

mányos reflexeket. Egy nyíltan vállalt demokráciában a mindennapi élet gyakorlatává válik mindaz, ami az ellentét az Ön által felsorolt korlátoknak, önkorlátozásnak. Mert választ kell adni a kérdésekre, el kell intézni a dolgokat. Az egyes embernek is el kell intézni, a kisebb-nagyobb emberközösségeknek el kell intézni, és nem hagyatkozhatnak arra, hogy majd mások – úgy, ahogy – megoldják a problémákat. Csakis ez vezethet el oda, hogy túléljünk azokon a magunkkal hurcolt korlátokon, amiket sokan nemzeti sajátosságként is szoktak összefoglalni. Hadd utaljak Bibónak egy tanulmányára, melyben a demokráciával kapcsolatban azt mondja: nem igaz, hogy egy nép jellege ne változhatna meg, ha tartósan más körülmények közé kerül. Az a lehetőségünk még nem adatott meg, hogy tartósan olyan demokratikus viszonyok közé kerüljünk, ahol a demokrácia, a közösség intézményes kontrollja és hajtóereje kényszeríti az embert – életformájában, gondolkodásában, vállalásaiban – az igazán felelős cselekvésre.

– Nyilván van egy csomó értelmiségi, aki a fejemhez vágná ezt a kéziratot és azt kérdezné: miért nem mondja ez a hülye riporter, hogy az is a kööttségek része, hogy a politika nem számít eléggé az értelmiségre. Ön ezt hogy látja a történelemben? Nyilván nem véletlenül kezdett az értelmiséggel foglalkozni...

– A magyar történelemben elég tartós jelenség, hogy a politika nem nagyon számított az értelmiségre. Az értelmiség, pontosabban az értelmiség többsége mindig kívül lévő, kapukon kívül lévő pozícióban volt. Elég, ha csak a kiegyezéstől nézzük ilyen szempontból a történelmünket... Nemrégiben megjelent egy tanulmány a két világháború közötti korszakról, amelyből világosan kiderül: annak, aki ellenzéki oldalról támadta a rendszert vagy annak bizonyos jelenségeit, tulajdonképpen nem kellett vállalnia azt a rizikót, hogy egyszer a saját programjának érvényt is kell szereznie. Mert nem fordulhatott elő – hacsak meg nem tagadta önmagát, nézeteit –, hogy cselekvő pozícióba kerüljön.

– Szabad ezt úgy értelmezni, hogy Önnek az a véleménye, hogy a magyar történelem egyebek mellett azt is sugallja, hogy érdemes vagy célszerű az értelmiségre jobban támaszkodni vagy jobban partnernak tekinteni?

– Igen. És ennek a másik oldala természetesen az, hogy az értelmiségnek olyan felelősséggel kell kialakítania és mondania a véleményét, hogy vállalhassa: lehet, hogy szaván fogják, lehet, hogy valóság lesz abból, amit mond. Nem tudom pontosan, hogy ma a politika mennyire támaszkodik értelmiségiek véleményére, de mindenképpen előrelépés lenne, ha a szélesebb közvéleményt is figyelembe vennék egy-egy döntés meghozatalánál.

– Eszem ágában sincs párhuzamot vonni – ezt le kell szögezmem – 1938 és 1986 között. Én nagyon örülök a sok tekintetben eredményes reformfolyamatnak, amely kisebb-nagyobb megtorpanásokkal, buktatókkal 1968 óta folyik Magyarországon. Ezzel együtt is az az érzésem, hogy ez az ország, most, amikor mi beszélgetünk, 1986 nyarán, az 1956 óta eltelt történelmének talán legnehezebb szakaszát éli, nagyon sok gazdasági gonddal és kemény társadalmi feszültségekkel. Mindez egyre inkább érezhetővé válik az országban. Itt jön 1938. De még egyszer mondom, csak emlékeztetőül, nem párhuzamot vonva a jelennel. Az Ön megítélése szerint a valóban ezernyi objektív és szubjektív problémával küszködő magyar értelmiségnek ma mi a dolga azért, hogy a 2036-ban dolgozó ifjabb Juhász Gyula ne legyen kénytelen megállapítani, hogy a magyar értelmiség ilyen vagy olyan viselkedése vagy nem viselkedése vagy passzivitása miatt Magyarországnak nem sikerült elkerülnie a...

– Megint nem tudok mást mondani, csak azt, hogy az értelmiség felelősen – és ezt a szót hangsúlyoznám: felelősen – tárjon fel minden problémát, mindent, amit problémának lát, és próbáljon megoldást is javasolni, függetlenül attól, hogy tudomásul veszik, használják-e ezeket a javaslatokat vagy sem. Amikor a problé-

máinkkal való szembenézést hangsúlyozom, akkor nem a felelőtlen kritikai szembenezésre gondolok. Nagyon jól tudjuk, hogy van a magyar értelmiségnek olyan része is, amely tudomásul véve vagy nem véve tudomásul a világ jelenlegi helyzetét, azon az állásponton van, hogy mennél rosszabb, annál jobb. Ismerem ezt az álláspontot, és szerintem ugyanazokhoz a hibákhoz vezetne, mint amelyek 1938-ban vagy 39-ben az értelmiség egy részét – más előjellel természetesen és más összetevőkkel – jellemezték.

– *Csak az írás kedvéért mondom, hogy bólogatok, Igen, egyetértek.*

– Ezt tartom a lényegnek. De azt is ki merem mondani, hogy bizonyos ellenzéki tevékenységnek is lehet funkciója, ha hozzájárul, hogy fontos mai jelenségeket feltárhassunk. Az értelmiségnek mindig az volt a funkciója, hogy kritikus alapálásból szemlélje jelenét, s ugyancsak hivatása – ma inkább, mint bármikor –, hogy bírálva, feltárva, megoldást javasolva megpróbáljon jobbítani állapotunkon. Még egyszer hangsúlyozom: még akkor is, hogyha azt tapasztalja, hogy pusztába kiáltott szó az, amit mond.

– *Abba, amit Ön mondott, még két dolgot vélek beleérteni: az egyik valamifajta együttgondolkodás, amire, azt gondolom, nagy szükség van, a másik pedig, hogy... szóval kellene valamifajta összefogás is..., nem?*

– Igen, igen. Ezt így elfogadom. Meg hogy ez jelentené azt, hogy egy nemzet ügyeiben gondolkodunk.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

„Párbeszéd”... „útkeresés”... „ésszerűsödés”

Péter János, Bognár József és Bihari Mihály

Baló György Nagyon köszönöm, hogy Önök eljöttek és részt vesznek ezen a beszélgetésen. Ha kinek-kinek egyetlen évet kellene megneveznie abból a harmincből, ami 1956 óta eltelt, akkor melyik év lenne az és miért?

Bognár József Én 1968-at nevezném meg, mert a szocialista társadalom és gazdaság új típusát ettől az évtől datálhatjuk.

Péter János Hát én mindjárt vitába szállok, mert 1968 volt a csehszlovák válság ideje. Én abban az évben külügyminiszterként Ankarában jártam, és július végén tárgyaltam a török külügyminiszterrel. A hivatalos tárgyalás után kérte, hogy maradjak vele négy szemközti beszélgetésre. Mondom, szívesen, hiszen jó ismeretségben voltunk. És azt kérdi: „Mi lesz Csehszlovákiában?” Mondom, meggyőződéseim, hogy sem a NATO-nak, sem a Varsói Szerződésnek nem érdeke, hogy az európai erőegyensúly fölboruljon, úgyhogy szerintem Csehszlovákiában politikai megoldás lesz. Ez 68. július végén történt, aztán jött augusztus 20-a, amikor több szocialista ország haderői bevonultak Csehszlovákiába.

Baló György Ami nem a legpolitikaibb megoldás...

Péter János Erre még visszatérek. 68. augusztus 21-én az akkori budapesti török nagykövetet jelentkezett nálam a Külügyminisztériumban: szeretne velem azonnal találkozni, mikor tudnám fogadni? Hamarosan találkoztam vele, és azt mondja: a külügyminisztere megbízta, hogy tegye föl nekem most újra ugyanazt a kérdést, amit július végén a miniszter fölített nekem Ankarában, és hogy most mi a válaszem a kérdésre. És azt mondtam: ugyanaz, ami akkor volt.

Baló György Ez tehát augusztus 21-én történt.

Péter János 21-én. Azt mondtam a nagykövetnek, hogy a katonáink nem azért mentek be Csehszlovákiába, hogy a fegyvereiket használják, hanem éppen azért, hogy a csehszlovákok ne használják a saját fegyvereiket egymás ellen. És három évvel később a török külügyminiszter Magyarországon át Karlovy Varyba utazott a csehszlovák kormány vendégeként, és akkor mondtam neki, hogy ugye nem hitte el 68. augusztus 21-én a válaszomat, amikor ugyanazt ismételt meg, amit pár héttel korábban Ankarában. Azt mondja, akkor nem hitte el, de most már elhiszi, hogy igazam volt, ez valóban segítette a csehszlovákokat, hogy megoldják a problémáikat – politikai eszközökkel.

Baló György Bocsásson meg, itt elhangzott egy olyan személyes válasz, hogy a legemlékezetesebb és legfontosabb év 56 óta 1968. Ön azt mondta, hogy ezzel vitatkozik. De végül is Ön melyik évet nevezné meg?

Péter János Én 1963-at nevezném meg, amikor az ENSZ napirendjéről lekerült az úgynevezett magyar kérdés. Abban az évben járt Magyarországon U Thant, Burma ENSZ-képviselője, aki még abban az évben az ENSZ főtitkára lett. U Thant 56 októbere után az ENSZ-ben olyan figyelmes volt a magyar delegáció iránt, hogy amikor 1963-ban a magyar kérdés újra vitára került, akkor ő nem akart fölszólalni, de olyan nyomás alatt állt, részben az ame-

rikaiak részéről, részben a saját kormánya részéről, hogy muszáj volt fölszólalnia. És akkor odahozta a beszéde tervét hozzánk, hogy el tudjuk-e viselni, ha ő ezt fogja mondani a közgyűlésen. Fő mondanivalója az volt, hogy a jelenlegi világhelyzetben a fő esemény az algériaiak harca a franciák ellen Algériában. Ennek ellenére az ENSZ-közgyűlés nem ezzel foglalkozik, mondta U Thant, hanem még mindig a magyar kérdéssel. És ez az U Thant aztán az ENSZ főtítkára lett, és akkor Magyarországra jött, és utána levették az ENSZ napirendjéről az úgynevezett magyar kérdést. Szóval ezért nekem 1963 a legemlékezetesebb.

Bihari Mihály Én egyetérték azzal, amit Bognár József mondott, hogy az 1968-as esztendővel indultak el azok a nagy jelentőségű változások, amelyek a gazdasági élet irányítási mechanizmusát célozták meg, de az elmúlt több mint másfél évtized alatt azon messze túlmutató változásokat hoztak. De hogy a Péter János és Bognár József között kialakult... hát nem is vitára, inkább egy kis humorral is átszótt akció-reakcióra hasonlóval válaszoljak, azt mondhatnám, hogy 1966 volt az igazi nagyon jelentős változást hozó év, amikor az MSZMP Központi Bizottsága elfogadta a gazdaságirányítási mechanizmus reformját. Akkor már nem féltek úgy a reform kifejezéstől. Ez az 1966. május 25–27-i határozat, amely a hatalom elhátározása és döntése volt, szerintem olyan változásokat indított el, amelyek a szocializmus magyarországi fejlődését markánsan, a többi szocialista ország fejlődésétől egyre határozottabban eltérő, jó irányban eltérő vonalra vitték.

Baló György Ezt csak bevezető kérdésnek szántam, mert egy ilyen beszélgetéshez, amelynek témája az elmúlt harminc évünk, nagyon sokféleképpen lehet közelíteni. Javaslom a lehető leghagyományosabb közelítést, tehát valamifajta kronológiát. Ha nem haragszanak meg érte, megpróbálnám meghatározni a megvitatandó szakaszokat. Ha nem értenek egyet, bizonyára szólnak majd. Az első szakasz 1957–61.

Bihari Mihály Túl hosszúnak tartom ezt az első szakaszt így. Az a véleményem, hogy az első szakasz 1956. november 4-étől 58 júniusáig tart, szóval a Nagy Imre-ügy lezárásáig, illetve az azzal együtt járó politikai – mondjuk úgy, hogy hatalmi – kérdés eldőltéig. Szerintem ez az első szakasz.

Baló György Amit mi jellemezett?

Bihari Mihály Amit jellemezett egy tömegméretű, tömegpszichózisként ható félelem, hogy az új hatalom nem tér-e vissza a régihez, mert hiszen a személyi garanciák a politikában soha nem elegendőek, még ha az új hatalmat reprezentáló első ember a korábbi hatalom egyik áldozata volt is. Nyilvánvaló, hogy 1956 végén, 1957-ben még nem volt elegendő garancia rá, hogy nem lesz visszatérés az 56. október 23-át megelőző időszakhoz. Ez egy félelmi stresszhelyzet volt a társadalomban, ami nagymértékben háttérbe szorította a társadalom ellenálló erejét, politikai alternatívanyújtó képességét.

Bognár József 56 után, amikor a hatalmat helyre kellett állítani, az akkori politikai szituációban, amikor a nemzetnek egy nem jelentéktelen része és az értelmiségnek egy jelentékeny része nem támogatta még a hatalmat, érthető, hogy a hatalom restaurálása során bekerültek a hatalomba olyan erők, amelyek a régihez való visszafordulást részesítették előnyben egy új út keresésével szemben. Én a fordulópontnak azért ugyancsak a 60 körüli éveket tartom, mert ekkor vált világossá a vezetésnek az a döntése, hogy nem azokkal tart, akik a régi viszonyok helyreállítását kívánják, hanem azokat támogatja, akik az országot, a pártot, a gazdaságot, a társadalmat új utak keresésére ösztönzik.

Azért hozom a közgazdaságot példának, mert nagyon szemléletes. 1957-ben működött egy kormánybizottság – én is tagja voltam, a néhai Varga István közgazdász vezetése alatt –, amely összefüggő reformkonceptiót dolgozott ki a kormányzat számára. Ennek az akkor összefüggő reformkonceptiónak, a dolog természeténél fogva, sok eleme azonos volt a ké-

sőbb, 1966-ban teljes részletességgel kidolgozott gazdasági reform sok elemével. De a kormányzat abban az időszakban nem volt abban a helyzetben, hogy ezt el tudta volna fogadni. Hatalompolitikailag nem volt olyan helyzet. Ennek következtében ahhoz, hogy egy reformpolitika érvényesülni tudjon, olyan egyértelműbb helyzetnek kellett kialakulnia, amelyben a vezetés a prioritást azoknak adja, akik ezzel a megújító szellemmel közelednek a problémákhoz.

Péter János Én azt hiszem, hogy egy bizonyos időszakig — ezt meg kell mondani, akár mennyire fájdalmas is a dolog —, szóval a Nagy Imre-per lezáráság itt tulajdonképpen nem zárult le az a kérdés, hogy nem áll-e fenn a veszélye, hogy az 56 előtti módszerek visszatérnek az ország irányításában. Nem szabad elfelejteni, hogy Rákosi 71-ben halt meg a Szovjetunióban, és élete utolsó pillanatáig manőverezett annak érdekében, hogy visszakerüljön a hatalomba Magyarországon.

Baló György Erről Önnek tényszerű információi vannak?

Péter János Nagyon sok magyar diák, aki ezekben az években a Szovjetunióban tanult, emlékszik rá, hogy rendszeresen meglátogatta őket Rákosi, és őket is agitálta, és különböző szovjet vezetőket is agitált annak érdekében, hogy visszakerülhessen Magyarországra. Ezzel a manőverezéssel főleg az úgynevezett „Kádár-irányzat” ellen próbált dolgozni.

Bognár József És gondoljunk Révai fellépésére: 1957 második felében néhány kérdésben nagyon keményen megtámadta az akkori pártvezetést. Úgy emlékszem, hogy amikor a Szikra Könyvkiadót átkeresztelték Kossuthra, azt mondta, hogy döröghetnek az ellenforradalom ügyei, akkor sem szabad ilyen opportunisták lépéseket tenni. Ezek a Népszabadságban megjelent írások és cikkek voltak, illetve pártértekezleteken elhangzott megnyilvánulások, amik mögött azért állt egy bizonyos réteg.

Bihari Mihály És Révai az 57-es júniusi pártértekezleten mondta el azt is, hogy a fő tennivaló nem a dogmatizmussal, a Rákosi–Gerő-klikkel szembeni harc, hanem a revizionizmussal szembeni harc, és ő túlzottnak tartja azt a kritikát, amivel a korábbi vezetést illetik. Maga egy kicsit túl messzire tette ezt a korszakhatárt, és ezért mondom, hogy az első cezúrát én inkább 58 nyarában, tehát a Nagy Imre-per és ezzel egyfajta politikai rendezés véglegessé válásában látom. De nem a Nagy Imre-per a jelentős itt és most ebből a szempontból, hanem a felelősségre vonások lezárása. Mindenki azt figyelte és várta, hogy hogyan fejeződik be ez a dolog. Ez valamiféle ideiglenességet, valamilyen megoldatlanságot feltétlenül hordozott magában. Úgyhogy hangsúlyozom, hogy ebből a szempontból, tehát a cezúrák szempontjából nem a Nagy Imre-per konkrét lefolyását tartom fontosnak, hanem az esemény lezáró jellegét. De tulajdonképpen még egy korábbi cezúrát is lehetne húzni. És ez az 57. júniusi pártértekezlet, amikor Kádár János összefoglaló beszédében nagyon határozottan elutasította Révainak azokat a kísérleteit, amelyek sok tekintetben ha nem is rehabilitációját jelentették volna a Rákosi–Gerő-féle vezetésnek, illetve a korábbi politikai kurzusnak, de mindenesetre sokkal jobb fényben kívánták föltüntetni azt. Én ezt tartom fontosnak, mert ez nem egyszerűen párton belüli ügy, hiszen akkor az MSZMP még nem túl nagy taglétszámmal működött, hanem ez a társadalom legszélesebb rétegei számára hordozott politikai üzenetet, valamitől való elhatárolódást. És ezt tartom a konszolidáció szempontjából nagyon fontosnak. De ne felejtjük el, hogy Rákosit és Gerőt csak 1962-ben zárták ki az MSZMP-ből.

Baló György Ahogyan az általában elő szokott fordulni, a kérdező vagy a riporter vagy az újságíró felületes, elnagyoló, csak a felszínen mozgó ember, aki túl széles korszakhatárokat szab, de hát neki kell gondolnia egy beszélgetés tervezett időtartamára, terjedelmére, és szeretné, ha egyéb dolgok is szóba kerülhetnének. Én nagyon szeretném, ha az elmúlt tíz évre

is maradna idő. Azért próbáltam valamivel nagyobb korszakokat vonni. Ennek szellemében most nagyot szeretnék ugrani. A következő korszak, amit javaslok, 1965–68. Tehát imponáló sebességgel létrejött egy konszolidáció, elkezdődtek a 60-as évek, és most érdemes lenne a gazdaságirányítás reformjának előkészítését megelőző évekről beszélgetnünk. Ezért javasolnám, hogy ugorjunk a 60-as évek közepére, ha ez elfogadható.

Bihari Mihály Megint lenne egy módosító vagy pontosító javaslatom. Az én történelem-magyarázatomban a cezúra 62, úgy, ahogy az előbb mondta, de ezt én átugorhatatlannak tartom, mert például amit a magyar gazdasági élet egyik sikertényezőjének szoktak említeni, a mezőgazdaság, a termelészövetkezetesítés megoldása, az 61–62-höz kötődik, és az nem volt olyan sikeres, gond nélküli, olyan problémamentes, nemcsak a gazdasági élet szempontjából, hanem a politikai hatalom szempontjából sem, mint ahogy így utólag visszatekintve tűnik. És ezt követően szerintem is a 65–68-as időszak egy újabb fontos cezúra a magyar társadalom történetében.

Péter János Én ezzel nagyon egyetértek, mégpedig valamilyen más szempontból. Ugyanis 62-ben jött létre az a döntés a magyar politikai vezetésben, hogy a politikai torzításokért viselt felelősséget fel kell tártani, és mindenkit ki kell zárni az államigazgatásból, aki a politikai torzulásokért felelősséget hordozott. És csak olyanok vehetnek részt a közéletben és az állam vezetésében, akik az 56-ot megelőző politikai torzulásokért nem hordoznak felelősséget. Szóval a magyar közélet megtisztulása lényeges cezúrája az újabb szakasznak, amelyben aztán elkezdődhetett a reform előkészítése.

Baló György Bognár Józsefről köztudomású, hogy fontos szerepe volt a reform előkészítésében. Vajon mi tette a már 1957-ben is többé-kevésbé kidolgozott reformelképzelést politikailag comme il faut-vá a 60-as évek közepére? Szeretném a személyes emlékeiről kérdezni: mikor volt az a pillanat, és ki mondta Önnek, hogy „tessék, előre”?

Bognár József Akkor egy pillanatra visszamegyek 57-hez, amikor a Minisztertanács megtárgyalta azt a reformtervet, amit benyújtottunk, de lényegében nem fogadta el cselekvési alapként. Viszont érezhető volt: nem biztos, hogy egy egyszer s mindenkorra szóló döntés született. Természetesen amikor a reformgondolatokat akkor, abban a formában elvetették vagy nem fogadták el, megint automatikusan bekapcsolódott egy baloldali dogmatikus réteg, amely ki akarta használni ezt a helyzetet, és jöttek a támadások a „közgazdászok revizionizmusa” ellen. Nem felülről, hanem megint csak a középmezőnyből, amely a dogmatikusokat támogatta abban az időszakban. Először tehát a közgazdászok bizonyos értelemben védekezésbe szorultak, ami tartott körülbelül 61–62-ig, és aztán megint megjelentek azok az írások, amelyek hitet tettek amellett, hogy valami újat kell keresni. Viszont a gazdaságban nagyon gyorsan ment a helyreállítás és a konszolidáció, olyan értelemben, hogy egy gazdaságot egy egyszer már megvolt formában sokkal könnyebb helyreállítani, mint folyamatosan működtetni vagy éppen fejleszteni. Mert a helyreállítás lényegében csak azt jelenti, hogy el kell érni egy színvonalat, amit egyszer már a gazdaság elért. Ennek következtében ez gyorsan ment, ugyanakkor nem mutatkozott elég fejlődés. A növekedés lelassult, a hiánygazdaság fennmaradt. A külgazdasági kapcsolatok fejlesztése, az életszínvonal emelkedése sem alakult megfelelően.

Arról, hogy új lehetőségek vannak, én úgy értesültem, hogy felkértek az ENSZ Dakarban levő tervezési főiskolájának vezetésére, és elmentem, hogy ezt a kérdést megbeszéljem, hogy mehetek-e, és abból a Kádár Jánossal folytatott beszélgetésből, ami akkor lezajlott...

Baló György Bocssáson meg, ez egy négy szemközti beszélgetés volt?

Bognár József Négy szemközti beszélgetés volt.

Baló György Mikor volt ez pontosan?

Bognár József Hát körülbelül 64 végén, 65 elején. Én abból is biztosra vettem, hogy Kádár János elhatározta magát egy reformra, mert az a mód, ahogyan fölvetette, hogy jobb volna nekem itthon maradni, az ilyen utalásokat tartalmazott. Nem nyíltan mondta ezt, de ezekből az utalásokból én megértettem, hogy esetleg erre lehetőség lesz. Azonkívül akkor, mint ismeretes, Nyers Rezső volt a gazdasági kérdésekért felelős központi bizottsági titkár. Én nála is informálódtam akkor, és azt mondta: ő is úgy érzi, hogy meg lehet indulni ezekkel a gondolatokkal...

Baló György És akkor Ön mit csinált? Hazament, és elkezdett gondolkozni, hogy most – Dakar vagy reform?

Bognár József Nem gondolkoztam. Abban a pillanatban, amikor azt mondták, hogy itt lehet reformot csinálni, én feladtam Dakart.

Baló György És mi történt ezek után?

Bognár József 65-ben már ténylegesen fölmerült, hogy milyen formában lehetne egy reformot kidolgozni. És akkor előterjesztettünk egy javaslatot arról, hogy kiknek kellene részt venniük a reform kidolgozásában, milyen szerkezetben kellene ennek történnie, és ragaszkodtunk a dogmatikusok kizárásához, azzal az indoklással, hogy ők támadtak bennünket, amikor korábban felvetettük ezeket a gondolatokat, ennek következtében nem lenne helyes, ha ők most helyet kapnának a reform előkészítésével foglalkozó bizottságban. Ebben az időszakban már egyértelműen Nyers Rezső játszotta az összekötő szerepet a közgazdasági koncepciók és a felső vezetés között.

Baló György Ön hogyan emlékszik erre az időszakra?

Péter János Valóban ez volt az az időszak, amikor a különböző vezető testületekben konfrontáció alakult ki a dogmatikus és a megújítást követelő irányzatok között.

Baló György Kapott-e valakitől kérést, esetleg utasítást, hogy próbáljanak meg a magyar reformterveknek nemzetközi politikai támogatást találni? Tehát ez formálisan téma volt-e az akkori vezetésben?

Péter János Ez formálisan élt a magyar vezetésben. Én akkor külügyminiszter voltam, és a nemzetközi fórumokon ezekkel a kérdésekkel is foglalkoztunk, és meg kell mondani, hogy sokféle külföldi tényező is közrejátszott abban, hogy itthon bizonyos személyek és csoportok ellene voltak a reformtervnek.

Baló György Szeretném, ha erről részletesebben és konkrétan beszélne.

Péter János Én tudok tulajdonképpen ennél konkrétan is beszélni róla, de az a gyanúm, hogy olyan személyeket kellene megneveznem...

Baló György Itthon vagy külföldön, vagy is-is?

Péter János Itthon és külföldön is, ma is dolgozó személyeket kellene megneveznem, akik azóta belátták, hogy hibás volt az a nézetük, hogy a gazdasági irányítás mechanizmusát helytelen lenne megreformálni. De meg kell mondani, hogy ez nagyon erős tendencia volt abban az időben, és nemcsak gazdasági téren jelentkezett, hanem kulturális és egyéb téren is.

Baló György Most a 60-as évek közepéről beszélünk?

Péter János Nem, ez már a 70-es évek eleje.

Baló György Egy pillanatra még maradjunk a 60-as éveknél! Mennyire támogatták a szövetséges és baráti országok, illetve egyes képviselőik a magyar reformelképzeléseket?

Péter János Én azt hiszem, hogy ez annyira új kezdeményezés volt a szocialista országok körében, hogy nem volt olyan baráti szocialista ország, amely következetesen támogatta volna ezeket a reformtörekvéseket. Sokkal több volt az aggály a reformmal szemben, mint a reformot támogató irányzat. De fokról fokra ez azért mégiscsak úgy alakult, hogy gyülekezett azoknak a köre, akik ebben segítséget nyújtottak. Figyelembe kell venni, hogy ezek

kel az eseményekkel párhuzamosan volt az a 68-as csehszlovák válság, amiről beszélünk, amikor oda bevonultunk mi is, a saját egységeinkkel. Újra mondom, amit mondtam az elején, hogy nem azért, hogy a magyar katonák használják a fegyvereiket. De tudom, hogy volt olyan szocialista vezető, aki azt mondta, hogy a legközelebbi hely, ahova majd be kell vonulni, az Budapest lesz.

Baló György Mert a magyarok ilyen reformelképzeléseket ápolnak?

Péter János Igen.

Bognár József Ez akkor már nem is elképzelés volt, mert 68. január 1-én bevezettük a reformot.

Baló György Persze, de bocsásson meg, Ön ezt tudta, amit most mondott Péter János? Szó szerint ezt.

Bognár József Nem, ezt nem tudtam, de én egy kicsit előbből néztem ezt az egészet. Én azt mondom, hogy a Szovjetunióban 1965-ben volt egy reform, gazdasági reform – persze nem olyan merész, mint a mostani –, amit utólag a nemzetközi sajtóban Koszigin-reformnak hívtak, mivel nem Brezsnyev maga irányította a reformot, hanem Kosziginre bízta, ami nyilván nem ok nélkül történt. A Koszigin-reformnak sok elemét be is vezették, de a meg lehetőszen elbürokratizálódott szovjet államapparátusban nem tudott előrehaladni a reform. Tehát abban az időszakban, amikor a magyar reformot mi elkezdtük, a szocialista világban másutt is voltak már reformelgondolások, így a Szovjetunióban is. A fordulat a csehszlovák ügy volt a reform megítélése szempontjából, mert a csehszlovák dolog úgy indult, mint egy gazdasági reform, de végeredményben a politikai hatalom elvesztésével fenyegetett. Tehát akkor keletkezett az a nagy aggály különböző szocialista országokban, hogy mi is elvesztjük a hatalmat, hogy így mondjam, miután reformot csináltunk, és nem leszünk elég erősek és határozottak ahhoz, hogy új egyensúlyviszonyokat teremtsünk a társadalomban, hanem elvesztjük majd az egyensúlyt, mint ahogyan az Dubčekék esetében történt. És attól fogva a szocialista országok részéről valóban volt egy ilyen bizalmatlanság, vagy...

Péter János És meg kell mondani, hogy Lengyelország részéről is.

Bognár József Még Lengyelország részéről is, 68-ban, hogye.

Péter János Gomulka 70-ben bukott meg, és akkor lett a Gierek a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetője. De Gomulka abban az időben a leghatározottabban ellene volt annak, hogy a szocialista országok a Német Szövetségi Köztársasággal fölvegyék a diplomáciai kapcsolatot, mert ennek az lesz a következménye – ezt ő mondta így 1970 decemberében Berlinben, a Varsói Szerződés tanácskozó testületének ülésén –, hogy az NSZK először is föl fogja falni a Német Demokratikus Köztársaságot, és ezt követően pedig a NATO bekebelezi a Varsói Szerződés kelet-európai országait.

Baló György Ön mire emlékszik a 60-as évek második feléből?

Bihari Mihály Ha szabad egy személyes megjegyzéssel kezdeni, számomra 1968. január 1-jén az új gazdaságirányítási mechanizmus reformja új tananyagot jelentett politikai gazdaságtanból az egyetemen. Szerencsére a régiben még nem kellett különösebben elmélyülnöm, egyszerűen a koromnál fogva, mindjárt az új kategóriákat, az új viszonyokat tanultuk, illetve ezekről beszélünk. Tehát értékarányos ár, piaci verseny, indirekt gazdaságirányítás ... vagy – mivel jogász az eredeti szakmám – a tervszerződések jelentőségének hirtelen csökkenése a Polgári Törvénykönyvben. Korábban önálló nagy fejezete volt ezeknek a szerződéseknek, amelyeknek a szerződésekhez egyébként semmi közük nem volt. Tehát első sorban ezt jelentette nekem személyesen. De később – gazdasági, politikai kérdésekkel foglalkozva és visszatekintve – számomra 1968. január 1-je után a csehszlovákiai tavaszi események jelentették az első olyan időszakot vagy fordulópontot, amikor úgy éreztem,

hogy bízni lehetett abban, hogy a gazdaságirányítási reform – vagy a mechanizmus reformja – hosszabb távra szól. Tudniillik a csehszlovákiai viták, cikkek, az itt, Magyarországon is, 1968 tavaszán olvasható anyagok, sok tekintetben egybeestek azokkal a nézetekkel, amelyek jegyében a gazdaságirányítási mechanizmus 1968. január 1-jében bevezetett reformja indult. Tehát óriási kérdés volt, politikai kérdés, nem elméleti, tudományos kérdés, hanem gyakorlati, hogy vajon az elhatárolódás a csehszlovák pártvezetéstől, az augusztus 21-e előttől, és eközben az 1966-ban elhatározott gazdaságirányítási reform megőrzése... hogy milyen úton-módon fog haladni. 1968 és 69 számomra tehát azt jelentette, hogy ha nem is túl határozottan, nem nagydobra verve, de a cselekvésekből, a döntésekből kiolvashatóan a 68. január 1-jén bevezetett új gazdaságirányítási mechanizmus mellett szilárdan állt a kormány és a pártvezetés.

A másik tanulság számomra az volt, hogy bár mindent megtett a politikai vezetés azért, hogy bizonygassa, hogy ez csak a gazdasági élet és csak az irányítás mechanizmusának a reformja, tehát nem véletlen, hogy nem a gazdaság reformjáról volt szó általában, hanem a gazdasági mechanizmus, pontosabban a gazdaságirányítási mechanizmus reformjáról csupán, hangsúlyozva, hogy a vállalati szervezeti rendszer változatlan marad, a politikai hatalmi struktúra változatlan marad, az árrendszer egyelőre változatlan marad, s a többi, s a többi... Tehát mindig, hogy úgy mondjam, negatívumokkal, védekezve vagy védve azt, amit védeni kell, tehát azt hangsúlyozva, hogy miben nem jelent reformot, miben nem hoz változást az új mechanizmus. Ennek ellenére a politikai hatalomban eltolódások keletkeztek, lényeges változás következett be az érdekvviszonyokban. Hiszen az addig óriási hatalommal rendelkező gazdasági bürokrácia legalábbis kettéosztódott. Már nem volt olyan monolitikus, mint a direkt tervutasítás időszakában, amikor a párt-állami tervezési, pénzügyi és ágazati miniszteriális rendszer oly mértékben egységes hatalmi tömböt jelentett – még ha belül voltak is megosztottságok, éles viták és informális érdektagoltság és érdekkijárárok –, szóval nem egyszerűen gazdaságirányító mechanizmust, hanem egy redistributív hatalmi tömböt jelentett, amelyet nem lehetett kikezdeni, alkura kényszeríteni a vállalatok, a szövetkezetek, a fogyasztók oldaláról. Ez a 68-ban bekövetkezett változás bizonyos mértékig szembeállította az ágazati minisztériumokat a funkcionális minisztériumokkal, vagy legalábbis szétválasztotta őket. Egybetolta viszont a vállalati vezetést a régi ágazati minisztériumokkal és bürokráciájukkal, illetve a régi típusú gazdasági pártbürokráciával, és ezzel egy sajátos érdekszövetséget, egy nem formalizált érdekszövetséget hozott létre a politikai hatalmi döntési mechanizmusban, amellyel szemben egyre markánsabban fogalmazódott meg például az agrárszféra sajátos érdeke, amely terület a legelőször ment át azon a típusú változáson, amelyet a nagyobb önállóság, a piaci viszonyokhoz igazodás, a gyorsabb termelési struktúraváltás jellemzett. Tehát amit a vállalatoknál 68. január 1-jével kezdtek el hangoztatni, az a szövetkezeteknél már jóval korábban megindult, anélkül hogy ennek gazdaságpolitikai elvi jelentőséget tulajdonítottak volna.

Baló György Végül is tehát, ha nagyon óvatosan megpróbálunk 1968-ban leltárat készíteni, annak alapján, amit itt eddig elmondtak, akkor a következőt állapíthatjuk meg: egy erős, de legyőzhető szakmai ellenkezés dacára, egy döntő, ha nem is egységes politikai támogatás segítségével, nagyon szerény külső támogatással és minimális gazdasági tartalékokkal vág-tak neki 68-ban a reformnak.

Bognár József Igen.

Baló György Gondolták-e, hogy a reformnak, és általában annak, ami 68-ban elindult, lesznek olyan következményei is, amiket nehéz előre látni?

Bognár József Biztos voltam benne, hogy a reformot valamilyen irányban majd folytatni

kell. Tehát nem képzeltem, hogy 68. január 1-jén végleges irányítási rendszert vezettünk be, mert egy új irányítási rendszer bevezetésénél bizonyos meglevő hatalmi erőviszonyokat figyelembe kell venni, valamint az ország készségét egy új dolognak az elfogadására – beleértve például a vállalatvezetőket, a külkereskedelmet –, és ebből a szempontból én azt gondoltam, hogy két területen kell nagy óvatosságot tanúsítanunk. Az egyik a külgazdaság, amely már a KGST-összefüggések miatt is nagyon óvatos kezelést kíván, a másik pedig az, hogy hogyan visszük át a reformot más területekre. Mert az teljesen nyilvánvaló – és én ebben a vonatkozásban teljesen egyetértek azzal, ami itt már elhangzott –, hogy egy gazdasági reform, egy gazdasági rendszer működése elválaszthatatlan része a társadalmi rendszer működésének. Tehát nem lehet úgy gazdasági reformot csinálni, hogy a társadalom, a társadalmi struktúra és minden más változatlan maradjon. Ez nyilvánvaló volt. Inkább abban bízunk tehát, hogy ez elindul, elér bizonyos sikereket, megváltoztatja az erőviszonyokat, és azoknak a megváltozása nyomán majd ki lehet terjeszteni a reformot. A gyakorlatban nem teljesen ez következett be. Az egyik probléma ebből a szempontból a csehszlovák események voltak, amelyek következtében a szocialista világ a reform hullámmozgásának mélypontjára került, mert Magyarország kivételével abbahagyták a már folyamatban levő reformgondolások továbbvitelét. Tehát külsőleg megnehezült a helyzet.

Továbbá: nyilvánvaló volt, hogy amikor megváltoztatunk bizonyos struktúrákat és döntési rendszereket egy adott társadalomban, akkor bizonyos értelemben egy hatalmi és jövedelemelosztási rendszert változtatunk meg. A társadalom életében a hatalom és a jövedelem eloszlása a két legerőteljesebb tényező. Ha ezen változtatunk, akkor biztos, hogy ezzel ellenerőket hozunk létre, amelyek nem értenek egyet sem a hatalom, sem pedig a jövedelmek új megoszlásával.

Végül pedig keletkeznek olyan jelenségek, amelyekkel esetleg a reform bevezetése előtt magunk sem számoltunk, mert a bevezetés során az embereknek egy várható magatartásából indultunk ki. Egy példa, amely a nyilvánosság előtt zajlott le: én az elején azt gondoltam, hogy az írók támogatni fogják a gazdasági reformot. Mert ha az irodalmat néztem, akkor mindig azt láttam, hogy a nagyobb irodalmi szabadság érdekében lépnek föl az írók, mi pedig egy nagyobb gazdasági szabadság érdekében, ennek következtében én azt hittem, hogy az íróktól támogatást kapunk. Ezzel szemben Veres Péter a Népszabadságban erősen megtámadott engem a gazdasági reformmal kapcsolatban, és e körül hosszabb ideig zajlottak viták, kölcsönös nyilatkozatokkal. Miért? Mert ő egy olyan értékrendszerben élt, amelyben a gazdaság másodlagos volt, és a kulturális értékrendszert tartotta elsődlegesnek. Abban, hogy mi a gazdasági dolgokat állítottuk a centrumba, ő a kultúra háttérbe szorítását érezte. Nem egyedül ő, azóta is vannak a kulturális életnek olyan képviselői, akiknek körülbelül ugyanez a véleménye ebben a kérdésben.

Egy másik dolog, ami kicsit meglepett, bár később rájöttem, hogy nem kellett volna, a vállalatvezetők magatartása. Azt gondoltam, hogy ha egy vállalatvezető sokkal nagyobb akciószabadságot kap, akkor a dolog természeténél fogva támogatja azt a reformot, amelynek az a célja, hogy a vállalatok önállóságát növelje. Az első időszakban többségben voltak azok a vállalatvezetők, akik azt a biztonságot, amit nekik egy centrális irányítási rendszer adott, amelyben az ő felelősségük megfoghatatlan volt, nem szívesen váltották fel egy olyan rendszerrel, ahol rájuk hárul a felelősség, nekik kell dönteniük. Viselkedésük összefüggött azzal, hogy annak idején, az államosítás után, a vállalatvezetők kiválasztása inkább politikai lojalitás, mint gazdasági képességek alapján történt. Értem, hogy ennek akkor így kellett történnie. De ennek a következményei még sokáig jelen voltak, és még arról az oldalról is kaptunk bizonyos ellenzést, ahonnan erre nem számítottunk.

Péter János Ez egy roppant fontos mozzanat, ami itt most elhangzott. Én a gazdasági reform pozitív oldaláról gazdasági, vállalati vezetők részéről legelőször a Videoton nemrég elhunyt vezérigazgatójától, Papp Istvántól hallottam. Én a Külügyminisztériumban éltem abban az időben. És a Külügyminisztérium gazdasági vezetői a többi szocialista országok gazdasági vezetőivel álltak kapcsolatban, akik általában a reform ellen voltak. Nos, Papp István azt mondta, hogy óriási újítás, ami Magyarországon beindul, és bölcssek azok a gazdasági vezetők, akik fölismerik, hogy a gazdasági reformnak ez az új módszere föl fogja szabadítani a munkások alkotóerejét, és az ország termelékenységét növelni fogja, holott a nemzetközi helyzetben bizonyos problémák voltak. Ez volt az első ember, akitől én a magyar gazdasági reformról a felsőbb vezetőkön kívül pozitív dolgot hallottam.

Bognár József És pozitív volt, ami történt, mert lettek Burgertek, és lettek Horváth Edék és mások.

Péter János Meg Szabó István.

Bognár József Szabó Istvánok. De nem mindenki lett Burger, nem mindenki lett Horváth és Szabó, hanem voltak vállalatvezetők, akik már nem bírták a felelősségnek, az önállóságnak, a menedzserségnek azt a mértékét, amit az új mechanizmus szükségessé tett volna. És ennek következtében... hát... elvéreztek...

Baló György Hadd kockáztassak meg valamit, nagyon óvatosan persze, mert én nem vagyok ebben szakember: ez a reform úgy indult, hogy megvolt a döntő, úgynevezett nagypolitikai támogatása, és a közgazdasági oldala is – ez ki volt dolgozva, és ezt végigvették azok, akik ezt csinálták. De az az érzésem, hogy a társadalomtudományi, tájékoztatáspolitikai, ideológiai, gondolkodási, mindennapi politikai, taktikai része nem volt eléggé kitalálva.

Bihari Mihály Másképpen látom a dolgot. Én azt hiszem, hogy azok, akik akarták a gazdaságirányítási mechanizmus reformját – bár nem volt kidolgozott elképzelésük a politikai rendszer, az érdekviszonyok politikai megjelenítése, az ideológia, a tudományos szféra és más területek reformját illetően –, abban bizonyosak voltak, hogy át kell azokat is alakítani. De mivel minden ilyen döntés hatalmi és érdekkompromisszum eredménye, én úgy értelmezem, hogy annak, hogy a gazdaságirányítási mechanizmus reformja elindulhasson, az volt a feltétele, hogy ez csak a gazdaságot érintő változások sorozata legyen. Majd később lehet, hogy valamilyen más, társadalmi területen is lesz ennek hatása, de a politikai struktúra és a többi szféra alapvetően változatlan marad. Ha elővesszük a 66-os határozatot vagy a későbbi határozatokat, a 72 és a 78 közöttieket, de akár még a legutóbbi párthatározatokat is, akkor azt látjuk, hogy azok zöme mindig úgy kezdődik, hogy a politikai intézmények rendszere, a politikai struktúra nem igényel változtatást, ezen a területen legfőljebb kisebb mértékű korszerűsítésre van szükség. A közigazgatás, a jog, az államélet vagy a kultúra, az ideológia vonatkozásában is legfőljebb a „korszerűsítés” kifejezés hangzott el, de soha nem a reform kifejezés.

Baló György Ne haragudjon, hogy megszakítom, de valamivel kezdetlegesebben szeretném ugyanezt megkérdezni. Nem erre gondoltam ugyanis – még. Arra gondoltam, hogy ki és mennyiben próbálta az egyenlősire szoktatott, az egyenlőségre tanított, az egyenlőség eszméjétől átitatott embereket tudatosan arra fölkészíteni, hogy – például – lesznek majd gazdag emberek. És lesznek nagy házak is. Ezt le kell majd nyelni, el kell fogadni.

Bognár József Egy társadalomban eloszthatom az árut hatalom szerint, és eloszthatom jövedelem szerint. Az az elosztási rendszer, ami az első időszakban volt, inkább hatalom szerint ment, hát hiszen kivételezett üzletek, kivételezett ellátási rendszerek voltak, kivételezett embereknek. Na most: azt a réteget, amelyik ezt a hatalom szerinti, és nem a pénz, nem

a jövedelem szerinti elosztási rendszert fogadta el, azt természetesen mellbe vágja, hogy például a szomszéd zöltséges többet keres, mint ő, és ezek ellen a jelenségek ellen ő fellép. De azt nem tárja fel, hogy a kivételezettség annak idején megvolt, tehát hogy az elosztás lényegében hatalmi alapon történt.

Baló György Ezt értem, de a kérdés arra utalt, hogy itt valami alapvető változás fog bekövetkezni a mindennapi életünkben, s nekem tudomásul kellennem, és le kell nyelnem, hogy lesznek emberek, akik mindig a drágább kávéfőzőt fogják tudni megvenni – például. Sőt lesznek, akik nagyon sokat keresnek, és ennek megfelelően fogyasztanak. Úgy érzem, hogy a társadalomtudományok nem nagyon gondoltak rá, hogy erről előre beszélni vagy szólni kell.

Bognár József Na jó, hát arról volt szó, hogy azt hitték: nem áru- és nem pénzviszonyok között élünk.

Bihari Mihály Igen, akkor az előbb egy kicsit másra válaszoltam, mint amit kérdezett. Valóban, az egy más dolog, hogy az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetésével óhatatlanul együtt járó változásokra a jövedelmi viszonyokban, települési viszonyokban, a tudati viszonyokban, a szokásokban, a társadalmi sokféleség nyíltabb megnyilvánulásában, a divatkövetés, a szokáskövetés, a vélemények világában bekövetkező változásokra vajon fölkészítették-e a társadalmat, és hogy a társadalomtudományok fölkészítették-e.

Baló György Szerintem nem kellőképpen.

Bihari Mihály Én úgy vélem, hogy a politika nem készítette föl először is a tudományokat...

Baló György ...Bocsánat... A társadalomtudomány ott dörömbölt a politika ajtaján azzal, hogy a jövőben erre és erre kell számítani?

Bihari Mihály Nem, a társadalomtudomány nagyrészt kullog a politika után, és ami megengedett neki, azt többnyire meg is teszi, olykor többet is, előbbre lép, mégpedig eléggé göröngyös úton. Mindig göröngyösebb úton jár a szűkebb politikatudomány, a szociológia, mint például a közgazdaságtudomány.

Bognár József Mert itt nemcsak a jövedelmekről van szó, hanem a jövedelmek elköltési lehetőségéről is. Volt egy réteg, amely a jövedelmet élvezte, de ezzel a jövedelemmel nem tudott mit kezdeni. Ez akkor nem látszott. De ebből ámentünk egy olyan állapotba, mikor lehet telket venni, lehet házat építeni stb., szóval az egész fogyasztási struktúra erősen megváltozott a társadalomban, és sokkal láthatóbb lett, mert, ugye, kiveri az ember szemét az a kéteemeletes villa, amit X épített Y fürdőhelyen.

Baló György Nyilvánvalóan nagyon sok minden kifogásolnivalót lehet találni a politika és a tudomány viszonyában. De én nem hiszem, hogy a politika bármikor is azt mondta volna a társadalomtudósoknak, hogy nem lehet előre gondolkozni, vagy nem lehet, hogy eszükbe jusson: ebből ez és ez várható.

Péter János Ehhez hozzátennék valamit. Ugyanis a társadalomtudósokat fékezte a nemzetközi helyzet is. Mert nem szabad elfelejteni, hogy nemcsak ilyen dolgok voltak, mint 1968 után valamelyik szocialista vezetőnek a megjegyzése, hogy legközelebb Magyarországra kell majd bevonulni, hanem volt román, illetve jugoszláv probléma is, ami szintén hozzájárult, hogy nem tudott a mi társadalomtudományunk vagy politikatudományunk úgy fejlődni, ahogyan szükséges lett volna.

Bognár József A jog például a legdogmatikusabb volt talán az összes tudományágak között 68-ig. De amikor kiderült, hogy nálunk is létezik konkrét gazdasági jog, hogy egy vállalat jogkörét egy új gondolkodási rendbe, egy új jogrendszerbe kell belevenni, ezt össze kell hasonlítani külföldi vállalatokéval, akkor egy másfajta jogi gondolkodásmód született,

és ennek következtében a jogászok nem kevésbé haladók lettek a legtöbb kérdésben, mint a közgazdászok. A politikatudomány, a szociológia szintén, tehát a közgazdászok nem maradtak egyedül... Mert 66-ban mi, közgazdászok valóban egyedül voltunk. De aztán már nem. És a politikatudomány is azért most már kezd megindulni.

Péter János Bognár elvtársnak volt egy budapesti baráti nagykövettel egy beszélgetése ebben az időben, amikor ő azt mondta a baráti nagykövetnek, hogy nézze, hát persze, ezt a reformot lehet csinálni, de ehhez azért kellenek olyan politikai viszonyváltozások is, amelyek ha nem következnek be, fölülről jövő intézkedések következtében, akkor alulról fognak följönni azok az erők, amelyek megkövetelik a változtatást.

Baló György Melyik évben volt ez a beszélgetés?

Péter János 1973-ban.

Baló György Bihari Mihály hosszabb ideje várja, hogy meghallgassuk...

Bihari Mihály Szerintem sem voltak felkészülve rá a társadalomtudományok – a közgazdaságtudomány progresszív ágát leszámítva –, hogy valamiféle előremutató, jövőbeni következményekre figyelmet felhívó szerepet töltsenek be. Ez több mindennel függ össze. Az egyik az, hogy jórészt nem is értették – erre utalt Bognár József is az előbb –, a jogászok jó része legalább nyolc-tíz éves késéssel ébredt rá, hogy itt nem egyszerűen a jog régi, sztálinista eszköz-szerepét kell valamilyen módon javítgatni, korszerűsíteni, hanem egy teljesen új jogi struktúrában, a jog teljesen új funkciójában kell gondolkodni, amely adekvát azzal a gazdasági elképzeléssel, amit a közgazdászok kitaláltak. Ismeretes a szociológia megkésett fejlődése, az, hogy milyen göröngyös, nehéz utat járt be. Tehát röviden az a válaszom, hogy jó néhány éves késéssel követte csak az eseményeket a társadalomtudomány, de én azért visszatérnék oda, hogy ebben nem egyszerűen csak a társadalomtudományok a ludasak. A társadalomtudományok politikai meghatározottsága nagyon erős volt abban az időszakban. Ez a determináció csökkent, lazult, de bizonyos kérdésekben még ma is erőteljesen megvan. Például a politika és a tudomány szempontjából példaadónak tartom, hogy 1965-ben, amikor kidolgozták a vitára szánt anyagot, egy olyan politikai döntés született, politikai bizottsági szinten, hogy nyílt vitában kell előkészíteni a gazdaságirányítási mechanizmus reformjára vonatkozó nézeteket, és még a Társadalmi Szemlében is megjelenhet olyan vitacikk, amely nem ért egyet a párt által felkért munkabizottság anyagával. És semmiféle politikai felelősségre vonás ezt nem követheti. Ez példaadó volt. Jó lenne, ha több és átfogóbb kérdésekben is ilyen politikai döntések születnének. Továbbá úgy vélem, hogy magát a politikai vezetést is legalább két tényező akadályozta abban, hogy idejében felmérje a várható vagy nehezen látható társadalmi következményeket, amelyeket a gazdaságirányítási reform elindít. Az egyik hátráltató tényező a politikai vezetés kontinuitáskomplexusa. Tehát, amikor abból indul ki, hogy lényegében az eddigi dolgok beváltak, csak kismértékű változtatásra van szükség. Egyszer sem mondta ki elég határozottan a politikai vezetés, hogy tévedtünk, ebben és ebben a fontos dologban nem váltak be az elképzeléseink, vagy nem olyan eredményre vezettek, amelyet mi akartunk... Azután ehhez képest határozottan megjelölte volna a korábbiól eltérő elképzelését, hogy milyen más irányba kell mennünk. Ezt tartom az egyik visszahúzó tényezőnek. A másik pedig a célzott propagandába vetett eltúlzott hit. Az a hit, hogy ha el akarunk valamit fogadtatni a társadalommal, ha a tudati viszonyokban valamilyen változást akarunk elérni, meg akarunk értetni és el akarunk fogadtatni valamilyen új politikai döntést az emberekkel, és azt akarjuk, hogy ehhez igazítsák a cselekvésüket, akkor célzott, jó politikai propagandára van szükség. Hogy a sajtóval, a rádióval, a televízióval, szemináriumok, könyvek, cikkek, konferenciák sorozatával ezt el lehet érni. Márpedig a tudati viszonyok változtatása ennél sokkal nehezebb és

nehézkesebb, és ráadásul ebben a hatásmechanizmusban egymással szemben ható tényezők is vannak. Tehát abból, hogy valakinek világosan megmagyarázók egy dolgot, és ő ezt megérti, még nem következik, hogy egyet is ért vele. És ha egyet is ért vele szóban, elméletileg, ebből még egyáltalán nem következik, hogy e szerint is fogja alakítani a magatartását, a munkahelyi, a lakóterületi, a közigazgatási viszonyokban, a konfliktusos situációkban. Itt már erősebb viszonyok hatnak: nem a tudati viszonyok, nem a ráhatás, nem a felvilágosítás, nem a propaganda, nem a megértés törvényszerűségei, hanem az érdekvizonyok. Az érdekvizonyok pedig sokszor ezekkel szemben ható szerepet töltenek be, és én azt hiszem, hogy az ellentétes érdekvizonyok hatását – nemcsak a gazdasági érdekek hatását, hanem a sokszor előre nehezen kiszámítható következményeket is – nem mérte fel eléggé a politikai vezetés.

Baló György A reform, ha hiányjelekkel is, de mégiscsak elindult 1968-ban. Megint szeretnék ugrani, és „történelmi” információt kérni Bognár Józseftől. Ön mikor és hogyan, milyen körülmények között érezte vagy kapta az első nagyon világos jeleket arra, amit a 70-es évek eleji megtorpanásnak, megfékezésnek, megállásnak, visszarendeződésnek vagy nem tudom, minek nevezzek?

Bognár József Azt hiszem, körülbelül 69 végén vagy 70 elején bevittem egy reformmal összefüggő bizottság elé egy olyan előterjesztést, amiben én azt javasoltam, hogy fejlesszük tovább a reformot azonnal, külgazdasági irányba, mert ha egy reformot védeni kezdek, akkor defenzívában vagyok, és az van erősebb helyzetben, aki támad. Szóval javasoltam az egész reform külgazdasági irányba való továbbfejlesztését. De ezt akkor a közgazdászok zöme nem tudta elfogadni, mert a közgazdászok zöme abban gondolkodott, hogy megvédeni a reformot, és nem abban, hogy „menekülés előre”... Véleményem szerint, ha 71-ben, 72-ben egy ilyenfajta változásra kerül sor, akkor nem következett volna be az a naivitás, ami egyes vezetőknél föllépett, hogy ugyanis bennünket nem zavar a tőkés gazdaság válsága, mert a szocialista országok gazdasági helyzetére ez nincs hatással...

Péter János „Nem engedjük begyűrűzni”...

Baló György Bocsnát, ez 73–74-ben történt, de még csak 70–71-ben vagyunk. Milyen testület elé vitte ezt a bizonyos javaslatot?

Bognár József A reform keretében tíz szakbizottság működött, és a tíz szakbizottság fölött volt egy tizenhárom tagú általános bizottság Nyers Rezső elvtárs vezetésével, amely bizottság döntéseket hozott, amiket aztán a különböző szakbizottságoknak továbbított. Így történt az egész reform kidolgozása annak idején. Tehát ez elé a bizottság elé terjesztettem be a javaslatot, és volt aztán egy második kísérletem is, de ez már 77-ben...

Baló György De mi történt 1971-ben?

Bognár József Nem fogadták el, mert azt mondták, hogy egyelőre a reform védelmét kell biztosítani, mert olyan erős a támadás, hogy örüljünk, ha egyáltalán meg tudjuk tartani a reformot.

Baló György 1971-ben tehát a reform veszteségeket szenvedett, Ön szerint ennél nagyobbakat is szenvedhetett volna akkor? Tehát ez még egy aránylag elfogadható...

Bognár József 71-ben lényegében még előtte voltunk az eladósodásunknak. Mert az eladósodásunk 75 százaléka 1972 és 78 között keletkezett. Ami annyit jelent, hogy ha 71-ben ezt a javaslatot sikerül elfogadtatni, és ezzel előrelépni, akkor talán meg tudjuk akadályozni az országnak azt a mértékű eladósodását, amely végül is kialakult. Nekem akkor nem volt kétségem, hogy nem én fogom a véleményemet a végén megváltoztatni...

Baló György De akkor, ezek után mi történt?

Bognár József Hát akkor egy olyan állapot alakult ki, amit én holtpontnak neveztem,

vagyis a reformerek nem voltak elég erősek, hogy továbbfejlesszék a reformot, a másik oldal viszont nem volt elég erős, hogy visszaállítsa a régi helyzetet. Ennek következtében lényegében az történt, hogy szóban mindenki megerősítette a reformot, csak azt mondták, hogy „de hát annak vannak olyan hibái, amiket most konkrétan ki kell küszöbölni”... Mivel a nem reformpártiak erősebbek voltak, mint a korábbi időszakban, egy sereg konkrét döntés született, amely nem bontotta meg ugyan a reformot, de nem engedte továbbfejleszteni, s hatásában a reform ellen hatott.

Baló György Ne haragudjon, de hadd kérjem meg, hogy ne legyen ennyire diplomatikus. Nem neveket szeretnék Öntől, de hát érdekelne, hogy mégis mivel érveltek a „nem reformpártiak”.

Bognár József Hát nézze, én azt gondolom, hogy ez egy olyan vita, ami hosszú idő óta húzódott. Én egyszer leírtam, hogy „a reform ellenfelei”. Ez lehetett olyan 68–69-ben, és azután két akkor vezető pártszemélyiség szólt nekem, hogy ne csináljak én ellenfeleket, mert a Központi Bizottság egyhangúlag fogadta el a reformot. És ha ez egyhangúlag elfogadott döntés, akkor miért csinálók én ellenséget azokból az emberekből, akik jót akarnak, s a többi, s a többi. Én kezdettől fogva meg tudtam ítélni az emberek magatartásából, fölfogásából, nyilatkozataiból, hogy azok összevágának-e a reform koncepciójával, amihez azért valami közöm volt, vagy nem vágnak össze. Nyilvánvaló, hogy hol kellett ennek a reformellenes vonalnak jelentkeznie. Az egyik volt a „nagyüzemi vonal” abban az időszakban, hogy kivételeztek azzal a bizonyos hatvan-hetven...

Bihari Mihály Negyvenkilenc. Először ötven volt, aztán összevontak kettőt, és így lett negyvenkilenc.

Bognár József ...negyvenkilenc nagyvállalattal; minden körülmények között védtek őket, a ráfizetésükkel együtt, hogy így mondjam. És akkor azt mondták ezek az emberek, akik tehát részben védve voltak, hogy jó ez a mechanizmus, csak ebben úgy néz ki, mintha az ipar nem volna gazdaságos. Holott egy nagyüzemnek – mondták – gazdaságosnak kell lennie.

Baló György Már önmagában azért, mert az nagyüzem.

Bognár József Igen, hogy ennek gazdaságosnak kell lennie, tehát ha az új mechanizmus azt mutatja, hogy a nagyüzem gazdaságtalan, akkor a mechanizmusban van a hiba, a tükörben van a hiba, nem pedig abban, aki ebben a tükörben nézi magát. Ez volt tehát az egyik ellenérv. Továbbá: én úgy gondolom, hogy abban az időszakban a szakszervezeteknek is részben negatív szerepük volt. Mert ők úgy érezték, látva a jövedelmi egyenlőtlenségeket, hogy a munkásérdeket kell védeni, mert a munkásságnál keletkezik egy egzisztenciális bizonytalanság.

Baló György Miközben a parasztság gazdagodik.

Bognár József Miközben a parasztság gazdagodik, lényegében ezt mondták.

Baló György Utaltak rá, hogy voltak személyi változások.

Péter János Igen. Nyers Rezső, Fehér Lajos, aztán hamarosan Fock Jenő fölmentése. Szóval az nyilvánvaló volt, hogy ezek a dolgok összefüggnek bizonyos politikai széljárásokkal. Én szerencsére abban az időben beteg voltam, de valaki, aki nagyon kompetens személy volt, beszélt velem, és azt mondta: elfogadják, ha én otthagynom a Külügyminisztériumot... merthogy korábban mondtam, hogy olyan az egészségi állapotom, hogy nem bírom a külügyminiszteri munkával kapcsolatos utazásokat. De éppen azért akarják most elfogadni az én javaslatomat, nehogy az én fölmentésem összefüggésbe kerüljön azoknak a gazdaságpolitikai személyi kérdéseknek a rendezésével, amelyek várhatóak lesznek a következő időszakban.

Baló György Tehát ha jól értettem Önt, akkor Önnel azt akarták érzékeltetni, hogy ha nem kíván tovább külügyminiszter lenni, akkor érdemeinek maximális elismerésével, időben és térben senkivel nem összekapcsolva akarják Önt fölmenteni.

Péter János Így van.

Bognár József Akkoriban nekem egy nagyon jól tájékozott politikai bizottsági tag azt mondta a személyi változásokkal kapcsolatban: „és ha tudnád, hogy még miket terveznek!” Én az illetőnek azt mondtam, hogy most már teljesen mindegy, hogy mit terveznek. Kérdi: miért? Mondom: azért, mert ez a világgazdasági változás úgy mellbe fogja lökni Magyarországot, hogy itt már semmi olyan nem fog végbemenni, ami visszakanyarodás lenne.

Baló György Úgy gondolom, hogy a világ életében az 1945 óta eltelt időszakból a távlatilag legnagyobb hatással járó év 1973 volt. Mi ott tartunk, hogy a reform nagyon erőteljesen megfékeződött a 70-es évek elejének Magyarországon. De mi történt ebben az országban 1973 és 78 között? Tudom, hogy nem nagyon lehet egy ilyen beszélgetés során végig összehasonlítani, hogy a világhoz képest hogyan változik az ország. Bár valószínűleg nagyon érdekes dolog lenne ezt külön megvizsgálni. De tény, hogy amikor a tőkés világ 1945 óta legerősebb gazdasági visszaesését produkálta, ebben az országban pontosan akkor volt az emberek számára érezhető legerősebb föllendülés. A 70-es évek közepén.

Bognár József Na jó, de hát az a hitelekől ment.

Baló György Akkor még nem lehetett látni, hogy itt valami nem lesz rendben?

Bognár József Én megírtam, elmondtam a televízióban 74-ben, hogy a szocialista országoknál is stagnálás következhet be. Ezt nem engedték akkor leadni három hónapig. Nem volt szabad ilyen pesszimista gondolatokat terjeszteni, csak később engedték. Szóval én akkor elmondtam, de hát akkoriban nagyon vezető emberek is azt mondták – az egyiknek szó szerint tudom idézni a beszédét –, hogy nagyon sajnáljuk a nyugati munkástestvéreinket, akik ilyen körülmények között a munkanélküliségtől meg a bércsökkenésektől szenvednek, de bennünket, szocialista országokat ezek a változások nem érintenek. Ez így volt kijelentve.

Bihari Mihály Én úgy látom, megint inkább a politikum, a politika felől értékelve a 72–78 közötti időszakot, hogy az akkor hozott döntések következményeinek egy jelentős része ma is megvan, és sok tekintetben akadályozza a reform eredeti elgondolásaihoz visszatérő folyamatokat. Gondolok például a vállalati koncentráció folytatódására, sőt megélénkülésére. 1960 és 1980 között Magyarországon a vállalatok száma felére csökkent, az állami és a szövetkezeti vállalatok száma egyaránt. Ebben benne van a 68–72 közötti négy év is, amikor az volt az egyik gazdasági célkitűzés, hogy nagyszámú kis- és középvállalat jöjjön létre, mert ezek innovatívabban, gyorsabban tudják követni a piac változó igényeit. De ebben az időszakban is, és 72–79 között, sőt még 80–81-ben is tartott az az időszak, amikor a vállalati koncentráció olyan méreteket ért el nálunk, hogy az nemzetközi összehasonlításban is kuriózum. És ez nem egyszerűen gazdasági kérdés, hanem ez a politikai hatalom szerveződésének egyfajta modellje, szisztémája. Hiszen azokban a társadalmakban, ahol a gazdaság és a politika ilyen hihetetlenül szorosan összefonódik, ott egy vállalati gazdasági pozíció egyben politikai pozíció is, abban az értelemben, hogy sokkal nagyobb lehetősége van saját vállalata számára érdekek kijárására, döntések befolyásolására, akaratelhatározások, születendő döntések megakadályozására vagy meghatározott irányba terelésére, mint annak, akinek nincs ilyen erős gazdasági pozíciója. Ez ma is jelen van, és valamilyen módon változtatni kell rajta, mert hiszen ez a hihetetlen ipari és vállalati koncentrátság az egyik rákfeneje a magyar gazdasági életnek. A másik a téészek összevonása. Ez az időszak az, amikor a termelőszövetkezetek összevonása megindul, ami átalakította a falu hatalmi struktúráját. A téészek összevonása nem egyszerűen azt jelentette, hogy az agrárgazdaságban

nagyvállalatok jöttek létre, három-négy-ötezer hektáron gazdálkodó vállalatok, hanem azt is, hogy ez megint egy sajátos hatalmi struktúrát, érekkijáró mechanizmust hoz létre. De létrehozta a hatalomnak is egy sajátos helyi struktúráját a települési viszonyokban: ahol például a falut a téesz uralja, és jórészt nincs befolyása például magának a falunak a helyi hatalomra. Két-három ezres falvakról van itt szó, nem egyszerűen a négyszáz-ötszáz vagy nyolcszáz lelkes falvakról. Szóval, a téesz uralja a falut. A falu közművelődését, települési rendszerét, azt, hogy ki legyen a községi párttitkár vagy a népfront mit tegyen, mi legyen a vertikális hatalmi viszony a megyei szervekhez s a többi. Ennek van előnye is, mert tulajdonképpen a téesz az egyetlen pénzzel rendelkező helybéli szervezeti egység, hiszen a közigazgatási egységeknek sajnos alig-alig van pénzük. Ennek következtében, ha felelős téeszvezetésről van szó, akkor e sajátos hatalmi struktúrából a falu iskolai, egészségügyi, szociálpolitikai és más létesítményei is nagyon sokat profitálnak. Viszont ha nem ilyen megértő, a településsel együtt élő téeszvezetőség alakul ki, akkor az egy óriási nyomást, visszafogást és sok tekintetben betokosodást jelent a falu, a település számára. És itt a falu nem egyszerűen „község”, tehát szándékosan nem közigazgatási kifejezést használok, hanem falut: emberek számára életfeltételeket, lakásfeltételeket, kulturálódási, művelődési, szocializációs színteret jelentő települési egységet. Még két dologra hadd térjek ki... Az egyik a közigazgatási összevonás, a községek összevonása, amely óriási hátrányokat okozott. Ezt még ebben az évtizedben vagy a jövő évtizedben meg kell oldani. És a megoldás jórészt visszacsínálást jelent. Végül szintén a 70-es évek közepén kialakult és ma megoldandó probléma: az iskolák körzetesítése. Az, hogy ezeröt-száz-kétezer fős községekből kivonult a felső tagozat, kivonultak az iskolák, kivonult a pedagógus, a pedagógus kivonulásával együtt pedig kivonultak a kulturális élet szervezői, az értelmiségi szakemberek, azt jelentette, hogy a falu fokozatosan elveszti a maga szerves értelmiségét, azt az értelmiséget, amely nemcsak ott lakik, vagy odajár valahonnan a társközségből vagy a városból, hanem ott is él. Ezek azok a negatív következmények, amelyek megítélésem szerint a 72–78 közötti időszaknak a ma is meglévő örökségei és a jövő feladatai.

Baló György Bár ennek az elmúlt harminc évnek minden egyes pillanatát mind a négyen külön is megéltük – ha egészében nézik ezt az emberöltőnyi időt, végül is van-e valami benne, ami tényleges folyamatosság, amire esetleg később vissza lehet emlékezni, mint ami ezt az elmúlt harminc évet jellemezte?

Bognár József Hát az, hogy a szocialista társadalom keresi a saját maga számára legmegfelelőbb működési rendszert.

Baló György Tehát útkeresés?

Bognár József Útkeresés, úgy van. Mert a szocialista társadalomnak erre szüksége van, mert a régi modellről bebizonyosodott, hogy az nem jó. Ezt fel kell váltani egy új modellel. Most a visszaesésekkel együtt is folyik a keresés. De nem úgy van, hogy folyik egy keresés, amit csak reformisták csinálnak, és a többiek meg csak akadályozzák a dolgot, mert ezek ciklikus változások egy társadalomban. Előretör egy reformmozgalom, és esetleg megállítják – ez is egy ciklus. De a politikai ciklusok kérdése nincs kidolgozva nálunk. Holott a legvilágosabban ciklusokról van szó, tessék például a kínai gazdasági reform történetét végiggondolni, szóval mindenféle ciklusok váltják egymást. De a ciklikusság ténye nem változtat azon, hogy nálunk egy keresés folyik, csak ennek során történik visszaesés és visszaszorítás, de történik haladás is.

Baló György Magyarul. Ha Ön most visszanéz, akkor ahhoz, hogy ez az immár nyolcadik éve tartó stagnálás Magyarországon ne legyen, Ön szerint mit kellett volna korábban tenni?

Bognár József Az egyik, amit korábban meg kellett volna tenni, az a külgazdaság kor-

szerűsítése. Mert a szocialista gazdaságelméletnek — én ezt már ideológiai konferencián is elmondtam — az a baja, hogy se világgazdasági, se külgazdasági elmélete, nincs. Mert az, ami a Szovjetunióban annak idején létrejött, embargó és blokádok után, az egy cserekereskedelem elmélete, és nem aktív külgazdaság-politika. A Szovjetuniónak annyi energiája és nyersanyaga volt, hogy amire szüksége volt, azt mindig meg tudta venni ezek exportálása útján.

Baló György Mármost amire mulhatatlanul szüksége volt.

Bognár József Igen. De ezt mi nem tudjuk követni, mert nekünk nyersanyagot és energiát is importálnunk kell, mi ezt nem tudjuk exportálni, tehát nekünk készterméket kell exportálnunk. Amint készterméket kell exportálnunk, belemegyünk a világpiacba, árakba, csereárányokba, technológiai fejlődési trendekbe, mert ha ezek fejlődését nem követjük, akkor vagy nem tudunk értékesíteni, vagy csak nagyon alacsony áron tudunk értékesíteni. Na most a szocialista periódusban lényegében csak importra alapozott külgazdasági politika volt, tehát, hogy amire szükségem van, azt megveszem, van energiám, nyersanyagom, ezeket eladom, és ebből kialakul egy külgazdasági egyensúly. De a külgazdaság-politika, mint a munkamegosztás tényezője, mint nyereségi tényező, olyan, amelyik a gazdaságot előrelendítheti, és nem cserél, hanem lök a gazdaságon — ez nem alakult ki. Magyarország másból nem élhet, mint külgazdaságból. Ennek következtében tehát exportorientációt kell csinálnunk. Ha az meglelt volna, amikor elkezdünk az adósságokat csinálni, hogy mit viszünk ki, abban az esetben, ha növelni kell az exportunkat, hiszen az importunk nőtt, akkor nem került volna sor az egész nagy eladósodásra. Ma is az a fő bajunk, hogy az exportágazataink nincsenek olyan módon kifejlesztve, mint ahogyan erre szükség lenne, sem technikailag, sem marketingképességek szempontjából, sem a világba való beilleszkedés szempontjából. Szóval, teljesen új külgazdaság-politikára van szükségünk. Ezt elismerik most már, csak mindig hozzáteszik, hogy nem új gazdaságpolitikára, hanem új külgazdaság-politikára van szükség. Na de hát a külgazdaság-politika a gazdaságpolitikának egy olyan súlyos eleme, hogy nem lehet egy új külgazdaság-politikát csinálni egy régi gazdaságpolitikán belül. Ez teljesen nyilvánvaló. Tehát itt keresztül kell mennie még egy olyanfajta reformnak, illetve gazdaság-politikai koncepciónak, amely az exportorientáció irányába viszi előre a magyar gazdaságot.

Baló György A harminc év egészének jellemzője tehát, ha látnak ilyet. Ez volt az eredeti kérdés.

Péter János Az én számomra az a fő jellemző, hogy ez alatt a harminc év alatt kialakult egy konzultatívnak nevezhető szocialista társadalom Magyarországon. Vagyis egy állandó belső dialógusban élő társadalom. Szóval azt lehet mondani, hogy a dialógus és a konzultatív társadalmi párbeszéd módszere nagymértékben kiszélesedett.

Bihari Mihály Én két markáns fejlődési vonalat látok az elmúlt harminc évben. Az egyiket úgy foglalnám össze, hogy a társadalmi újratermelés ésszerűsödött, racionalizálódott. Sok olyan szaktudás visszaépült az újratermelési folyamatba, amelyet az 56 előtti gazdálkodási mechanizmus kiiktatott. Leglátványosabban a korszerű közgazdasági szaktudás épült vissza a gazdasági életbe és annak irányításába. De elmondhatjuk ezt a műszaki, a mérnöki szaktudásról, elmondhatjuk a pedagógiai szakértelemről, a jogi, az igazgatási, a szervezési szaktudásról is. Tehát ennek a változatlanul erősen centralizált politikai irányítási mechanizmusnak az egyik legfőbb eredménye, hogy beépítette a változatlanul centralizált irányítású újratermelési folyamatba ezeket a szakelemeket, szaktudásokat. Ez a leglátványosabb, és megítélésem szerint a legfőbb eredményt előidéző tényező. A másik egy korlátozott demokratizálódás, amit én még nem neveznék érdekegyeztetéses demokratikus folyamatnak, mert ennek megvalósítása szerintem még a jövő feladata, hanem egy érdekeszámitá-

son alapuló demokratizálódó folyamatnak. Azt értem ezen, hogy a politikai vezetés, nem a legfelső néhány ember, hanem a politikai „establishment”, a körülbelül húszezrenyi felső vezető, belátta, hogy a társadalom megszüntethetetlenül érdektagolt, és hogy ezt az érdektagoltságot annál jobban tudja politikailag kezelni, minél előbb és minél hatékonyabban tudja valamilyen módon felszínre hozni, vélemények formájában artikulálni, és valamilyen módon egyeztetni, rangsorolni, preferálni, illetve diszpreferálni az egyes érdekeket. Ennek a belátását azért tartom rendkívül fontosnak, mert ez a politikai felismerés megnövelte a politikai döntések racionalitásfokát. Szerintem ez még nem érdekegyeztetéses demokrácia, mivel még nem egy nyílt, demokratikus fórumok előtt lejártszódó, maguk az érdekközösségek által képviselt érdekek egyeztetéséről van szó. De én bízom abban, hogy ez az érdekebezárást és korlátozott érdekegyeztetéses mechanizmus abban az irányban fejlődik tovább, hogy egy nyilvánosabb demokratikus érdekegyeztetésen alapuló hatalomgyakorlássá fejlődik tovább.

Baló György Most szeretném, ha megpróbálnánk gondolatokat összegyűjteni a jövőről. De engedelmelemmel meg fogok próbálni néhány kontúrt röviden megrajzolni. Az egyik ilyen, ami önként kínálja magát, hogy e harminc év két határának az ember azt mondja, hogy 1956 novemberében a szovjet csapatok vertek le egy fegyveres fölkelést, és harminc évvel később, 1986 augusztusában megjelenik a világ talán legtekintélyesebb hírmagazinja, az amerikai Time, amelynek sokan fizetnének több millió dollárt, csak hogy a címlapjára kerüljenek, és amelynek címlapján az a Kádár János szerepel, aki akkor a nyugati sajtó első számú közellensége volt, most pedig egy egyértelműen pozitív interjú készült Kádár Jánossal, hozzá egy nagy szerkesztőségi cikk. Szóval ez is egyfajta keret. Ugyanakkor ebben a cikkben van egy megjegyzés. A szerző, aki Budapestről keltezi ezt az írást, amely úgyszintén pozitív, idéz egy magyar újságíró, akivel Budapesten találkozott, és azt mondja, hogy e magyar újságíró szerint jelen pillanatban Magyarországon a közhangulat nyugtalanabb és neheztelőbb, mint 1956 óta bármikor. Tehát ez az egyik, amivel kapcsolatban kérdezném a véleményüket. A másik: 1956-ban kevesebb, mint száz ország volt a világon. Ma majdnem kétszáz ország van a világon. Más világban élünk, amely nemcsak összezsugorodott, hanem sok szempontból sokkal nagyobb, sokkal tágabb lett. 1957-ben lőtték fel az első szputnyikot, mára Holdra szálltunk, megkerültünk és kikémltünk sok bolygót, menetrendszerűen közlekednek űrrepülőgépek. Szóval más világban élünk. 1956 átlagmagyarának nem volt autója, nem volt televíziója, nem járhatott külföldre, borzasztó keveset tudhatott a világról. 1986 átlagmagyarjának autója még nincs ugyan, színes televíziója sincs, de van már televíziója. És van lehetősége rá, hogy külföldre járjon. Sokkal-sokkal többet tudhat meg a világról. Ugyanakkor a gazdasági mechanizmus reformja következtében Magyarország egy olyan sportoló, aki a védett községi, megyei, budapesti és országos bajnokságok után egyszer csak kikerült, ha úgy tetszik, egy nagy nemzetközi versenyre. Anélkül, hogy túlságosan erősen védve lenne, mert hát azért talán szóltak az ellenfeleknek, hogy ne legyenek nagyon kemények ezzel az új magyar fiúval, de hát végül is itt verseny van. Egyszóval: hogyan látják a jövőt?

Bognár József Szerintem a közhangulat rosszabb, mint a helyzet. Magyarország helyzete kétségtelenül nehéz, de az ország közhangulata ennél rosszabb, ami több tényezővel függ össze. Az egyik ilyen, azt hiszem, hogy nemzetközi látókörünk, amely sokat szélesedett az elmúlt években, még nem kielégítő abból a szempontból, hogy, mondjuk, az ország eladósodásának valóságos súlyát a mai világban felmérjük. Sok ember ezt negatívabbnak tartja, mint amilyen ez a jelenség önmagában. Nagyon is természetes, hogy egy kis országnak vannak adósságai. Nem az a baj, hogy egy-egy ország el van adósodva, az a kérdés, hogy miért adósodik el. Az volt a baj tehát a 70-es években, hogy nem exportkapacitásokat

fejlesztettünk, és közben mégis eladósodtunk. Így nehéz miből visszafizetni. A hitelek közül olyan kapacitásokat kell fejleszteni, amelyek az exportot növelik. Úgyszólván a világ minden országa adós lett, külföldi hiteleket vett igénybe, amikor fejlődött. Ezen a folyamaton az Egyesült Államok is keresztülment. Na most, a fiatalokról. A fiatalság sok mindent rossznak tart, amit az öregek jónak, szükségesnek ítélték, nem hisz abban, amiben az öregek hittek annak idején. De nem lehet úgy realisan a világról gondolkodni, hogy az ember az előző nemzedék szemléletmódját megfordítja. Gyerekes dolog például, hogy olyanokat mondtak fiatal közgazdászok az elmúlt években, hogy eltűlozzuk a világgazdasági kérdések jelentőségét csak azért, hogy a kormány hibáját takargassuk. Hát egy világ reng mostanában gazdaságilag, és ezt először meg kell érteni, aztán lehet csak véleményt formálni róla. Végül vannak csalódottak is, olyanok, akik mást vártak, mint ami bekövetkezett. Azt talán elismeri, hogy más nem nagyon következhetett be, vagy nem rossz, ami bekövetkezett, de azért nagyon mást várt, mint ami valóban bekövetkezett. Ez is egy elég széles réteg. Gondnak érzem az ifjúságnál, hogy nincsenek meg azok a távlatok, amiket reméltünk. Azt hittük, hogy egy szocialista társadalomban korlátlan lehetőségei vannak az érvényesülésnek. De hát nincsenek. A tudományos kutatásban például egy kis országnak igenis nagy hátrányai vannak. Ezért ebben olyanfajta érvényesülési lehetőséget kell a fiataloknak teremteni, amely így vagy úgy, de növekvő mértékű külföldi kapcsolatokkal, nemzetközi tapasztalatszerzéssel jár együtt. Ezt egyedül, belül nem tudjuk megoldani. Összességében az a lényeg tehát, hogy nekünk ma a nemzetközi hírünk is, a nemzetközi megítélésünk is jobb, mint a hazai közvélemény egy részének az értéktételei.

Bihari Mihály Én úgy látom, hogy a közhangulat, a vélemények világa differenciáltabb, és nyíltabban megfogalmazódik, mint bármikor. Ebből szerintem nem az következik, hogy a közhangulat rosszabb, és én határozottan nem értek egyet azzal a véleménnyel, amely valamiféle politikai félelemszichózisból, vagy nem is tudom, miből eredően „56 óta legrosszabb közhangulatot”, „legrosszabb időszakot” emleget, sőt van, aki egészen odáig megy, hogy azt mondja, 1956 októberéhez hasonló fejlemények, hangulatok, tényezők vannak Magyarországon. A politikai félelmeknek az a természetük – és ebben mélyszélesen egyetértek Bibó Istvánnal –, hogy ha a falra festjük, akiktől-amiktől félünk, akkor megjelennek, bár éppen ezt akarjuk elkerülni. Tehát szerintem a mai közhangulat differenciáltabb, a vélemények nyíltabban megfogalmazódnak, kritikusabbak, de nem ellenséges. Vagy legalábbis az ellenséges közhangulat vagy vélekedés eléggé szűk körű. Megítélésem szerint annak a legitimációs erőnek, amely harminc év alatt alakult ki a társadalomban, ma még erős bízalmi alapja van. Ez nem azt jelenti, hogy ezt a rendszert kritika nélkül mindenki elfogadja: kritikával fogadja el, vallja magáénak. És még egyet érzékelek a közhangulatban, azt, hogy erősen perspektíva- vagy alternatívaigényes a politizáló egyén, tehát nemcsak az érdekli, hogy mi lesz holnap, hanem hogy mit tud nyújtani számunkra a politikai vezetés, vagy mit tudunk nyújtani mi a magunk számára a politikával együtt, húsz-harminc év távlatában. Milyen lesz a jövő vagy a gyerekeink jövője, mondjuk harminc év múlva? Ezt a kérdést ma erősebben, nyíltabban fogalmazza meg különböző emberek különböző helyeken, és megítélésem szerint erre a kérdésre nem egyszerűen választ várnak, hanem részt kívánnak venni a válasz megalkotásában.

Baló György Kissé abszurdul kezdődő kérdés: ha Péter Jánost holnaptól kineveznék közhangulati miniszterré, amire szerintem Ön a személyiségénél fogva kiválóan alkalmas lenne, s azt mondanák, hogy van itt egy ország, ahol az emberek ténylegesen sokkal jobban élnek, mint harminc évvel ezelőtt vagy húsz évvel ezelőtt, de amely országban ugyanakkor tapasztalható egy nagyfokú tanácsstalanság, a kapaszkodók bizonyos hiánya, egy biztos vagy bízta-

tó jövőkép hiánya, sok, részben jogos, részben föltehetően jogtalan vagy magyarázhatatlan, vagy objektíve nem igazolható társadalmi elégedetlenség, szóval Ön mit próbálna csinálni egy ilyen közhangulattal?

Péter János Szerencsés, hogy erről a közhangulatról éppen a **Mozgó Világnak a Magyar Rádió stúdiójába** helyezett szerkesztőségi asztalánál beszélgetünk, mert ez a közhangulat tulajdonképpen abból adódik, és e közhangulat negatív és pozitív vonásai egyaránt abból teremlednek ki, hogy nem vagyunk kellően tudatában, mit jelent egy állandóan mozgásban lévő világban élni. Nagyon helyes volt az utalás arra, hogyan ítélték meg 1956-ban Kádár Jánost, és most a Time milyen interjút közölt vele; de egyéb összefüggésekben is jó lenne jobban tudnunk, hogy a nemzetközi viszonyok, a társadalmi viszonyok változása milyen folyamatokkal ment végbe. 1953-ban ott volt a berlini válság. Olyan veszélyes volt, hogy fegyverrel kellett megoldani. 56-ban volt a magyarországi október. Hát akkor is tulajdonképpen hónapokig folyt a gondolkodás azon, hogy hogyan lehetne a magyarországi válságot megoldani, hogy meg lehet-e politikai eszközökkel oldani... Aztán 68-ban volt a csehszlovák válság, amikor azért valóban hetekig az volt a föl-tételezés, hogy ebből polgárháború lesz. Aztán jött az 1981-es lengyel válság, és annak tulajdonképpen még mindig tanúi vagyunk, de most már ünnepeljük Jaruzelskiéket, amiért a belső válságukat meg tudták oldani a saját erejükkel. Én azt hiszem, Magyarországon annak nem vagyunk eléggé tudatában, hogy a magyar bel- és külpolitika olyan nemzetközi – most veszélyes szót mondok –, nemzetközi modell-t képvisel, amely a jelenlegi világhelyzet további fejlődéséhez bizonyos útmutatást nyújthat. Azt kell tudomásul venni a közhangulatban, hogy a nukleáris háború veszélye idején olyan-fajta nemzetközi együttműködésre van szükség, amelyet ez, hát én így mondom, a Kádár-féle bel- és külpolitika próbál megvalósítani; amely a biztonságot nem csak leszerelési konferenciákban és leszerelési megállapodásokban keresi, hanem az államok kölcsönös, egymástól való függéséből akarja elővarázsolni ezt a biztonságot; és mi a Reagan–Gorbacsov találkozóra is azért tekintünk, én azt hiszem, bizonyos megalapozott pozitív várakozással, mert az a föl-tételezésünk, hogy a szovjet–amerikai kölcsönös függés elvezethet oda, hogy a szövetségi rendszerek egyes, különböző tagországainak az életlehetőségei megjavuljanak, és így Magyar-ország életlehetőségei is megjavuljanak.

Baló György Az a helyzet, hogy én az Önök válaszait, de hát majd megmondják nekem, hogy tévedek-e, egy kissé túlságosan optimistának érzem. Bihari Mihály azt mondta, hogy az embereket az érdekli, mit tud nyújtani nekik az ország, és hogy ebbe bele akarnak szólni. Bizonyára sokaknak nem lesz szimpatikus, hogy én most egy amerikai példát fogok idézni. Amikor John Kennedy elnök lett az Egyesült Államokban, akkor azt mondta: hölgyeim és uraim, eljött az ideje, hogy ne azt kérdezzék, hogy mit tehet Amerika Önökért, hanem hogy mit tehetnek Önök Amerikáért. Szóval az ember többek között egy ilyen típusú közhangula-tot vagy közszellemet hiányol. Ugyanakkor nem hiszem, hogy szó nélkül hagyhatjuk, hogy ebben az országban olyan erkölcsi gondok alakultak ki – korrupció és egyebek –, amik ko-rábban nem voltak, vagy kevésbé voltak.

Bognár József Más formában voltak.

Baló György Bizonyosan voltak más formában. De ez az embereket nagyon idegesíti és nyugtalanítja. Aztán elszaporodtak a kor- és civilizációs betegségek; aggasztó arányú az ön-gyilkosság, a válás, az alkoholizmus vagy a neuraszténia... Ha azt mondom, hogy mindebben harminc év alatt csak keveset rosszabbodott a helyzet, akkor szinte torzító módon finoman fogalmazok. Lehet, sőt bizonyos, hogy közelebb kerültünk a világhoz, mint harminc évvel ezelőtt voltunk, de azért például a születéskor várható átlagos magyar élettartam sok ország-gal összehasonlítva éveket csökkent az elmúlt időszakban. S ha már szó esett a fiatalokról,

akkor ehhez hozzá kell tenni azt, hogy a lakáshoz jutás esélyei Magyarországon ma valószínűleg a legutolsók között állnak Európában...

Bognár József Igen. Én nem vitatom természetesen, hogy ezek a társadalmi problémák fennállnak, de egy részük olyan, hogy ilyen vagy olyan formában minden országban megvan. Nem tud olyan országot mondani például, amelyben a kábítószer nem probléma. Vagy az alkohol. De van itt egy valóban súlyos probléma: amikor az emberek anyagi lehetőségei nőnek, akkor ezzel nem azonosan növekvő arányban költik el hasznosabban a pénzt. Ezzel kapcsolatban minden társadalomban létrejönnek különböző deformációk. Volt egy olyan fölfogás, hogy a szocialista társadalom ezektől mentes, de hát nem így van. Olyan világban élünk, amelyben a nyitottság olyan mértékűvé vált, hogy a külföldről bejövő ilyen negatív hatások ellen nagyon nehéz védekezni. És sok minden bejön. De én azt hiszem, nem szabad ezeknek a jelentőségét eltúlozni, ugyanakkor társadalmilag fel kell lépni ellenük. De nem szabad mindezt valamilyen magyar nemzeti betegség gyanánt fölfogni, mint ahogyan a tömegkommunikációs eszközök szerintem általában teszik. Én ezzel nem értek egyet. Egy másik része a dolognak, hogy most megint a szocialista országokban volt egy olyan felfogás, hogy a kapitalista országokkal szemben fokozatosan behozzák azt a hátrányt és lemaradást, amit történelmileg örököltek. A korábbi időszakban nem tartottunk a különbségtől, mert úgy láttuk, hogy a fejlődési dinamika olyan, hogy ez a különbség idővel megszűnik, vagy belátható időn belül minimálisra csökken. És én azt hiszem, hogy ez a felfogás nem tartható fenn. Szóval én nem gondolom, hogy egyedül a társadalmi rendszer, mint olyan, meg tudja szüntetni az elmaradást. Sokkal bonyolultabb összefüggésekről van itt szó. Ugyanakkor hogyha ennek az országnak mint nemzetnek a viselkedését összehasonlítom mondjuk a 40-es évekkel, az 50-es évekkel, hát sokkal okosabb lett ez az ország. Egy olyan tragédia után, ami ezt az országot a második világháborúban érte, a nemzeti öntudat nagyon alacsony fokúvá válik. De ezen a korszakon túlvagyunk. A nemzeti érzések, a hazafias érzések, a történelem reális értékelése, a 19. század és a reformkor egy új nagy kultusza Magyarországon, amik kibontakozóban vannak, ezek mind azt bizonyítják, ami ebben a nemzetben mindig megvolt, hogy kereste a maga arculatát, és kereste a maga számára a legjobb kifejezési formákat, és én ezt erősödni látom. A világon mindenfelé vannak válságjelenségek, sokszor egy-egy országon belül is éles konfrontációk. És közben mi egy nyugodt, kiegyensúlyozott közhangulatot tudtunk fenntartani, amely nem felülről diktált, hanem alulról jött közvélemény.

Bihari Mihály A kérdésében felsorolt gondok hihetetlen súlyos tömegjelenségek. Olyanok, amelyek mellett sem a társadalom, sem az egyes állampolgár, sem a politikai vezetés nem mehet el szó nélkül. Nyilván nem is megy el, valamilyen módon meg kell ismerni, meg kell magyarázni, és valamilyen megoldást kell találni ezekre a problémákra. Vagy itt van – például a vezetők elhasználódása, a vezetőknél tapasztalható nagymértékű és tipikus gyógyszerfogyasztási szokások, a vezetői betegségek tömeges elterjedése. Összességében: a mi társadalmunk valahogy sokkal nagyobb mértékben fogyasztja nemcsak az idősebbeket, hanem az aktív életkorban levőket is, mint más környező társadalmak, még a szocialista országokkal való összehasonlításban is, tehát nem mondhatjuk egyszerűen azt, hogy ez az egész egyszerűen a szocializmus következménye. Vagy: engem aggaszt, hogy Magyarországon mindössze tizenegy százalékos a 18–22 éves korosztály egyetemi, főiskolai beiskolázása. Ebben a beiskolázási arányban mi itt, Európában az utolsó előttiek vagyunk. Románia van csak mögöttünk. A négyszáznyolcvanezer felsőfokú végzettséggel rendelkező társadalmi csoportunknak 2000-re hatszázezerre kellene növekednie. De e csoportnak olyan nagy az elöregedettsége, és olyan alacsony a beiskolázási arány, hogy kérdés, elérhető-e a hatszázezres létszámú értelmiség 2000-re ilyen felvételi számok mellett. Viszont ez nem egyszerűen beiskolázási gond, benne

van az is, hogy a felsőoktatásra mindössze a költségvetés 0,9 százaléka jut, ezért olyan leromlott felsőoktatási infrastruktúránk van, amely jórészt nem is bírna el nagyobb hallgatói létszámot. Ha ezt a társadalmi reprodukció hatékonysága szempontjából nézeim, abból a szempontból, hogy nem a nyersanyagkészlet, hanem a kiművelt emberfők sokasága és a tudás hasznosítása, a hasznosítás hatékonysága dönti el egy ország fejlettségét ma már, akkor sajnos ezekből a társadalmi jelenségekből egy elég súlyos társadalomkép alakul ki, még ha az erkölcsi-tudati értékválságokról vagy a történelmi tudat, a politikai tudat és a nemzeti tudat zavarairól nem is beszélünk.

Baló György Bognár József az előbb elmondta, hogy az emberek rosszabbnak látják a helyzetet, mint amilyen valójában. Ezt megpróbálom másképp fogalmazva megkérdezni. Elég sokfelé járok az országban, és az emberek mindenfelé panaszkodnak, valóban panaszkodnak: hogy nem lehet megélni, vagy nagyon nehéz megélni, túl sokat kell dolgozni és így tovább. Magyarország végül is sokkal nyitottabb, mint bármelyik szocialista ország, sokkal inkább lehet tőlünk utazni, és sokkal többen jönnek, az ország jó részén lehet az osztrák televíziót nézni. Nekem az a benyomásom, hogy mindabban, amit itt felsoroltunk, ha nem is döntő, de bizonyos szerepe lehet a következőnek: amit Magyarországon rengeteg ember szeretne, akar, elérhetőnek gondol önmaga vagy a családja számára, az tételesen nem elérhető: sem az ő, sem a vállalata, sem az ország összteljesítménye ezt egyszerűen nem teszi lehetővé, de ő ezt nem veszi tudomásul.

Bihari Mihály A politika dolga egy reális társadalomkép felvázolása, és ezután az elérhetőnek vélt célok összefoglalása. Nem feltétlenül sokkal egy társadalmat, vagy legalábbis nem feltétlenül állít szembe a politikai vezetéssel egy társadalmat, ha nyílt szóval elmondják, milyen az adott társadalom, milyen bajok, gondok, problémák vannak. Ez önmagában szerintem nem sokkolja, illetve nem radikalizálja a társadalmat, nem állítja szembe a politikai vezetéssel. Föltéve, hogy a nyílt helyzetelemzés együtt jár a kivezető út viszonylag világos, közérthető, egy mértékadó többség által elfogadható felvázolásával. De ha valaki csak azt érzi, márpedig egyéni állampolgárként érzi – és ezt általánosítja a társadalomra –, hogy egyre nehezebben él meg, egyre negatívabb jelenségeket tapasztal a gyereke iskolájában, a zöldségesnél, a fűszeresnél, a szomszéd utcában, az üdülésnél, az egészségügyben és másutt, tehát csak egyéni bajait, egyéni gondjait látja, érzi, és ezeket vetíti ki a társadalom egészére, és nem lát belőle egyéni kivezető utat, alternatívát önmaga számára, akkor a társadalom egészére is kivetíti a kiúttalanságot.

Baló György Ez most kifejezetten Bihari Mihály politológusnak szóló kérdés: értem és egyetértek azzal, hogy a politikának föl kellene vázolnia egy reális perspektívát, és elmondania, hogy ez van, ezt kínáljuk. De azért ez a politika nagyon nehéz helyzetben van, amikor nem mondhatja hangosan, hogy egyfelől kedves magyar Elvtársak, Hölgyeim és Uraim, Önök jobban élnek, mint ezek, ezek és ezek az országok a környezetükben, ugyanakkor felelősséggel azt kell mondanunk, hogy ne reménykedjenek abban, hogy az Önök életében nálunk az osztrák középosztály életszínvonala tömegesen megvalósul. Szóval nekem az az érzésem, hogy ebben a politikának aránylag szűk a mozgáster, nem?

Bihari Mihály Én a mi politikai vezetésünk mozgásterét szélesebbnek vélem, mint amelyet kihasználnak. De természetesen a politikai mozgáster mindig hatalmi konstelláció keretében alakul, tehát nem arról van szó, hogy objektíve megállapítható akár a politikatudomány vagy bármilyen más társadalomtudomány mércéjével, hogy milyen széles a politikai mozgáster, vagy milyen alternatívák vannak azon belül, melyek a még toleráltak, hiszen az világos, hogy egy nemzetközi politikai rendszerben, egy regionális politikai hatalmi konstellációban és egy sajátos belpolitikai hatalmi konstellációban és társadalmi formációban élünk, és mindezek

meghatározzák a politikai mozgásteret. Ezt nem is lehet objektíve és teljesen egzaktan felmérni, hanem a politikai hatalom ható tényezői, személyei vagy erőcsoportjai – persze ki-ki eltérően – ítélik meg a politikai mozgásteret. Tudom, hogy most idő és terjedelem hiányában nem vázoltam fel politikai alternatívát, csak gondokat, bajokat soroltam föl, és önmagában a bajok felsorolásából még nem lesz alternatíva, program, cél, kivezető út. Nyilvánvaló, hogy aki csak a gondokat veszi sorra, az még félúton jár, és ha nem megy tovább, a legfontosabb-ról, a továbblépés lehetőségének a bemutatásáról mond le. Én ez utóbbit tartom fontosabbnak, és nem azt, hogy minden kivezető út felvázolása nélkül egyszerűen felsoroljuk és számba vegyük a gondjainkat. Itt és most kíváncsot társadalmi, történelmi alternatívaként a demokratikus politikai reformok sorozatát óhajtanám az ország számára, mert hiszen az eddigi reformok zömmel nagyon racionális és fontos reformokból, de végül is centralizált reformokból álltak. Ezek a centralizált reformok szerintem kifutották magukat, újabb jelentős eredményeket így már nem lehet elérni, bármennyire helyes is a szándék. Mégpedig azért nem, mert sikeres, történelmi távlatokban sikeres, és a társadalom bajaira, válságaira jó választ adó megoldások megítélésem szerint csak demokratikus megoldások lehetnek. Ilyen értelemben a mi kíváncsot jövőnk a politikai hatalom demokratizálódásának elősegítése, vagyis a demokratikus folyamatok erősítése. Véleményem szerint ez alakíthat ki egy új társadalmi viszonyt a társadalom egésze, a szocializmus és a politikai hatalom között. Ez az egyik alternatívánk, lehetőségünk, amelyet vagy végigjár ez az ország, vagy nem. Ha csak egy szűkebb politikai vezetésen belüli erőkonstellációk szerencsés vagy kevésbé szerencsés alakulásától függ, hogy vajon ebbe az irányba megy-e az ország vagy éppen ellenkező, negatív irányba, ez a tudat növeli a kilátástalanság érzetét a társadalomban. Ha ez az esélylatolgatás, az alternatívák kimunkálása, a lehetőségek közötti választás társadalmi méretekben dől el, akkor a bajok, a gondok súlyossága ellenére sem vagyok pesszimista.

Baló György Köszönöm Önöknek a beszélgetést.

(1986. november)

Gazdaságunk a mozgó világban

Bakó Ede, Kádár Béla és Pulai Miklós

BALÓ GYÖRGY Egy folyóiratnak köztudomásúan átfutási ideje van, egy beszélgetésnek pedig aktualitása. Ha ez a kettő egymáshoz képest szélsőséges érték, akkor a ténylegesen lejárott, de írásos formában még nem hozzáférhető beszélgetésben idő bomba ketyeg, hiszen publikálásakor már hónapok teltek el... – és 1987 nyarának Magyarországa nem ígérkezik eseménytelennek. Ezért a szerkesztőség nevében külön is megköszönöm Bakó Edének, a Magyar Nemzeti Bank ügyvezető igazgatójának, Kádár Bélának, a Világgazdasági Kutatóintézet tudományos osztályvezetőjének és Pulai Miklósnak, az Országos Tervhivatal elnökhelyettesének, hogy vállalkoztak a beszélgetésre – 1987. május 20-án. Reális fenyegetés egy világgazdasági válság 1987 nyarán?

BAKÓ EDE Én úgy vélem, hogy nem.

KÁDÁR BÉLA Szerintem indokolatlan és sajnálatos, és a magyar közvéleményt is demobilizálja, hogy időnként a világgazdaság mumusával próbáljuk magyarázni saját gyenge bizonyítványunkat. Helytelenül válságnak szokták minősíteni az egyes fejlettebb országokban tapasztalható erős ágazati, alágazati válságjelenségeket, amelyeknek az az egyszerű oka, hogy az intenzív technológiai növekedésnek nincs szüksége a hagyományos, kéményes, anyagigényes ágazatokra, s ezek most részben eltűnnek, részben erőteljesen „áramvonalasítják” termelésüket. Ennek következtében az ipari termelés sok országban stagnál vagy szűkül, mert az úgynevezett válságágazatokban erőteljesen visszaesett. Ezt kompenzálja viszont, hogy van a gazdaságnak egy dinamikus része, elsősorban az úgynevezett csúcstechnológiai szektor, aztán bizonyos szolgáltatások és – a differenciálódó jövedelmi viszonyok nyomán – a magasabb jövedelmű rétegek keresletét kielégítő minőségi fogyasztási cikkek gyártása. Itt semmi gond nincs, nincs válságjelenség; dinamikus kereslet, piacbővülés van. Az egész egyenlege nem mutat világválságot. Mindenképpen indokolatlan válságról beszélni, még ha egyes ágazatokban és országokban vannak is kiéleződött válságjelenségek.

PULAI MIKLÓS A gondokat én lényegesen súlyosabbnak tartom, mint Kádár Béla, szerintem igenis van egy világméretű alaprobléma. Ezt a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank legutóbbi közgyűlésén elég világosan meg is fogalmazták. A világ országainak túlnyomó többsége, százhusz ország azzal a problémával küszködik, hogy adósságai vannak, ugyanakkor gazdaságilag növekednie is kellene, és életszínvonalat is kellene emelnie. Olyan növekedési ütemre volna szükségük, amely elég ahhoz, hogy adósságszolgálatuknak eleget tegyenek, és maradjon még annyi forrásuk, hogy gazdasági növekedést, korszerűsítést, struktúraváltást is meg tudjanak valósítani, és szociális gondokat is meg tudjanak oldani. Az elemzés alapján az is világos, hogy épp az ilyen adottságok következtében ez csak akkor lehetséges, ha a gazdasági növekedés elsősorban az export bővülésére alapozódik. Aztán van húsz-huszonöt ország, az úgynevezett iparilag fejlett országok, amelyeknél ahhoz, hogy az a többi százhusz boldoguljon, magas szinten kellene tartani a keresletet. Méghozzá olyan keresletet, amely magasabb importkeresletet hozna – éppen ettől a százhusz országtól. Hiszen akkor tud ez az óriási országcsoporthoz hasonlóan egy jó szaldót elérni, ha a fejlettek magas szinten tartják keresletüket és importjukat. Tehát a recept a világ boldogulására az, hogy ez a húsz-huszonöt ország tartsa magas színvonalon a keresletét, anélkül hogy az belső egyensúlytalanságot okozzon (mint az Egyesült Államok költségvetési és fizetési mérleghiánya); ez a magas kereslet párosuljon magas importkereslettel úgy, hogy az import elsősorban ettől a százhusztól növekedjék, mert csak ez teszi lehetővé a százhusz országnak, hogy exportra alapozott, dinamikus növekedést valósítson meg. Csak így lehet

reményük arra, hogy elegendő forrásuk lesz. Nálunk is egyszerre kellene elég forrás az adósságsszárgát teljesítéséhez, a gazdaság korszerűsítéséhez és a legégetőbb társadalompolitikai kérdések megoldásához. A recept tehát megvan, de ez a recept nem működik. És ebből van Észak–Dél probléma, időnként Kelet–Nyugat probléma, szóval egy lényegesen nagyobb kérdéskörrel van szó. A mi problémáink is ebbe ágyazódnak be, és ezt azért indokoltnak tartom szem előtt tartani.

KÁDÁR BÉLA Ebből azért nem következik az, hogy indokolt a „válság” szó használata. Pulai Miklós az országok számából indult ki, ez a nemzetközi kapcsolatrendszerben egy politikai nagyságrendet jelent. Jelent a humanista, etikus megközelítés szempontjából is egy dimenziót, azt, hogy ma vagy két és fél milliárd ember él nagyon nehéz gazdasági viszonyok között, azokban az országokban, amelyek számára most nagyon megnehezültek a külső feltételek. De világgazdasági válság nem attól robban ki, hogy mi történik százhoz, de önmagában nem nagy gazdasági potenciállal rendelkező országban. Ebből a szempontból az a kérdés, hogy mi történik a világgazdasági termelés majdnem kétharmadát, 63–64 százalékat reprezentáló fejlett tőkés országokban, márpedig ezeknél, azt hiszem, senki sem beszélhet indokoltan közeli válságról; és mi történik a jó tanulók csoportjában, ahova például az egymilliárdos Kína meg egy tucat dinamikusan fejlődő távol-keleti ország tartozik, ahol a növekedésiütem-csökkenés annyit jelent, hogy tíz százalék helyett csak héttel vagy hattal nő évről évre a GDP, a bruttó hazai termék. És a csendes-óceáni vagy távol-keleti térség dinamizmusából lassan már a hétszázmillió India is kezd profitálni. Ez pedig már a világgazdaság háromnegyed része. Nehéz helyzetben a többiek vannak: azok az országok, amelyek a súlyos eladósodás, az egyensúlyi feszültségek, a rájuk kényszerített korlátozó terápia következtében ma nem tudnak rátérni a gyorsított műszaki-szerkezeti átalakulás útjára. Ide tartoznak az afrikai országok, a latin-amerikai országok egy jelentős része (de ott sem a gazdasági potenciál többségét kitevő területek), és hát sajnos ide tartoznak a szocialista országok is a most átlátható rövid és középtávú helyzetben. De hát ez a világgazdaság egészében egy kisebbséget képvisel. Ettől a karaván többi része mehet előre, még akkor is, ha egyes térségekben nagyon nehéz helyzet alakul ki. Tehát ne használjuk a „világválság” fogalmát. Olyan válságról lehet beszélni, amely bizonyos tevékenységi területekre és bizonyos olyan országokra terjed ki, amelyekben az elavult struktúrák nagyobb arányban találhatók.

BALÓ GYÖRGY Ha már a fogalomnál tartunk – úgy érzem, ez a fogalom, hogy világgazdaság, leszűkülőfélben van, a legfejlettebb tőkés országok egy viszonylag nagyobb csoportjára; hogy ami ezekben történik, döntő mértékben határozza meg, milyen gazdasági körülmények és légkör alakulnak ki a világ egészében. Egyre több állam van, de a világgazdaság egészét egyre kevesebben befolyásolják.

BAKÓ EDE Ketségtelen tény, hogy minden korábbi előrejelzéssel szemben a világgazdaság egészében – tehát az összes országra kiterjedően – mérséklődik a növekedési ütem. Talán két és fél százalék lesz ebben az évben. De itt nem válságról van szó, hanem egy lassuló ütem melletti átrendeződésről. Országok között és országokon belül, ágazatok között és ágazatokon belül, a válságágazatok és az exportorientált ágazatok között. Én úgy érzem, hogy a kérdés vagy a továbbiak arra irányulnak, hogy nekünk, magyaroknak mit jelent ez. Hogy mi hogy tudunk alkalmazkodni, mert szerintem ez a dolog lényege. Mi késve reagáltunk sok mindenre, valahol lépést veszítettünk. Szerintem nem válság lesz, csak egy lassulás, amin belül az országcsoportok, illetve az ágazatok között átrendeződés történik – ha ugyan nem következik be egy újabb hitelválság. Nemzetközi hitelválság. Ennek a veszélye főnnáll. Nem most, az idén, inkább jövőre vagy azután.

BALÓ GYÖRGY Politikai indíttatású hitelválság, vagy pénzügyi?

BAKÓ EDE Pénzügyi jellegű. A Nemzetközi Valutaalapnak és a Világbanknak most százötven tagországa van, és nagy részük adósságátütemezési problémákkal küzd. Az elmúlt két év alatt a világ összadósságának egynegyedével tartozó ötven ország ütemezte át adósságait, azért, mert nem tudott alkalmazkodni a 73–74-ben indult új strukturális folyamatokhoz. Ezek között vannak szocialista országok is: Jugoszlávia, Románia, Len-

gyelorság, Vietnam, Kuba. A többiek csak azért nem, mert vagy jó adósságpolitikát folytattak, vagy olyan volt a kapcsolatrendszerük, hogy kellő időben reformmal vagy másképp megerősítették hátterüket. Nekünk, magyaroknak az a kérdés, hogy rendelkezve azzal a kapcsolatrendszerrel és struktúrával, amivel rendelkezünk, tudunk-e alkalmazkodni egy új kihíváshoz. És én úgy vélem, hogy itt még jócskán van teendő.

KÁDÁR BÉLA Az alkalmazkodás kulcsszó; megmagyarázza, miért érdemes arról beszélni, hogy van-e válság, vagy lesz-e válság. Azok, akik azt mondják, hogy válság, világméretű válság van a küszöbön, egyszersmind azt is mondják, hogy nem érdemes semmihez sem alkalmazkodni a világban. Hiszen válsághoz, összeomláshoz nem érdemes alkalmazkodni, és ez esetben a magyar gazdaságpolitikában is befelé fordulásra kell felkészülni, nem pedig valamiféle expanzív, az erőforrásokat átcsoportosító, a nemzetközi munkamegosztásba igazán bekapcsolódó növekedésre. Ha olyan világgazdasági jövőképet rajzolunk fel, ami azt mondja, hogy nem a világgazdaság egészét, hanem csak bizonyos országokat és országcsoportokat sújtják a gazdasági fejlődés jelenleg és középtávon kibontakozó irányzatai, akkor ez ad egy orientációs pontot. Nevezetesen azt, hogy milyen átcsoportosítást kell végrehajtannunk külgazdasági kapcsolatainkban, és azoknak az országoknak a keresletéhez kell alkalmazkodni, amelyek ez az úgynevezett megváltozott világgazdasági helyzet kevésbé hátrányosan érint.

BALÓ GYÖRGY Valamit szeretnék itt tisztázni. Van háromjuk közül valaki, aki azt gondolja, hogy az önellátás, a bezárkózás, az autarchia reális, egyáltalán számításba vehető, veendő vagy jöhető alternatíva ma a magyar gazdaságpolitikában? Van itt valaki, aki ezt gondolja?

KÁDÁR BÉLA Hármunk között nincs. De ez nem jelenti azt, hogy a tíz és fél millió magyar állampolgár között nincs.

BAKÓ EDE Arról van szó, amit Széchenyi István mondott: „A magyar nem bírja magát olyan jól, amint körülményei engednék.” Idézek a Hitelből: „Kell tehát ismerni hazánk javait, hiányait, s helyzetünk minden oldalait, mert csak így bírhatjuk valódiilag jól magunkat. Hogy az országban, ami hátra van, előremenjen, s ne talán félre, ahhoz legény kell a gátra, s ember a szó legvelősebb értelmében.” Itt az a kérdés, hogy az alkalmazkodási folyamat jegyében hazánk hiányait és javait fel tudjuk-e ismerni kellő időben. Itt most ez a kérdés, és erről kell végtére is majd a politikának is döntenie.

BALÓ GYÖRGY Pulai Miklóstól ezt meg kell még egyszer kérdeznem, mert a beszélgetés résztvevői közül talán ő az, aki a leggyakrabban részt vesz gazdaságpolitikai testületek és fórumok munkájában. Ön úgy érzékeli, hogy az önellátás, a bezárkózás lehetséges alternatíva itt a politikai vagy gazdaságpolitikai döntéshozóknak?

PULAI MIKLÓS Nem, biztos, hogy nem. Abban a szakértői körben, amelyikben én dolgozom, a többször fölvetett javaslatok hatására elemzéseket is végeztünk, és ez nem mutatkozott járható útnak. Úgy látom, hogy mértékadó körökben ma nincs ilyen felfogás; és azt hiszem, hogy megvan az a felismerés, hogy egy ilyen autark, akár szélesebb értelemben vett autark, tehát egy KGST-autark fejlődés nem hozhatja meg a kibontakozást. De nekünk az a kérdés: ki tudunk-e tünni, úgy, ahogyan ez már néhány országnak sikerült, mert azt hiszem, hogy ennek a nagy országcsoportnak a zöme nagyon hosszú ideig nehéz és vegetálós körülmények között gazdálkodik majd, de van példa, hogy ki lehet válni ebből a csoportból. És nekünk, ha boldogulni akarunk, ezt az utat kell megtalálnunk, mert nem az az egész nagy országcsoport fog majd szép lassan zöld ágra vergődni, hanem van, akinek már sikerült, és jó volna, ha a következő szakaszban mi is azok közé kerülnénk, akiknek sikerül. Az igazi kérdés az, hogy hogyan.

BALÓ GYÖRGY Mielőtt ebbe nagyon belemennénk, hadd jelezzem: furcsa helyzet állt elő. Azt hittem, én igyekszem majd a beszélgetést minél gyorsabban Magyarország felé terelni. De az történt, hogy rendre Önök kezdenek azonnal Magyarországról beszélni, világgazdasági összefüggésekben. Szeretnék még ezeknél az összefüggéseknél maradni. Az a benyomásom, hogy ma a világban az igazi, húzó gazdasági fejlődés elkerüli Európát, és ezen

belül különlegesen elkerüli Kelet-Európát. Úgy érzem – és szerintem ez nem europesszimizmus –, hogy kívül esünk az igazán feltörő régiókon.

KÁDÁR BÉLA Magyarország ma hátrányos helyzetben van az újfajta nemzetközi folyamatok kialakulása szempontjából. Ez az új szakasz – hívhatjuk a tudományos-technikai forradalom új hullámának vagy technológiaintenzív növekedési pályának – sajátos követelményeket támaszt saját gazdasági környezetével szemben. És elsősorban a nagy gazdasági terekben szeret kibontakozni. Ilyen egységes nagy gazdasági tér Észak-Amerika és Japán. A Közös Piac még mindig nem igazi közös piac; lehet, hogy az lesz, de hát ez a folyamat nem most indult el, már a 70-es évek közepén láthatóvá vált. És akkor még Nyugat-Európa széttagozódott nemzeti piacokból állt. A másik dolog az, hogy az új folyamat, a struktúrák megújodása, az innováció elterjedése nemcsak földrajzi értelemben igényel tág mozgásteret, hanem a társadalmi, gazdaságpolitikai környezet minősége szempontjából is. Azokban a gazdasági terekben, ahol túl sok szabály van – teljesen mindegy, hogy ez szocialista vagy kapitalista ország –, ahol a gazdaság áramlásait, vagy a társadalom mozgásait a bürokrácia és a bürokrácia által kreált szabályok tömege fékezi, ott az új tudomány-technológiai intenzív tevékenységek nem honosodnak meg, ki se alakulnak, vagy ha kialakulnak, akkor gyorsan elvándorolnak. A fejlődés nem kerüli el Nyugat-Európát, de az utóbbi tizenöt évben kibontakozó új technológiai struktúrák viszonylag kevésbé gyökereztek meg Európában, mint Észak-Amerikában és Japánban. Ez nem europesszimizmus, ez ténykérdés. Hason sok mindenben lehet érzékeltetni ezt; a csúcstechnológia arányán a termelésben, a külkereskedelemben, a használt technológiák korszerűségén és még sok más mutatón keresztül. A folyamatnak van egy harmadik vetülete is: világméretekben is lehet látni, hogy ott honosodik meg a tudomány, a technika, ahol már kialakult, fejlett infrastruktúra van. A folyamat sebessége rendkívüli: egy új technostruktúra most nem tizenöt, húsz vagy negyven év alatt alakul ki, mint valamikor a textilipari gépeknél, vagy a személygépkocsi-gyártásnál, vagy akár a rádió-televízió gyártásnál, hanem lerövidül két-három-öt évre. A fejlesztőnek nincs ideje, hogy kifejlesszen egy infrastruktúrát, egy fejlett környezeti rendszert, tehát oda települ, ahol már együtt van a tudomány kapacitása, a fejlett gyártóbázis, gazdasági-pénzügyi környezet, a nagy gazdasági sűrűség. A korszerű telekommunikációs hálózat a logisztikai rendszer nem az elmaradott területeken van – még egy országon belül sem. Most olyan folyamat bontakozik ki, amely a megelőző negyedszázadtól eltérően erősen hierarchizálja a világ gazdaságát: lesznek országok, amelyek az új csúcstechnológiai időszak követelményeihez képest kőkorszakbeli állapotban maradnak, és lesznek, amelyek koncentrálnak ezeket az új technológiákat. A klasszikus iparágak esetében, ugye, az országok közötti fejlettségi különbségeket olyasmik jellemezték, hogy az egyik ország egységnyi termelés előállításához 20–30–40–50–60 vagy 100 százalékkal több acélt, nyersanyagot, energiát, munkaerőt használt fel, mint a másik, és ennek függvényében alakultak ki a fejlettségi szintek. Az új technostruktúrákban, végyük például a nagy számító-gépeket, az egyes országok között immár nem egyszeres vagy kétszeres különbségek vannak, hanem nagyságrendnyi különbségek. Amíg a csúcstechnológia, az informatika a bruttó hazai terméknek öt-tíz százalékát adja, és ezen az öt-tíz százalékon belül vannak tíz-, tizenöt-, húszszoros különbségek, ez addig esetleg csak egy demonstrációs eset. De mi lesz, ha ez harminc vagy negyven százalék lesz? Már néhány éve, és egyre nagyobb mértékben, a szellemi, pénzügyi technológiai erőforrások nem kitelepülnek az elmaradott országokba, mint a század harmadik negyedében, hanem megkezdődött a visszatelepülés a legfejlettebb központokba, és ez érint minket is, meg annak a bizonyos százhusz országnak a zömét is, amely nem képes koncentrált erőfeszítésekkel ezen a hátrányon változtatni.

PULAI MIKLÓS De ahol tudtak változtatni, oda odamegy. Ahol pedig szintén nincs meg az alapstruktúra, mert azért például Dél-Koreát nem lehet infrastrukturálisan magasan fejlett országnak tekinteni... Tehát a kivételek, éppen ezek a kivételek érdekesek.

KÁDÁR BÉLA Igen, Dél-Korea húsz évvel ezelőtt elmaradott ország volt. De a stratégiai ugrásnak az is jellemzője, hogy 1970-ben nyolc százalék volt a 18–24 évesek közül felsőfokú végzettséget szerzők aránya Dél-Koreában, 1985-ben viszont már huszonhárom

százalék. Ezzel teremtették meg tizenöt év leforgása alatt a szellemítőke-képzésnek és a munkaerőképzésnek az előfeltételét, ami a 80-as évek technikájának alkalmazásához kell. De ezt előre megalapozták.

BAKÓ EDE Nekem az a véleményem, hogy nem a múlton kell most töprengeni, hogy ki hogy jutott el oda, ahova eljutott. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank szöuli közgyűlése kapcsán láttuk, hogy mi történt Dél-Koreában. Aminek, azt hiszem, egy nagyon markáns része az, hogy működő tőkét és technikát tudtak importálni.

PULAI MIKLÓS Akkor, két éve 25–27 milliárd dollárnyi működő külföldi tőke volt az országban... Aztán: önmagában óriási export, hogy ott van több tízezer amerikai katona, egy televízió, amely reggeltől estig angolul beszél, így a fiatalság eleve megtanul angolul, de a legfontosabb az, hogy oda óriási tőke húzódott be. Ezt olvasni is lehetett, hiszen nekik is öt éves tervük van, nekik is nemrég volt reformjuk, majdnem ugyanolyan kérdésekről volt szó az ő reformfüzetükben, mint nálunk és így tovább. Én azt az óriási különbséget véltem fölfedezni, hogy ott mindemellett egy nagy hazai tőke is volt, a maga funkcióival, és amikor a külföldi tőke erőteljesebben megindult Dél-Koreába, megszállva a legrentábilisabb ágazatokat, akkor erre meg tudott mozdulni a hazai tőke. Mert megijedt, hogy teljesen ki fog szorulni, ha lusta lesz, mint szokott lenni, bár a koreaiakra azt szokták mondani, hogy ők Ázsia németjei...

BALÓ GYÖRGY Hogy valamivel szorgalmasabbak, mint a japánok.

PULAI MIKLÓS Igen. Minden országnak speciális körülményei vannak, de egy biztos: ott a levegőben van, érezni a tenniakarást, még az egyes embernél is, boldogulása érdekében, az egész üzletszerűséget, és azt hiszem, talán ez volt a legnagyobb, legérdekesebb sikertörténet, és ez nagyon rövid idő alatt ment végbe, mert a Világbank emberei szerint Dél-Korea a 60-as évek elején körülbelül ott tartott, mint Etiópia.

127

BAKÓ EDE Ez alapozta meg azt, hogy egyes országok, így Dél-Korea is, amelyek korábban a periférián mozogtak, most nem Európától vagy Amerikától várják a segítséget, hanem betörnek Nyugat-Európába, amely kicsit enerválódott, talán az NSZK kivételével. De itt van például Japán. A magyar származású Béla Balassa öt-hat évvel ezelőtt írt egy tanulmányt, amelyben összehasonlította Magyarországot különböző, hozzánk hasonlítható országokkal az indulásnál, és hogy hol tartanak most. Többek között azt is megvizsgálta, hogy 60-ban hol tartott Japán például az egy főre eső fogyasztás tekintetében, és hol tartott Magyarország. Ugyanazon a szinten voltunk. Hol tart ma Japán?

KÁDÁR BÉLA De ha 1913-at nézed meg, akkor még a japán mutatók gyengébbek voltak.

BALÓ GYÖRGY Persze Japán már a múlt század második felében világelső volt abban, hogy a megfelelő korosztályból hányan jártak egyetemre...

KÁDÁR BÉLA Hát ők is azzal kezdték. Minden sikerország azzal kezdte, hogy a szellemítőke-képzés gyorsításával próbált följebb ugrani.

PULAI MIKLÓS A sok diplomás önmagában még kevés ahhoz, hogy egy ország feltétlenül boldoguljon. Mert ma Pakisztánban, Egyiptomban és például a dél-amerikai országokban elég magas a diplomások aránya, de ezek az országok nem tudják eltartani az értelmiségüket. A diplomások elmennek. Szóval lehet, hogy ez előfeltétel, de nem elegendő.

KÁDÁR BÉLA Csak akkor, ha egy stratégia része.

BAKÓ EDE Szóval Balassa azt mutatta ki, hogy 60-ban azonos szinten voltunk a japánokkal. De azóta ötszörös különbség következett be. Miért? Azért, mert Japán gyorsan tudott alkalmazkodni a világgazdasághoz, például a 73–74-es olajárrobbanáshoz. Mi pedig nem tudtunk. Azért, mert ha kiadják a jelszót, hogy struktúraátalakítás, akkor ott nincs mese. Végrehajtják. Azt hiszem, ez a dolgok nyitja, ez a kulcskérdés.

BALÓ GYÖRGY Hát akkor határozzuk meg a gazdasági környezetet. Egy torta van. Ez a világgazdaság és a világkereskedelem. Ebből ma a KGST kevesebb mint nyolc százalékkal részesedik.

PULAI MIKLÓS Tizenegy százalékkal.

BALÓ GYÖRGY Tizeneggyel? Bocsánatot kérek.

PULAI MIKLÓS És minden ellenkező híreszteléssel szemben szeretném mondani – mert nagyon sokszor hallok a fordítottját a legkülönbözőbb összejöveteleken –, a KGST részaránya a világkereskedelemben az 1980-as kilenc százalékról 1986-ra tizenegyre emelkedett; ezt írja a londoni Economist.

KÁDÁR BÉLA Bocsánatot kérek, ez nem jó szám. A világkereskedelem kétezer milliárd dollár, a KGST összereskedelme pedig 165–170...

PULAI MIKLÓS Pedig ezt egy olyan tekintélyes lap írta, mint az Economist. Akkor biztos többféle adat van. Ettől persze nem jobb a helyzetünk, szóval igazából ez a számháború érdektelen. Meg az is, hogy 1913 óta hogy veszt teret a magyar gazdaság; akkor volt hetven ország, most meg csak a Világbanknak százötven tagja van.

BALÓ GYÖRGY Tegyük fel, hogy tíz százalék körül van ez a részesedés. Akkor feltehetően az a szám sem stimmel, hogy Magyarország részesedése a világkereskedelemből egy százalékról körülbelül a felére csökkent. Ez sem stimmel?

PULAI MIKLÓS Ezt én nem tudom. Abban a kiadványban ezt nem olvastam.

BALÓ GYÖRGY Az adatok a kérdés lényegén nem változtatnak. Az a lényeg, hogy a KGST szerényen részesedik a világkereskedelemből, amely – mint elhangzott – önmagában is bizonyos értelemben szűkül a csúcstechnológia, a fejlett tőkés országok bizonyos értelemben csökkenő vagy átstrukturálódó belső piacai miatt. Tehát ebben az összevetésben milyen esélyei vannak Kelet-Európának?

BAKÓ EDE Nem jó az a kifejezés, hogy kelet-európai szocialista országok vagy KGST-országok. Én például Magyarországot nem tekintem kelet-európai országnak. Mi közép-európai ország vagyunk. Nem Balkán, nem Kelet-Európa. Nem is Nyugat.

BALÓ GYÖRGY Arra gondoltam, hogy politikai és gazdasági értelemben általában Kelet-Európaként szokták emlegetni. És azt akartam mondani, hogy van egy integrálódó tőkés Európa, amely nem könnyíti meg, hogy a magyar gazdaság zöld ágra vergődjön.

BAKÓ EDE Mármost hogy Portugália, Spanyolország integrálódott már a Közös Piacba... nyilván erre gondolsz.

BALÓ GYÖRGY Igen, arra, hogy egy hamburgi élelmiszerboltban tömegével és fillérekért árulnak spanyol élelmiszereket. Ez azelőtt nem volt. De ez csak egyetlen példa.

PULAI MIKLÓS Igen, nehezednek a feltételek. Azt hiszem, nekünk Nyugat-Európában van a legtöbb esélyünk. Nyugat-Európában és a Közel-Keleten. Persze aktívabb stratégiával. Mert nem hiszem, hogy a csendes-óceáni vagy más térségek meg tudják oldani a mi gondjainkat.

BAKÓ EDE Gondolom, Pulai Miklós is elismeri, hogy ha előbb ébredünk fel, például Kínában teret tudtunk volna nyerni, és kihasználhattuk volna, hogy évi nyolc-tíz százalékos növekedés volt ott. Most már jóval kevesebb van, de azért van még keresnivalónk másutt is.

PULAI MIKLÓS Én nem azt mondom, hogy máshol nincs, csak azt hiszem, hogy kevesebb van.

KÁDÁR BÉLA Az biztos, hogy a tömegtermék jellegű magyar jellegű exporttal tíz- meg tizenötezer kilométer távolságban nem lehet kereskedni. Gépiparban sem lehet, mert ebben már a távol-keleti országok mind sokkal jobbak. De vannak meg fajlagos értékű termékek, a gyógyszeriparban, általában a finomvegyiparban, az élelmiszeriparban, amelyekben a távol-keleti országok nem különösebben erősek, és ezek kibírják a járulékos logisztikai nehézségeket, a szállítást, csak ehhez megint új külgazdasági struktúra kell. Mert a jelenlegivel semmit sem lehet kezdeni az új dinamikus övezetben – a távolság miatt. Fuvarigényes cikket, anyagigényes cikket el lehet szállítani Ausztriáig. Maximum Triesztig. Tehát a földrajzi manőverező képesség limitálva van. Európához is kell egyébként az átstrukturálás. Abban természetesen egyetértünk, hogy akármilyen történjék is a világban, a mi helyünk Európában van, és ha valahol tudunk nagyobbat lépni, csakis itt. Az talán nem túlzott követelmény, hogy a fejlett tőkés országok importjában a magyar részarány, ami jelenleg két ezrelék, nőjön három ezrelékre; ez még nem lenne piaczavaró hatású, de nekünk ez már óriási lépés lenne. Szóval annyi piaci rést lehet még találni, néhány ezreléknyi piaci rést, ahova Magyarország esetleg be tud törni, mindazok társaságában, akik hasonló piaci résekre vágynak.

BALÓ GYÖRGY A magyar közvélemény az elmúlt években bőségesen kapott tájékoztatást arról, hogy mi minden történt a világgazdaságban, ami nekünk rossz, ami rontja a cserearányokat. Látnak-e olyan világgazdasági fejleményt, mondjuk 1972 óta, ami számunkra kedvező volt, vagy bennünket azzal tüntetett ki a sors, hogy kizárólag kedvezőtlen változások zajlottak-zajlanak a világban?

BAKÓ EDE Szerintem jócskán voltak kedvező változások is. Először is az elmúlt hat-nyolc évre visszatekintve, az intézményi háttérünket meg tudtuk erősíteni. 1982-ben beléptünk a Valutaalapba és a Világbankba, és e nemzetközi intézmények révén nagymértékben megerősítettük hitelképességünket. Kereskedelmi banki körökben is javultunk, és ez az akció talán jobban is sikerült, mint ahogy ezt valamikor gondoltuk, mert jelentős összegben vettünk fel az elmúlt két évben közép- és hosszú lejáratú hiteleket. Javult az adósságstruktúránk. Ezeket én pozitív fejleményeknek tartom.

BALÓ GYÖRGY Mi értendő javuló adósságstruktúrán?

BAKÓ EDE Részben az, hogy határidő előtt törlesztettünk, részben az, hogy adósságaink egy részét – az újonnan fölvelt közép-, sőt inkább hosszú lejáratú hitelekből – későbbre toltuk. Így az adósságállománynak egy jelentős része csak 1990 után esedékes.

BALÓ GYÖRGY Megkérdezhetem, hogy milyen pénznemekben vannak ezek az adósságok?

BAKÓ EDE Japán jentől kezdve USA-dolláron át nyugat-európai valutákig – többféle pénzben.

BALÓ GYÖRGY És a legutóbbi időkben lejátszódott nemzetközi valutáris fejlemények – a jen erősödése, a dollár zuhanása – milyen hatással vannak a mi adósságállományunkra?

BAKÓ EDE Teljesen természetes, hogy egy harminc-negyven százalékkal leértékelődött dollárban kimutatott adósságállomány, amit svájci frankban vagy japán jenben vettünk fel, az többet jelent. Ez azonban inkább számviteli trükk, nyilvántartási kérdés. Én úgy érzem, hogy nálunk a vezetés is meg a közvélemény is összekeveri az ebből adódó „adósságnövekedést” – ezt idézőjelben mondom – azzal, ami a tényleges gazdálkodásból adódóan jelentkezett adósságnövekedés. Tehát mondjuk 1986-ban a fizetési mérleghiány 1,4 milliárd dollár volt, de a nettó adósság – dollárban kimutatva – 2,8 milliárddal nőtt. Az 1,4 milliárdos differencia abból adódik, hogy a svájci frankban vagy jenben fölvelt hiteleket elértéktelenedett dollárban mutatjuk ki. Mert még mindig közelebb áll a szívekhez a dollárban való adósság, a számbavétel, mint hogyha mondjuk SDR-ban mutatnánk ki. És akkor mindjárt más lenne a helyzet. Na most...

BALÓ GYÖRGY Csak egy ténykérdés: mennyi most a bruttó magyar adósság?

BAKÓ EDE Lehet bruttó alapon számolni, de lehet nettó alapon is, tehát hogy levonom a 16 milliárdos teljes adósságból azt, amivel követeléseket halmoztunk fel, hiteleket nyújtottunk, igaz, be nem folyt külföldi hiteleink is vannak. Következésképpen ha nettó alapon mondom, akkor a válasz az, hogy jelenleg nyolcmilliárd fölött vagyunk.

BALÓ GYÖRGY De kamatot fizetni a bruttóért kell, ugye?

BAKÓ EDE A bruttóért kell kamatot fizetnünk, de a kihelyezett tőke után is kapunk valami kamatot, tehát a nettó kamatot kell számba venni. Szóval azt akarom mondani, hogy nekünk most arra van szükségünk, hogy egy felzárkózási politika esélyeit legalább felrajzoljuk. Hogy mit akarunk, mit csinálunk. Ha ezt nem tudjuk megtenni, akkor az az érzésem, hogy a nehézségeink inkább nőnek, mintsem csökkennének. Én látok esélyeket a felzárkózásra, de ehhez meg kell tudni mondanunk, hogy mi magunk mit akarunk. Gondolom, ez az a program, ami a központi bizottság elé kerül.

BALÓ GYÖRGY Amiket Bakó Ede elmondott, tulajdonképpen a Magyar Népköztársaság kül- és külgazdaság-politikájának bilaterális, illetve multilaterális teljesítményei. De a világgazdaság fejleményei között van-e olyan 1973 óta, amely Pulai Miklós szerint számunkra kedvező?

PULAI MIKLÓS Igen, egyes folyamatoknak vannak bizonyos pozitív vonásai is. Mert például az olajárrobbanás nekünk összességében kellemetlen volt, hiszen ez hozta a nagy cserearány-vesztéséget, de ugyanakkor hozott egy jelentős növekedést is az exportunkban

az olajországekba. (Ezt a lehetőséget csökkentette a kirobant irak-iráni háború.) De még egyes afrikai olaj- vagy félolaj-országekban megindult egy bizonyos fejlődés, politikai stabilizálódás, ezek között is találtunk új piacokat. Aztán jött az olajáresés, és ezek a piacok mostanra nagyon beszűkültek. A 70-es évek második felében előny volt nekünk – más kérdés, hogy jól éltünk-e vele, jól használtuk-e ki –, hogy volt egy megfelelő hitelkínálat a világban, és így mi olyan jelentős forrásokhoz jutottunk, amelyek akkoriban felvittek bennünket egy olyan beruházási rátára, amellyel a világon az első öt közé tartoztunk, évekig, a létrehozott bruttó hazai termékhez képest. Tehát voltak kedvező világgazdasági fejlemények is, és ha tovább gondolkoznánk, talán még többet is lehetne találni. Ez azt mutatja, hogy ilyen körülmények között is van kapaszkodó, és ezeket kellene valahogy most is kikutatni és eredményesebben felhasználni. Mert például a felvett hitelekkel meg kellett volna próbálni egy jó struktúra létrehozását – a lehetőségünk megvolt rá.

BALÓ GYÖRGY Tehát akkor összességében az a kép, hogy a világgazdaságból bennünket csak negatív hatások értek – és érzésem szerint ezeket túlságosan gyakran hangsúlyozzuk –, így nem felel meg a valóságnak.

KÁDÁR BÉLA Egy pillanat, nekem itt van egy ellenvetésem. Teljesen igaz, hogy az úgyszólván kőolajexportőr országok vásárlóerejét mi ki tudtuk használni. Ez nem vitatható, de azért azt figyelembe kell venni, hogy ha olajat állítunk szembe magyar termékkel, azonos mennyiségű olajért nekünk kétszer-háromszor annyit kellett exportálnunk. A kőolajexportőr országokkal szemben már akkor is negyven százalék ponttal romlottak a cserearányaink. Úgyhogy én ezt nem minősíteném kedvező fejleménynek, még a 70-es években sem, mert csupán arról volt szó, hogy bizonyos országokkal szemben javítani tudtuk a kereskedelmi mérleg-pozíciókat.

BALÓ GYÖRGY Pulai Miklós csak azt mondta, hogy új piaci lehetőségek keletkeztek. Hogy volt olyan fizetőképes kereslet magyar termékek iránt, ami azelőtt nem volt. Szóval: új piacok. Vagy lehetőségek.

KÁDÁR BÉLA No, de ezért nagyobb nemzetijövedelem-tömeget kellett megmozgatni. Hát a Szovjetunióknak is ki kellett fizetnünk azért az elmúlt öt év során a kőolaj-emelkedés következtében megdrágult importot. Ez nemzetijövedelem-vesztés volt a cserearányromlás következtében. Igaz, voltak fájdalommenthítő flastromok, de az egész folyamat elég sokba került. Tagadhatatlan, hogy a 70-es években, amikor zéró meg negatív kamatok voltak, bolond volt, aki nem vett fel hitelt. Az minden tőkeimportőrnek jó volt. Csakhogy azzal mindig számolni kell a hitelt igénybe vevőnek, hogy az alacsony és a zéró kamatok mindig ritka pillanatai a történelemnek, és előbb-utóbb az ellenkező reakció várható. Ennek költségeit mi 80 óta fizetjük, a magas reálkamatok időszakában. Szóval: a múlt képe tehát összességében nem kedvező. A külső feltételek oldaláról én három aspektust említenék meg a középtávú jövőt illetően. Ezek nem ellensúlyozzák a nagy világgazdasági mozgásokból fakadó hátrányos mérlegünket, de némileg enyhítik, és valamiféle támpontot nyújtanak azokhoz a bizonyos kapaszkodókhoz.

BALÓ GYÖRGY Elnézést, egy magyarázó félmondat: azért kérdeztem Pulai Miklóst ennyit ezekről a világgazdasági dolgokról, mert az embernek gyakran az a benyomása, hogy a saját lassúságunkat, bénultságunkat, rugalmatlanságunkat túlságosan gyakran próbáljuk fedezni világgazdasági hivatkozásokkal.

KÁDÁR BÉLA Persze.

BALÓ GYÖRGY Csak ezért kérdeztem, hogy voltak-e nem rossz tendenciák is.

KÁDÁR BÉLA A külső feltétel-romlást nem lehet letagadni, ezért téves az a felfogás is, hogy minden probléma bennünk rejlik. A fejlődés külső feltételei Magyarország számára romlottak. És romlottak minden olyan ország számára, amelyiknek hasonló struktúrája van, hasonló növekedési adottságai, hasonló gazdasági méretei, erőforrástömege – ez nemcsak irányításrendszeri vagy intézményrendszeri probléma. Az is bőven van benne. Teljesen intézményrendszeri probléma, hogy a helyzeten máig nem tudtunk változtatni. De azért az is nyilvánvaló, hogy a külső feltételek nemcsak Magyarország számára romlottak,

hanem több tucat más ország számára is. Tehát a mérleg egésze mindenképpen azt mutatja, hogy az objektív paraméterrendszer Magyarország számára kedvezőtlenül alakult.

BALÓ GYÖRGY Egy okkal több, hogy változtassunk.

KÁDÁR BÉLA Persze. Pozitív példák is vannak: a dél-koreaiaknak ugyanolyan kellemtelenül alakult a világgazdasági helyzet, vagy a japánoknak is romlottak a cserearányaik. Voltak persze más erőforrásaik is, és nagyon gyorsan túl tudtak rajta jutni, de hát ez már az intézményrendszeri meg a politikai célrendszer oldala a dolognak. A külső feltételek oldaláról én kedvezőnek látom ezt a ritka történelmi helyzetet, amelyben a nemzetközi kapcsolatrendszer meghatározó hatalmai egyaránt érdekeltek abban, hogy ne fusson zsákutcába az a bizonyos reformprogram, ami nálunk 1968-ban megindult. A zsákutca nem érdeke sem a Szovjetunióknak, sem a nemzetközi szervezeteknek, sem a vezető nyugati hatalmaknak. Ebből tulajdonképpen bizonyos politikai, sőt a politikain túlmenő támogatás is mozgósítható, amiből a gazdaság profitálhat. Ez, azt hiszem, nem vitatható.

BALÓ GYÖRGY Nem... legfeljebb talán az érvényességének az intervalluma kérdéses.

KÁDÁR BÉLA Igen, ennek vannak időbeli korlátai, de nyilvánvalóan kedvezőbb a helyzet, mint amikor a szélrózsa akár egyik, akár másik irányából súlyos terhek és koloncok neheztek ránk. Tehát mindent összevetve: a 80-as évek második felére megjavult a fejlődés külső politikai feltételrendszere. Továbbá: a növekedésföldrajzi helyzetünk is kedvezőbb, mint tíz éve. Igaz ugyan, hogy Nyugat-Európa általában lemarad a nagy nemzetközi versenyben, és a világgazdaság dinamikus erői eltolódnak az európai térségből tőlünk távoli területekre, de a lemaradó Nyugat-Európán belül kialakul egy új növekedési alközpont, ami hozzánk most közelebb esik, mint a 15. század óta bármikor. Arról van szó, hogy a nyugat-európai térség legerősebb hatalmán, az NSZK-n belül a súlypont tíz-tizenöt éve egyre inkább a délnémet országgrészek, elsősorban Bajorország és Würtenberg felé helyeződik át. Tehát a Duna-medencébe, ami Magyarországhoz jó ötszáz kilométerrel közelebb van, mint a korábbi növekedéshordozó területek, a Ruhr-vidék, a Saar-vidék, a Rajna-vidék, Hamburg, Észak-Németország és a többi. Sőt ez az új alközpont az országhatárokon is egy kicsit túlnyúlik, mert Bajorországot, Német-Svájcot, Nyugat-Ausztriát és Észak-Olaszországot is felöleli. Magyarország gazdaságtörténeti fejlődésében a geogazdasági helyzet akkor volt a legelőnyösebb, amikor itt volt a Hansa-városokat és Észak-Olaszországot összekötő vonal mentén az Ausburg–Nürnberg–Lipcse–Szilézia–Csehország körüli növekedési központ a 15. században. Magyarország akkortájt ebből nagyon szépen prosperált. Később ez a növekedési központ eltávolodott Nyugat-Európa, az Atlanti-part felé. Most itt visszajött valami lehetőség. Persze ehhez alkalmazkodnia is kellene a külkapcsolat-építési rendszernek: ne csak a fővárosokra összpontosítson. Szóval az új, dinamikus területeket kell megoldoznia a külpolitikának, a külgazdasági diplomáciának, a vállalatoknak, és ennek még nem sok nyomát lehet látni. A harmadik szempont pedig az, hogy pontosan ebben az övezetben, amit például a gyors mikroelektronikai fejlődés jellemez, a gyors növekedés következtében egyelőre nem tudják az igényeket software-rel követni. Tizenöt év alatt az új elektronikai-elektroipari hordozóágak ráfordításszerkezetében nagy változás következett be. 1970-ben a híradástechnikában, számítógépekben, irodagépekben stb. az úgynevezett hardware – tehát az anyag jellegű berendezés, tartalomráfordítás – úgy 65–75 százalék között volt, és csak negyede volt az úgynevezett software, tehát az anyagmentes szellemi munka. Ezek az arányok már most megfordultak, és a 90-es évek elejére, tehát amikor a most folyamatban lévő fejlesztési programok a piacra jönnek, a hardware aránya már tíz-tizenöt százalékra csökken. A software-ben nagyon széles sávon vannak olyan szellemi bedolgozó területek, ahol egy viszonylag jó és olcsó bérszínvonalú szakemberállománnyal rendelkező ország be tud kapcsolódni, tehát tud belőle szakosodási előnyöket meríteni – feltéve, hogy van rá egy cselekvési program.

BALÓ GYÖRGY Időnként kijelentik, hogy Magyarország software-nagyhatalom.

KÁDÁR BÉLA Összesen tizenkétfélmillió dollár a software-exportunk, ez nem a teljes magyar exportnak, hanem a dollárexportnak is csak a két és fél ezreléke. Ezt nagyhatalmi

státusnak nevezni enyhén szölvá megalománia. Eddig nem sok történt, a software-export most kezdődhet, intézményrendszerét most kell majd kiépíteni.

BALÓ GYÖRGY Azt gondolom, hogy az embereket ma Magyarországon ez a bizonyos zöld ágra vergődés érdekli a legjobban, az, hogy kilábalni, meg az, hogy van, akinek sikerül – amiről Pulai Miklós beszélt az elején. A közhangulat nem túlságosan jó mostanában, azt hiszem, az emberek döntő többsége nem nagyon szívesen hallja és nem nagyon szívesen veszi tudomásul, hogy minden bizonnyal a legközelebbi jövőben sokkal keményebben kell dolgozni, ugyanakkor valószínűleg bizonyos életszínvonal-áldozatokat is kell hozni. A kérdés az, hogy nyilvános fórumokon is elhangzanak példák későbbi jövő felzárkózókra, zöld ágra vergődőkre és így tovább. Nálunk mostanában gyakran hangoztatják a finn példát, hogy lám, Finnországnak sikerült felzárkóznia. Pulai Miklós lát-e ilyen példát? Térséget? Országot? Piacot? Ami ennek az országnak reális példa lehet.

PULAI MIKLÓS 81 és 83 között volt egy óriási erőpróbank, akkor minket úgy ítélte meg a világ, hogy ennek nagyon sikeresen tettünk eleget: sikerült a fizetőképességünk megtartása. Velünk akkor párhuzamosan emlegették Törökországot. Ha 87-ben nézzük Törökországot és Magyarországot, akkor az eredményeket illetően Törökország messze elénk került, mert utólag kiderült, hogy éppen abban az időszakban, amikor minket egyenlően sikeresnek ítélték meg, ők még egy olyan pluszt csináltak, amire mi, úgy tűnik, nem voltunk képesek. Tudniillik a nehéz években – a fizetőképesség megtartásával együtt – megkezdték az alkalmazkodást, a szerkezetátalakítást; tehát amit mi csak most kezdünk komolyabban, és remélhetőleg most valóban elkezdünk, az náluk már kibontakozott. És ennek már eredményei vannak. Nagyon rövid idő alatt. Óriási exportnövekedést értek el, aminek szintén megvannak a maga speciális okai is, de azért a döntő mégis az, hogy ők a likviditási válság leküzdésébe már beépítették a struktúraátalakulást, mi viszont ezt a válságot óriási nehézségekkel, az adott struktúra kiszípolozásával tudtuk csak leküzdeni...

BALÓ GYÖRGY ...és konzerválásával...

PULAI MIKLÓS ...és ezáltal konzerválásával. Így jelentős hátrányba kerültünk, ezért én közeli példának – nem minden tekintetben, mert Törökországra azért nem lehet mondanivaló, hogy ott mindenki jól él – Törökországot mondom, abban a vonatkozásban, hogy hogyan kell alkalmazkodni a változásokhoz. Ők is elkéstek, mert ők sem a 70-es években kezdték el, hanem akkor, amikor már drámai fenyegetés volt a fejük felett. Talán az a legfigyelemreméltóbb, és a mi számunkra tanulság, hogy nincs más esély, mint hogy bizonyos nehézségeket vállalva át kell alakítani a gazdaság szerkezetét. Törökországban ez jelentős infláció közepette ment végbe, társadalmi problémák éleződtek ki, de azért le tudták vezényelni a dolgot.

BALÓ GYÖRGY Nem gondolja, hogy sok magyar olvasó, aki állandóan Ausztriára tekintget, és azt hasonlítja össze, hol tart Ausztria Magyarországhoz képest és hol tartott tíz évvel ezelőtt, most elrémül, ha Pulai Miklós azt mondja, megalapozottan és érvekkel, hogy kérem szépen, tessék megnézni, mit csinál Törökország?

PULAI MIKLÓS Nem az életszínvonalra hivatkozom, hanem az alkalmazkodásra. Lehet, hogy ez meglepő, de a 80-as években ezt látom itt, viszonylag közel hozzánk, a legfigyelemreméltóbb eredménynek és változásnak.

KADÁR BÉLA Azt hiszem, azért azt érdemes figyelembe venni, hogy az utóbbi fél évszázad során az európai térségben is sikerült korábban elmaradott országoknak előretörni és zöld ágra vergődni. Ilyen Finnország, Spanyolország, bizonyos korlátozásokkal Görögország, és nagyon figyelemreméltó Írország esete. Tehát négy olyan egykori európai „szegényházi” ország is van, ahol viszonylag rövid idő alatt sikerült legalábbis a fejlett országok alsó sávjába – a gazdasági fejlettség európai minősítés szerinti alsó sávjába – belépni. Törökország esete más, mert az az európai mélypontot jelentette a fejlettségi színvonal szempontjából. Ott is többszörös megrázkódtatást jelentett az, ami a legutóbbi öt évben történt. Éppen ezért teljesen indokolt, amit Pulai Miklós említ. A török kibontakozás gazdaságpolitikailag hallatlanul nehéz feladat volt: nem egyszerűen csak az elmaradottsági helyzetből kellett kikerülni, hanem a sok évszázados, befelé forduló modellből is. Szóval a

törökök gazdaságpolitikailag nyitottak is a világra. Ami a rendkívüli érdem és a megkülönböztető jegy a 80-as évek elején a magyar gazdaságpolitikai teljesítménnyel szemben: a török gazdaságpolitika egyszerre tudott egyensúly-javítási célból korlátozó mechanizmusokat, valamint kibontakozási célból dinamizáló mechanizmusokat alkalmazni. A magyar gazdaságpolitikáról a gazdaságtörténészek később nyilván meg fogják állapítani, hogy a korlátozásban nem volt rossz ez a gazdaságpolitika. Csakhogy a korlátozásból nem lehet megélni. Nem sikerült mozgósítani a gazdaság tömegének növekedési energiáit. A kisvállalkozásokban és azon a szűk sávon, ahol a magánszektor hatott, ott van gazdasági dinamika, de ez nem a gazdaság tömegét jelenti. Törökország esetében van még egy nagyon érdekes és elgondolkodtató tanulság: a törökök megoldották azt a problémát, hogyan lehet egyszerre csökkenteni az egyensúlyhiányt és dinamizálni. Az exportot és a növekedést dinamizálni.

BAKÓ EDE Az intézményi háttér erősítése, amire a magyar párt és a kormány is erőfeszítéseket tett, az Törökország példáján is bizonyítható. Csak ők ezt korábban csinálták. És miután korábban kezdték, a strukturális reformokhoz tudtak olyan külföldi tőkét is szerezni, amit mi, akkor még nemzetközi intézményi háttér nélkül, csak kereskedelmi bankoktól tudtunk szerezni, tudjuk, hogy milyen célra – fogyasztásra.

BALÓ GYÖRGY Bocsánatot kérek, tudják pontosan, hogy milyen célra?

BAKÓ EDE Hát, a pénznek nincs szaga. Bizonyos fejlesztések mellett főleg fogyasztásra.

BALÓ GYÖRGY Csak Pulai Miklós említett az előbb bizonyos számításokat, és már akkor meg akartam kérdezni: van-e pontos kimutatás, hogy a 70-es években felvett hiteleket mire költötte az ország?

BAKÓ EDE Nem tudjuk pontosan kimutatni, de azt tudjuk, hogy felvettünk és „túlelosztottunk” 73 vége és 78 vége között 161 milliárd forintot. 161 milliárd forint volt a többletelosztás ahhoz képest, amit megtermeltünk. És ennek zöme fogyasztásra ment.

BALÓ GYÖRGY Igen. De az összeg lényegesen kisebb, és lényegében árukkal kiegyenlíthető.

BAKÓ EDE 3,5 milliárd dollár akkor igen nagy összeg volt. De nem ide akarok kilyukadni. Hanem oda, hogy 73–74 után mi egy-két dolgot azért minden gondunk és minden lemaradásunk ellenére elértünk. Az egyik ilyen dolog az, hogy sikerült stabilizálni helyzetünket a KGST-országok piacán, olyan értelemben, hogy létesítettünk egy megállapodást, amely konvertibilis viszonylatban a Szovjetunió felé aktívumot produkált a népgazdaság számára.

BALÓ GYÖRGY Vagyis létrejött egy megállapodás, amelynek értelmében bizonyos árucikkeket konvertibilis alapon számolt el egymással a két ország, és ebben nekünk aktívumunk volt.

BAKÓ EDE Így van, és ez elég jelentős aktívum volt, amelyben szabad magyar mezőgazdasági kapacitásokat kötöttünk le konvertibilis valutafizetés ellenében szovjet barátaink javára.

BALÓ GYÖRGY Ez a megállapodás ma is érvényes?

BAKÓ EDE Igen.

PULAI MIKLÓS De az összeg lényegesen kisebb, és lényegében árukkal kiegyenlíthető.

BAKÓ EDE Szóval abban az időszakban, amikor túlelosztási fázisban voltunk, ez fontos volt számunkra, mert ennyivel kevesebb tőkés hitelt kellett felvenni. A következő dolog a vívmányok között, hogy 82 és 84 között egy dirigista gazdaságpolitika folyt ebben az országban, amire akkor szükségünk volt, mert egyébként a 82 tavaszára kibontakozott likviditási válságot nem tudtuk volna átvészelni. Ezt vívmánynak tartom. A problémát abban látom, hogy 85–86-ban ezt a vívmányt nem tudtuk megtartani. Ezért lett 86-ra 1,4 milliárd dollár fizetésimérleg-deficitünk, mert kifulladtak a gazdaság erői. A problémához tartozik, és ebben bizonyos felelősség a Magyar Nemzeti Bankot is terheli, hogy talán nem érzékeltük kellően a gazdaság szerkezeti gondjait. Elkezdtük a külföldi hitelfelvételeket, ezek sikeres pénzügyi akciók voltak, és ez a tervezők, a gazdaságpolitika irányítói számára azt a látszatot keltette, nosza tovább, megy a struktúraátalakítás, és nincsenek finanszírozási gondjaink.

BALÓ GYÖRGY Hogyan látják ezt külföldön? Mert én úgy érzem, hogy Magyarország megítélése külföldön romlik.

BAKÓ EDE Én is úgy érzem. De ha itt intézkedések történnek, akkor meg lehet állítani a romlás tendenciáját. Tehát a jövő kulcsa a mi kezünkben van – mondta Széchenyi.

PULAI MIKLÓS A megítélésünk romlik, de a hitelképességünket még nem vonták kétségbe. Abban romlik az én tapasztalatom szerint, hogy többet vártak tőlünk. Többet vártak mindenekelőtt a kiigazításban, a termelési szerkezet átalakításában; többet és jobb eredményt vártak a reformfolyamatok folytatásában, és többet vártak abban, hogy általában az elképzeléseinkből, amelyek megvoltak, többet valósítunk meg. Igazán elsősorban a végrehajtásról van szó. Nagyon sokszor probléma volt már a történelemben, hogy nem vagyunk képesek egy jó irányvonalat, egy jó határozatot megfelelő ütemben, megfelelő határozottsággal végigcsinálni. Elsősorban ezt éri kritika, és azt gondolom, hogy ezt jogosan éri kritika, és minthogy a világban a folyamatok megfelelő gyorsasággal bizonyos irányba haladnak, és ha mi ezt az ütemet nem vesszük fel, akkor a különbség nő. Tehát én úgy érzékelem, hogy ha a gazdaság eredményeiben és gyakorlati történéseiben nem tudunk eredményt mutatni, és bizonyítani, hogy a végrehajtásban is elszántak vagyunk, akkor a rólunk alkotott kép nagyon gyorsan romolhat tovább.

BALÓ GYÖRGY Azt hiszem, a magyar közvélemény előtt nem teljesen ismert, és talán jó lenne, ha ismert lenne, hogy azok a lépések, intézkedések, amiket tőlünk várnak, illetve amiket javasolnak, azok nem népszerű lépések és intézkedések.

PULAI MIKLÓS Mi azon kevés országok közé tartozunk ezeknél a nemzetközi pénzügyi szervezeteknél, azt hiszem, akik alapján tényleg arra kapják a hitelt és a segítséget, amit maguk akarnak. Szóval semmit nem erőszakolnak ránk. A magyar reformfolyamatban megjelölt fő irányokhoz és célkitűzésekhez ők semmit nem tettek hozzá. Most ők azt mondják, hogy ez nagyon helyes volt, ezzel ők egyetértettek, hogy erre kell menni, csak meglepődve tapasztalnak néhány dolgot, hogy amit mi elhatároztunk, sőt amikre kormányhatározat is van, azok nem mennek olyan ütemben, ahogyan akartuk. De ugyanígy a gazdaságpolitikában is. Amikor mi kapcsolatba kerültünk a Nemzetközi Valutaalappal meg a Világbankkal, 81 végén és 82 elején, akkor nekünk semmi nehézségünk nem volt, mert elővettük az 1978-as decemberi KB-határozatot, annak a határozatnak a konkretizálását, és ők ebben velünk teljesen egyetértettek. Tehát itt az az érdekesség volt, hogy itt sem gazdaságpolitikailag, sem a reformfolyamatot vagy a gazdaságirányítást illetően nem volt olyan lényeges gondolat, amit mi kívülről vettünk volna. Ők egyetértettek az általunk sokszor évekkel korábban megfogalmazott döntésekkel, és ehhez helyezték kilátásba a kölcsönüket, és segítettek is. Csak most már öt éve van ez az együttműködés, és különösen az utóbbi két évben érzékelték, hogy nincs meg a következetes végrehajtás sem a termelés-struktúra átalakításában, sem a reformfolyamat folytatásában – és ez az, ami talán a rossz eredményeknél is súlyosabban esik a latba. Mert abban is egyetértés van, hogy nem minden pozitív és progresszív intézkedés hoz azonnal, hónapok múlva eredményt a fizetési mérlegben. Ehhez idő kell. Hogy az eredmény fél év vagy másfél év alatt fog jeletkezni, ez sok mindentől függ, a külső feltételektől is. De mi nem csináltunk meg, vagy nem konzekvensen csináltunk meg bizonyos dolgokat, amiket magunk határoztunk el. És ezt tartják hibának. Úgyhogy ma ez a megítélési probléma sokkal fontosabb, mint az, hogy tavaly másfél milliárd dollárral romlott a fizetési mérlegünk. Eljutottunk oda, hogy olyan átcsoportosítás kell, amely a fogyasztásból juttat a felhalmozás javára. Én ezzel igazán csak azért értek egyet, mert ez tulajdonképpen az elmúlt két évet rendezi vissza, és nem a többit.

BALÓ GYÖRGY Tehát azt a bizonyos két évet, amelyre Bakó Ede azt mondta, hogy nem sikerült...

PULAI MIKLÓS Azt a két évet, amelyik döntő. Döntő, és én úgy látom, hogy ebbe erősen belejátszottak azok a vélemények, mert ez tetszetős volt, hogy mi a 82–84-et alapvetően restriktíóval, korlátozással értük el. Nem igaz...

BAKÓ EDE De...

PULAI MIKLÓS ...nem igaz, nem, kimutatható, hogy nem. Nézzük meg: 1978-ban

77 milliárdal nagyobb a belső felhasználás, mint a nemzeti jövedelem. Ez akkor a nemzeti jövedelem több mint tíz százaléka volt. 1984-ben 30 milliárdal kisebb a belső felhasználás, mint az itthon megtermelt nemzeti jövedelem. Ennek a nagyobb része ennek az időszaknak a bruttó hazai termék-növekedéséből adódott, és évi 1,6 százalékos bruttó hazai termék-növekedés mellett csak 0,7 százalékos átlagban csökkent belföldi felhasználás. Tehát a fizetésimérleg-javítás nagyobb része igenis a növekedésből jött ki ezekben az években. Tessék elővenni a számokat, hogy 82–83–84-ben mi az OECD-országokhoz, vagyis a huszonegy legfejlettebb tőkés országhoz képest elég jó növekedési ütemet tudtunk felmutatni.

BAKÓ EDE Öt százalék körül volt.

PULAI MIKLÓS Az eredményben jelentős szerepe volt annak, hogy 82–83–84-ben költségvetési oldalról, monetáris oldalról eredményes nyomást tudtunk kifejteni a gazdaságra. 84-ben költségvetési aktívumunk volt, figyelemreméltó aktívum, de ez egy „fél óráig” tartott. Sokan nem értették ennek szükségszerűségét a fizetési mérleggel kapcsolatban, és kifogásolták, hogyan lehet egy ilyen országban költségvetési többlet. Pedig kellett, ha egyszer hétszázmillió dolláros külkereskedelmimérleg-aktívumot akartunk elérni. Azt csak úgy lehetett, hogy nem engedjük elkölteni a pénzt, és nem elkölteni pedig csak úgy lehetett, ha „bezavartuk” a költségvetésbe, és lefagyasztottuk. Azután elindult a „restriktív” szöveg, az a hibás szemlélet, hogy egy ilyen országban hogy lehet aktív a költségvetés, végül jött a „politikai év”, az ígéretésekkel, és megindult a pénzügyi kilazulás. Így aztán 85-ben elfogyott az a kicsi, ami volt, és 86-ban már óriási deficit alakult ki. Én a legfőbb hibának 82–84-ről azt tartottam, hogy nem indult meg a struktúraátalakulás. 85–86 legeslegfőbb hibájának azt tartom, hogy kilazult a keresletszabályozás. És ez okozta igazán a bajt, és nem az, hogy kifulladt, ahogy Bakó Ede mondta, mert ez a gazdaság nem fulladt ki: nem azért voltak ilyen rossz eredmények, mert a gazdaság kifulladt, hanem azért, mert nem volt kitartás és megfelelő felismerés a megfelelő körökben, és ebbe besegítettek közgazdászok, tudósok és mások, hogy fokozatosan kinyílt ez a zsilib, és mindent elárasztóan megjelent a pénz, a korábbi időszakhoz képest, s így ez a nyomás megszűnt. Tehát ami ebben a két évben, legalábbis 84 közepéig, kényszer alatt tartotta a gazdaságot, az erőteljesen fellazult, és ebből alakultak ki a közvetlen gondok.

BAKÓ EDE Fenntartom a véleményemet, hogy restriktív volt az irányítás, de jó irányban volt restriktív, aminek a kamatait, idézőjelben vett kamatait, éreztük abban, hogy helyreállt a fizetésimérleg-egyensúly, sőt aktívumra tettünk szert.

PULAI MIKLÓS A belföldi felhasználás szempontjából restriktív, de a gazdaság növekedése megfelelő ütemű volt. A hiány fedezésének nagyobb része – ezek számok, tények – nem a belföldi felhasználás csökkenéséből adódott, mint ahogy mondani szokták, hanem a hiány nagyobb részét, legalább kétharmadát a gazdasági növekedésből fedeztük, vagy erre fordítottuk, és csak legfeljebb egyharmad része az, amit a restriktívból fedeztünk.

BAKÓ EDE Kiemeltem, hogy nagyon fontos pozitívumnak tartom, hogy a külső intézményi háttérünket erősítettük. Én annak idején szakértőként vettem részt a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel az indító tárgyalásokon. Még tagok sem voltunk, de már beszéltünk a struktúraátalakításról a mi koncepciónk alapján, mert erről van szó, amit Pulai Miklós mondott, hogy a koncepciót mi adtuk. A kifulladás én abban látom, hogy ezzel a lélegzetvételnél szünettel, ami 82 és 84 vége között fennállott, nem jól sáfarkodtunk. Azért mondom, hogy kifulladtunk, mert a pénzt és a helyreállított presztízst nem arra fordítottuk, hogy struktúrát változtassunk, hanem arra, hogy egy szerényen, de növekvő életszínvonalat finanszírozzunk. De az életszínvonal-finanszírozás lehetőségei külföldi hitelekkel, bármilyen grandiózusak is a hitelek, egy idő után kifulladásnak. És 85–86-ban ide érkezünk el. A kifulladás azt is jelenti, hogy „vissza kell korrigálni” – jó magyar kifejezéssel élve – azt, ami 85–86-ban életszínvonal-politikában történt. Ezzel függ össze, hogy igenis tudomásul kell venni, hogy a fogyasztói árindex az idén nem hét százalékkal, hanem kilenc százalékkal nő...

BALÓ GYÖRGY Meg egy darabbal...

KÁDÁR BÉLA Az alapkérdés az volt, hogy Magyarország megítélése hogyan alakul.

Ezt természetesen mindenki a saját információs bázisa szerint ítéli meg. Én azért arra hívnám fel a figyelmet, hogy amikor Magyarország belépett ezekbe a nemzetközi szervezetekbe, és amikor újra megnyíltak a hitelezési csatornái, az akkori kedvező megítélésben nem az ország növekedési adottságai játszottak szerepet. Nem is az, hogy a nemzetközi pénzügy világ Magyarország teljesítményeit valami rendkívül magasra értékelte volna, vagy ezt az országot vonzó tőkekihelyezési területnek tekintette volna. Az akkor kedvező és most állandóan idézett kép egyik alapvető forrása az volt, hogy a magyar politikai vezetés higgadtságáról és bölcsességéről igen kedvező értéktételek fogantak meg. Sőt a Világbank dokumentumai azt is hangsúlyozták, hogy az ország hitelképessége azért kedvező, mert a gazdaságot jól képzett vezetők irányítják, akik felkészült közgazdászokkal tudnak együttműködni...

BAKÓ EDE ...ezt ma is vallják...

KÁDÁR BÉLA ...eddig egyetértünk, innentől nem. Az én információim szerint a töréspont azért következett be ebben a „Magyarország-képben”, mert a Magyarországgal foglalkozó külföldi szakértők abból indulnak ki, hogy abban a bizonyos politikai évben, valamint a hetedik ötéves terv célrendszerében olyan helyzetmegítélések fogalmazódtak meg, amelyek nem voltak realistikusak, nem voltak érvényesek. Ezek a szakértők felvetették azt a dilemmát, hogy a korábban bölcsnek és szakértőnek tekintett politikai gazdasági vezetés vagy nem őszinte, vagy nem érti a dolgot, mert nem tud egy helyzetet megítélni és ennek megfelelő programot megfogalmazni. Szóval 1987-ben világosan látható, hogy az az ötéves terv, amelyet megfogalmaztak, már most sem érvényes, mert nem is lehet érvényes. Aki ezt nem ismeri el, az cinkel, az félrevezet. Ez az egyik dolog. A másik dolog pedig, hogy milyenek is voltak a mi növekedési teljesítményeink. Mindenki tudja, hogy mi mindent lehet a statisztikával csinálni. Mennyiségi vagy volumennövekedést nagyon könnyű illusztrálni. A növekedési ütem ebben a korszakban – ezt egyszer már tudomásul kell venniük a gazdaság irányítóinak – nem hiteles mérce. A felgyorsuló szerkezeti változások, acéláresések idején teljesen irreleváns, hogy öt vagy három százalékkal nő az acéltermelés volumene. Amikor a gabonatermelésben felmentünk tizenkét milliárd tizenöt millió tonnára, az nagyon szép volt, de közben az agrártermékek ára negyven százalékkal csökkent. Ezek a mutatók önmagukban semmit nem jelentenek. Azoknak a mutatóknak van jelentőségük, hogy hogyan alakul például a piacrészesedési arány, az exportszerkezet, a fajlagos árbevétel; ezek mérésének nagyon széles eszköztára van, amit a közgazdászok ismernek és alkalmaznak. És ezekben bizony nem teljesítményjavulás van az utóbbi években, még csak nem is teljesítménystabilizálás, hanem inkább romlás. És ebből jön az „image-alakulás”.

PULAI MIKLÓS Nagyon szívesen rendelkezésre bocsátok cserearányromlással számított bruttó nemzeti terméket és nemzeti jövedelmet. De elfogadom mindazt, ami itt elhangzott, hogy ez ennek a korszaknak a hibája. De azt meggyőződéssel állítom, hogy nem elsősorban a belföldi felhasználás csökkenéséből jött létre ez az óriási átcsoportosulás, és az, hogy meg tudtuk állítani az adósságállomány növekedését, és elkezdtük a csökkentését. A fogyasztás közben minden évben emelkedett, de ezt sem tartom tragédiának, mert 1986-ban, száz ország adatait nézve, még mindig az átlagnál magasabb arányúak közé tartoztunk abban, hogy a bruttó hazai termék hány százalékát fordítottuk beruházásra. Tehát nem az a probléma, hogy kevés pénzt fordítunk e hazában beruházásra, hanem az, hogy hogyan és mire. A mai gondok jelentős része abból fakad, hogy amikor a hiteleket felvettük, jelentős részben éppen a beruházásokat növeltük túlzott mértékben. Tessék megnézni az adatokat, a mi akkori harminchat százalékos beruházás/bruttó hazai termék-rátánkat, amelyet a világ nem produkált, csak mi meg a románok...

BALÓ GYÖRGY Meg a lengyelek...

PULAI MIKLÓS ...és ezek nem igazolták magukat a 80-as években, amikor már beléptek, és elkezdtek volna termelni...

BALÓ GYÖRGY Bocsánat, tehát nem azt kifogásolja, hogy ennyit költöttünk beruházásokra, hanem hogy milyen beruházásokra és hogyan költöttünk?

PULAI MIKLÓS Túlásokba estünk. Ma is sokan nemzeti tragédiának tartják, hogy lementünk egy viszonylag normális beruházás/bruttóhazaitermék-rátára.

BAKÓ EDE Huszonhárom-huszonöt százalék körül van.

PULAI MIKLÓS Nem ebben van a probléma, hanem abban, hogy ezt hogyan használjuk.

BALÓ GYÖRGY Akkor mitől van a közvéleményben az a kép, hogy semmire nincs pénz?

PULAI MIKLÓS Mert ez jó kibúvó azoknak, akik sok pénzt elköltenek beruházásra, és nem produkálnak. Ők mondják, hogy még többet kellene költeni, és akkor produkálnának. Magyarország még mindig azon országok közé tartozik, amelyek az átlagosnál többet költenek beruházásokra.

KÁDÁR BÉLA Ha ezt megnézzük feldolgozóiparra és mezőgazdaságra...

PULAI MIKLÓS Az arány más kérdés. Én most csak arról beszéltem, hogy igazunk van-e, amikor a fogyasztást szidjuk. Én 85–86-ig ezt nem fogadom el. 85-ben és különösen 86-ban elfogadom, de ezt annak a számlájára írom, hogy a keresletszabályozásban kilazultunk.

BAKÓ EDE Elő kell venni a bruttóhazaitermék-mérleget, itt van, nyilvános. Ebből kiderül a következő – és itt azért csak részben értek egyet Pulai Miklóssal –: kiengedtük a palackból a szellemet 74–75-ben, ez tükröződik a bruttóhazaitermék-mérlegben, amikor gyorsítottuk a beruházásokat, gyorsítottuk a fogyasztást, minden szelektív nélkül, és jött a 161,5 milliárd forintos túlelosztás. 78-tól 84-ig próbáltunk valami rendet teremteni, most is állítom, hogy inkább restriktív alapon, és kifulladás az erőforrásaink. De a bruttóhazaitermék-mérleg szerint még 85–86-ban is aktívumunk volt az áruszolgáltatásban. A problémát tetőzte a következő: túl sok hitelt tudtunk felvenni, mert jól sikerült a 78–84, ami egyben platformot adott arra, hogy csatlakozzunk a Nemzetközi Valutaalaphoz, a Világbankhoz. Ennek eredményei kezdtek hatni, aztán jött egy nemzetközi hitelválság, tetéztve szocialista barátaink által okozott különböző fizetési dolgokkal. De jó útra tértünk, csak nem kellőn szelektív módon, mert igenis állítom, hogy az 1977. októberi KB-határozat kulcsa volt annak, hogy lépünk vagy nem lépünk. De ezt a határozatot nem valósítottuk meg. Ezért kellett a 78. decemberi KB-határozat. Amely az egyensúly-orientált gazdaságpolitikát hirdette meg, úgy, hogy a növekedési ütem csökkent, hogy az életszínvonalat nem csökkentjük, hanem tartjuk, a beruházásokat meg visszavettük harminc százalékkal. 85–86-ban fulladozni kezdtünk, de olyan értelemben, hogy a termelésben az import élenkülni kezdett, de az importra szükségünk van, mert anélkül nem lehet struktúrát javítani. Elfutottunk a fizetési mérlegben, de ezt leplezte a pénzügyi folyamatok már előzőekben említett szerencsés alakulása. Most azt tartom a lényegi kérdésnek, hogy tudunk-e valamit újítani, jó magyar szokás szerint, talán trükkös módon. Ha nem, akkor attól tartok, hogy a 90-es években nagy nehézségeink lesznek. Lehet, hogy még előbb is. És itt, ugye, vannak furcsa híresztelések a széles közvéleményben...

BALÓ GYÖRGY Mert nem tájékoztatják a széles közvéleményt...

BAKÓ EDE Hát tájékoztassuk a közvéleményt! Minden muníció rendelkezésre áll.

BALÓ GYÖRGY Elég közismert dolog, hogy amit például a Magyar Nemzeti Bank külföldön nyilvánosságra hoz, annak Magyarországon a háromnegyede soha sehol nem jelenik meg. Az átlagpolgár vagy az átlagolvasó számára. Szóval ilyen labdát nem volna szabad feladnia...

BAKÓ EDE Nem véletlenül adtam fel a labdát, mert teljesen egyetértek vele, hogy lehetetlen állapot, hogy a külföldi hitelezőink többet tudnak rólunk, mint amit mi a magyar közvéleménynek elmondunk.

BALÓ GYÖRGY Pulai Miklós fejtegetéseihez ez annyiban tartozik hozzá, hogy a közvéleményben általában más típusú megélt kép és élmény van a gazdasági folyamatokról, mint ahogy azok ténylegesen zajlanak. És tulajdonképpen Ön is részben erről beszélt. De ez nem utolsósorban a megfelelő tájékoztatás hiánya miatt van.

BAKÓ EDE Pulai Miklós a Világbank magyar kormányzója, ezért nem tud mindenről úgy nyilatkozni, mint aki a publicisztikát csinálja vagy csinálná.

KÁDÁR BÉLA Szóval a magyar gazdaságnak csak szomatikus problémái vannak ezek szerint. Társadalompszichikai problémái. Rossz a közérzete, és ezért az emberek kívárnak, passzívak, nem dolgoznak, helytelenkednek.

PULAI MIKLÓS Szeretnék pontosabban fogalmazni. Mert ez volt a 86. novemberi határozat lényege. Szóval nem a 82–84, hanem 85–86 okozta a jelenlegi akut bajokat. Mert 82–84-ben egy olyan dologtól sikerült megszabadulni, azaz a fizetéseképtelenségtől, amelyik sokkal jobban visszavetett volna, és akkor még kritikusabb helyzet lenne 87-ben. Hogy ezt lehetett volna még jobban is csinálni, lásd a török példát, azzal egyetérttek. De mást csináltunk 85–86-ban, mint amit kellett volna. A keresletszabályozás végképp nem kényszerített a struktúraátalakításra.

BAKÓ EDE Én pedig 72-ig megyek vissza, mert 72-ben tettük meg az első markáns lépést, az ötven nagyvállalat kiemelésével, amikor feláldoztuk a reform elveinek egy részét. És ez fontos, mert ez hat még ma is. És ezért nem tudunk érvényt szerezni a csődtörvénynek, ahogy a külföldiek mondják.

BALÓ GYÖRGY A sok idővel ezelőtti kérdésemnek a vége az lett volna – csak akkor nem tudtam befecsközni –, hogy az ember kénytelen-kelletlen és rendkívül rossz kedvvel tudomásul veszi, hogy az életszínvonal csökkenni fog Magyarországon. De azt hiszem, a tudomásul vétel és az elfogadtatás egyetlen lehetősége, ha van egy program, átvlatokkal, amiben lehet reménykedni. Adott tehát egy ország, amely adósság gondokkal küszködik; ahol gazdasági szerkezetátalakítást és társadalmi gondokat egyszerre kellene legalábbis megpróbálni kezelni; amelyiknek, mondjuk így, a geogazdasági körülményei nem a legkedvezőbbek a 80-as évek második felében a világon; amely egy olyan gazdasági érdekszövetség tagja, amely nem tartozik a dinamikusan fejlődő régiók közé a világon. Mindent figyelembe véve – hogyan tovább?

PULAI MIKLÓS Azt gondolom, hogy három lábon álló, összehangolt akcióra van szükség. Az egyik láb a szerkezetátalakítás, amelyet én nem ágazati szinten szeretnék főként látni, hanem egyszerűen a vállalatok termékeinél. Ez az, ami viszonylag rövid időn belül végbemehet, erre vannak tehetséges, sikeres vállalatok, és vannak, amelyek még lehetnek sikeres vállalatok. Nagyon kevés kivétellel szerintem, ami a versenyszektort illeti, tehát nem szakágazatokban kell most gondolkodni. Arra lesz esélyünk, hogy annak a vállalatnak, amely képes produkálni a versenyképesség és hatékonyság terén, annak erre forrást biztosítsunk. Erre két úton is meglesz a lehetőség, egyrészt a felhalmozásnak előnyt adó belső átcsoportosítással, másrészt a külföldi hitelfelvételekkel. Mindezt azonban úgy kell csinálni, hogy azért viszonylag gyorsan – mondjuk két-három éven belül – az adósságállomány romló tendenciáját meg kell állítani. Mi akkor kapunk bizalmat a hitelezőktől, ha lépések történnének, érzékelhető, látható lépések. Ebbe tartozik bele az is, hogy akiknek gondolatai vannak, azoknak adunk szerkezetátalakítási kölcsönöket és lehetőséget a műszaki fejlesztésre. De az is, hogy végbemennek a visszafejlesztések is, vállalatok, tevékenységek megszűnnek, teljesen visszavonulnak. Ez a két láb tehát összefügg, és a harmadik láb a reformfolyamat tudatos folytatása. Ebben jelentős dolgok történtek, csak ezek még együtt nem hatnak. Szerintem az adóreform és az azzal összefüggő változások után a gazdaságban nem új intézmények létrehozásán van a hangsúly, hanem a szabályozott piaci mechanizmust kell folyamatosan erősíteni, működő mechanizmussá tenni. Valószínűleg nehezebb lesz, hogy konzisztens rendszerre váljon, mint egy-egy intézményt önmagában kialakítani vagy létrehozni. Az a lényeg, hogy működjön, mert például a tisztességtelen gazdálkodásról szóló törvény kiváló lehetőség, csak éppen nem működik. Az én „három lábam” tehát: struktúráváltás, műszaki fejlesztés viszonylag gyors egyensúlyjavítással, s mindemögött a reform következetes folytatása – és annak a minőségi változásnak a bekövetkezése, hogy valódi szabályozott piaci mechanizmus legyen a szabályozókon alapuló mechanizmus helyett. Szerintem mindhárom „láb” mögé nagyon konkrét tennivalókat kell kidolgozni, méghozzá megfelelő nyitottsággal, mert különösen azt tartanám nagy hibának, ha mi előre

mondanánk meg azt, hogy a struktúra – főleg a feldolgozóiparban, azaz a versenyszektorban – milyen irányú változása kívánatos. Nekünk azt kell támogatni, aki reális programot hoz, és nem előre elgondolni azt, hogy...

BALÓ GYÖRGY Tehát egy olyan légkört, környezetet kell létrehozni, amelyben a struktúra maga alakul...

PULAI MIKLÓS Igen. És amint valami kezdi kidugni a fejét, akkor öntözni, mert akkor abban már megvan a fantázia.

BALÓ GYÖRGY Két értelmező kérdés ehhez a gondolatkörhöz. Az első: ennek a folyamatnak sajnos mindenképpen vesztesei is lesznek Magyarországon. Ezzel tisztában van a gazdasági vezetés?

PULAI MIKLÓS Igen.

BALÓ GYÖRGY A második kérdés az – és ez esetünkben nagyon lényeges, mert Ön a Világbank magyar kormányzója is –: szabad mindezt úgy értelmezni, hogy Önt nem az adósságállomány abszolút mértéke aggasztja, tehát lehetne akár jelentősen nagyobb is az adósság, feltéve, hogy az éves adósságszolgálat aránya exportbevételeinkhez képest csökkenne. Mert sokan úgy látják Magyarországon, hogy további tőkefelvétel nélkül érdemi műszaki fejlesztés nem lehetséges.

PULAI MIKLÓS A közeli néhány évben ahhoz, hogy az adósságszolgálat ne okozzon túl sok forráskivonást a gazdaságból, olyan adósságpolitika kell, amely eljut a fizetésimérleg-egyensúlyig. Csak ebben az esetben van esélyünk rá, hogy további hitelfelvétellel csökkentsük a belföldi források terheit az adósságszolgálat teljesítésében. Tehát én úgy ítélem meg, hogy ahhoz, hogy mi további hiteleket tudjunk felvenni, ahhoz viszonylag hamar csökkenteni kell az adósságállományt, de már most csökkenteni kell a fizetésimérleg-hiányt. Nekünk tehát tulajdonképpen ugyanaz a képlet, mint a beszélgetés elején említett százhusz országnak. Hogy érjünk el akkora – alapjában véve exporton alapuló – gazdasági növekedést, amely lehetővé tesz egy higgadt adósságszolgálatot, és még maradjon is forrás fejlesztésre, de ebben benne van az is, hogy további hiteleket is fel akarunk venni.

BAKÓ EDE Most egy program kidolgozása folyik, azzal a céllal, hogy ha 88-ra nem is, talán 1989-re helyreállítsuk a konvertibilis viszonylatú fizetésimérleg-egyensúlyt, tehát az eladósodási folyamatot a tényleges gazdasági tevékenység oldaláról megállítsuk. Ha ezt a világos „háromlábás” programot, ahogy Pulai Miklós nevezte, még 1987-ben meghirdetjük, akkor az idén nem látok finanszírozási gondot. De ha nem lesz következetes a program, akkor 1988-ra látok gondokat. Most még 87 van, igen, ez az év lesz a kulcs, hogy a szavahihetőségünket elfogadják-e vagy nem. Mert ezt már többször kockára tettük. Sajnos így van, én úgy érzem. A nemzetközi pénzügyi intézmények részéről megvan a szándék, hogy támogassanak bennünket. Ez nem segítség, hanem támogatás. De ehhez nekünk kell produkálnunk. Én úgy érzem, hogy ebben van a jelenlegi, most, május 20-án érvényes gazdaságpolitika felelőssége. És a politika felelőssége. Idén, a teljesíteni tudjuk a tervet, körülbelül 2,5–3 milliárd dollár közötti hitelfelvétel elég. Ha nem teljesítjük az idei tervet, amely 7–800 millió dolláros tőkeszolgáltatás-mérleg-passzívumot irányzott elő – a tavalyinak körülbelül a felét –, akkor amilyen mértékben nem teljesítjük, annyival nő a hitelfelvételi igény, és ha ez nem párosul egy programmal, amit meghirdetünk, akkor szerintem gondjaink lesznek 1988-ban. Az idén még nem

KÁDÁR BÉLA Én a helyzetmegítélésben nem értek egyet Pulai Miklóssal; Bakó Edével vagyok azonos véleményen. Nem egyszerűen arról van szó, hogy két kakukktojás került ebbe a növekedési fészekbe, meg hogy társadalom-közerzeti problémák vannak. Egy súlyosodó, összefonódó, szerkezeti természetű egyensúlyi válság bontakozik ki, társadalompszichikai feszültségekkel és modellműködési zavarokkal. E helyzetet nem lehet pusztán szomatikus betegségnek tekinteni, s nem lehet ideológiai meggyőzéssel, vagy egy nagy pszichológus terápiájával, vagy pedig apró javításokkal, visszafogásokkal enyhíteni. A kezelés erőteljes és átfogó reformprogramot kíván, amiről Bakó Ede beszélt, sőt ezt én még szakaszolnám is. A problémákat ugyanis annyira súlyosnak és közelinek tartom – persze nem hetekre vagy hónapokra gondolok, de semmi esetre sem egy középtávú időszakra –, hogy meg kell

különböztetni egy nagyon erőteljes konszolidációs szakaszt és egy középtávú kibontakozó átfogó megújítási, megújodási programot. A lakosságot most ennek nehézségeire kell felkészíteni, annál is inkább, mivel én nem vagyok annyira optimista a külső erőforrások jövőbeni bevonhatóságával kapcsolatban, éppen a Magyarország-kép eltérő megítélése következtében. A kibontakozásnak nagyobb mértékben kell a belső növekedési erőforrásokra, energiákra támaszkodnia. De „a padlás ki van seperve”. Szerintem nincsenek könnyen mozgósítható nagy tartalékok. Ezért kell az eddiginél sokkal radikálisabb kúrát alkalmazni. Nem hiszem, hogy elégséges lesz a konszolidációs program véghezviteléhez a fogyasztás szerény csökkentése és az ennek a mozgásteréből adódó beruházásbővítés. Ennél sokkal radikálisabb dolgokra lesz szükség. Ugyanis nemcsak kis termékváltásokra van itt szükség, hanem a magyar struktúráknak egy nagyobb vonalú átrendezése: kezdjük a mezőgazdasággal. A gabona–hús koncepció, ami évekig futott, nemzeti jövedelmet nem gyarapít. Ezt abba kell hagyni. Be kell indítani a mezőgazdasági termelés diverzifikációját, a kistermékekre, a speciális termékekre, az értéknövelő fejlesztésre való szakosodást. Ez szervezeti változtatásokkal, célátrendezéssel jár együtt. Emberek százazreit érinti, és a nemzeti jövedelem egy jelentős részének mozgatását. Hasonló a helyzet az anyagigényes ágakkal. Nem hiszem, hogy erőteljes áramvonalasítás nélkül fent lehet tartani az értékvesztő kohászat vagy éppen a nehézipari termelés egy jelentős részét, és ezt hosszban lehetne sorolni, egészen a buszgyártásig. Elnézést kérek, de az hókusz-pókusz, hogy majd minden vállalat maga megoldja. Az esseni acélművek például igazán nem egy rosszul vezetett és nem egy tapasztalatlan vállalat, és az is csak a hidegen hengerelt acélokra és az ötvöztött acélokra áttálló nagyon gyors termékváltással tud egy-két százalékos profitrátát elérni. Hát akkor mit lehet a magyar kohászatról várni? A magyar struktúrában a kétharmadában nincs értéktermelő, jövedelemtermelő képesség. Persze nem lehet csodát várni egyik napról a másikra, de a gazdaságpolitikának ehhez alaposan hozzá kell nyúlni, mert ez nem lehet csak a vállalatok illetékessége. Az se várható, hogy a piaci liberalizálás majd mindent el fog intézni. A sokat idézett távol-keleti, latin-amerikai és dél-európai tapasztalatok is bizonyítják, hogy bizony mindenütt van feladata a stratégiai tervezésnek is. Kell egy erőteljes külgazdasági reform is: ez jelent viszonylati átcsoportosítást, a KGST-relációk szerepének újraértelmezését a megváltozott helyzetben. A fejlett tőkés országok nagyobb súllyal való kezelése már önmagában is sok szervezési, szervezeti, célátrendezési munkát követel. Kereskedelmi tőke és tényleges külgazdasági érdekelttség nélkül nem lehet a világban eredményesen kereskedni; a szétaprózódott, dezintegrált magyar külgazdasági döntési rendszert össze kell hangolni. Miért van eladósodás? Jó, ötszáz okot tud mindenki mondani, de hát azért az is lehetetlen állapot, hogy itt a bankban felveszik a hitelt, másutt felhasználják, visszafizetnie viszont a harmadiknak, az exportszektorban kell. Többször esett szó a végrehajtási munka fogyatékosságáról. Vannak olyan értékelések, amelyek azt mondják, hogy nincs is más gondja a gazdaságnak, mint a végrehajtás gyengesége. Akkor miért nem nyúlunk hozzá a kormányzati munka hatásfokának javításához? Miként fordul elő, hogy hozzák a rendeleteket, és senki sem hajtja őket végre? Jó akkor a kormányzati apparátus informáltsága? A helyzetmegítélő képessége? A döntéshozatali képessége? Az ellenőrzési képessége? Netán az ott dolgozó káderekkel lehet esetleg valami gond. Egyáltalán: lehet-e új típusú növekedési pályán haladni régi káderállománnyal? Amely zömmel csak végrehajtó típusú, nem innovatív, nem vállalkozó, nincs kellő érzéke a technológiai, a kutatásintenzív területeken megnövekedett számú szakemberrel, értelmiséggel való együttműködés iránt? Szóval: se képzettség, se felkészültség, se személyiségjegyei nem alkalmasak erre. Ezzel a káderállománnyal akarunk egy teljesen újfajta útközetbe menni? Ez sincs felvetve, semmilyen koncepcióban. Mi volt az elmúlt hét évben a magyar gazdaság legnagyobb dinamikus szektora? Mert volt dinamika – de hol? Az úgynevezett profilidegen tevékenységeknél, a háztájinál, a második gazdaságban és a magánszektorban. Hát ha ez a dinamika hordozó terület – és ez nem Kolumbusz tojása –, akkor talán célszerű a korlátokat nagyon gyors ütemben megszüntetni! Ez a hiánygazdaság felszámolása, az egyensúlyhelyzet javítása, a monopolhelyzetek megtörése, a lakossági közérzet és ellátás javítása szempontjából kulcs-

fontosságú. A politikai szférának az a feladata, hogy ugyanolyan feltételeket teremtsen az új szervezeti formáknak, mint az állami vagy a szövetkezeti szektornak. Tisztázni kellene, hogy a szocializmus magyar útjain a különféle szektorok tartósan és békésen egymás mellett élnek. Nem akarom folytatni, rengeteg hasonló gondolat vethető fel, lényegében tulajdonképpen mind oda konkludál, hogy toldozgatással-foltozgatással már nem lehet előremenni. Ha abban maradunk, hogy most innen amoda elvonunk egy-két százalékot, aztán majd a vállalatok csinálják maguktól, meg mindenki jobban dolgozik, és kiadunk egy újabb határozatot, attól érdemi változás nem lesz. Attól az jön, amire Bakó Ede utalt, valószínűleg a jövő évben, maximum két év múlva. És akkor már nem lesz kivárási idő, sem türelmi idő egy akkor beindítandó újrarendezéshez, ha az nem kezdődik meg most. Hát ez az a bizonyos, Magyarországon többek által mélyen elítélt tudományos előrelátásból fakadó helyzetmegítélés. Örölnék, ha nem lenne igazam.

BAKÓ EDE Készülök előadást tartani „Széchenyi gondolatai és a mai magyar pénzügyi valóság” címmel majd valamikor júliusban. Egy mondatot idézek tőle: „A múlt elesett hatalmunkból, s a jövőnek urai vagyunk.” Szóval ne legyen egy pesszimista kicsengése ennek az egész diskurzusnak. Mert ha mindazok, amiket itten mondogattunk, összejönnek, akkor igenis urai vagyunk a jövőnek.

BALÓ GYÖRGY Köszönöm a beszélgetést.

(1987. augusztus)

„Vegyük az iskolát...”

Gazsó Ferenc

BALÓ GYÖRGY: *Óvatos derűlátással vagy megalapozott pesszimizmussal indul-e az új tanévnek a művelődési miniszter közoktatási ügyekért felelős helyettese?*

GAZSÓ FERENC: Van olyan terület, ahol ez az óvatos derűlátás indokolt és megalapozott, és van, ahol az ember szorongással tekint az új tanév felé, hiszen nyilvánvaló, hogy az ország gazdasági helyzete és a várható nehézségek csakis negatívan érinthetik azt oktatást is: egyre nehezebb előteremteni azokat az anyagi eszközöket, amelyek egy minőségfejlesztő oktatási programhoz nélkülözhetetlenek. Ráadásul itt van az a nagy probléma, hogy a gazdaságban lassan elkezdődő szerkezetváltozás és az iskolarendszer egészének történetileg kialakult működési mechanizmusa, főleg pedig a szakképzés szerkezete nyilvánvalóan nincs összhangban. Ez eddig is nyilvánvaló volt, a kutatások ezt legalább másfél évtizede jelezték, ám a dolog a társadalom színterén nagy feszültségként nem jelent meg. Most viszont egyre inkább megjelenik, és ez maga is devalválhatja az oktatási rendszert. Az állampolgár úgy gondolkozhat, hogy hiába jár végig a gyerek valamilyen iskolát, ez most már elhelyezkedési lehetőséget sem ad számára. A munkaerőpiac változásai kiszámíthatatlanok az oktatás számára, tehát újabb ellentmondásokkal is szembe kell nézni, miközben a régieket sem tudtuk megoldani.

– *Ön hol, miben érzi ezt a feszültséget?*

– Ez szociológiai tény. Tömegjelenségként még nem írható le, de itt-ott már elég sok embert érint, családi és egyéni sorsokat befolyásoló tényező. Borsod megyében, Szabolcsban vagy Békésben is a fiatalok elhelyezkedésében a korábbinál jóval nagyobb gondok figyelhetők meg, és van egy hosszú ideig munkát kereső ifjúsági csoport, amely több ezer emberre tehető. És ez már előrevetíti az árnyékát annak, hogy a szerkezetváltás felgyorsulása, illetve a gazdaságtalan termelés leépülése sokkal általánosabbá teheti ezeket a jelenségeket. Végérvényesen véget ért az az időszak, amikor egy központi munkaerő-szükségleti tervhez hozzá lehetett igazítani az iskolai képzést és kibocsátást, és ez úgy tudott működni, hogy a hiányszakmák kivételével ez a két rendszer viszonylag jól összepasszolt. Most ez felbomlik. A magyar szakmunkásképzés mintegy hetven százaléka gépipari orientációjú. Ennek fenntartása csak akkor lenne lehetséges, ha olyan dinamizmus lenne a gépipar fejlődésében, ami nyilvánvalóan nincsen meg Magyarországon. Itt sok munkaerő felszabadul. De igen nehéz azt eldönteni, hogy az olyan szakmákból, amelyeknek úgyszólván semmilyen utánpótlás-szükséglete nem lesz a következő esztendőkből, hová, milyen képzési irányokba kellene az ifjúságot irányítani. Én arra törekszem, hogy kidolgozzam a képzésnek egy olyan reformját, amelyik számot vet ezzel a bizonytalansággal. Hogy a magyar gazdaságban milyen ágazatok, milyen szférák milyen mértékben képesek fejlődni, az nem egyszerűen terv vagy elhatározás kérdése, hanem ennél sokkal bonyolultabb: én nagyobb jelentőséget tulajdonítok a piaci hatásokra kialakult spontaneitásnak és dinamizmusnak, mint valamifajta globális – pláne nagy távlatú – tervnek, amely azt képzeli el, hogy a minisztériumi asztalokon vagy a Tervhivatalban meg lehet tervezni azt, hogy a gazdaság különböző alrendszerei hogyan mozduljanak el egymáshoz képest, és akkor ezt a tervet a gazdaság szintjén már tulajdonképpen csak kivitelezni kell. Bizonyos, hogy szükség van ilyen tervezőmunkára is – amely természetesen az esetlegesség keretei között realizálódik –, de ennél sokkal fontosabb, hogy a piac törvényeinek utat engedve, magában a gazdaságban induljanak meg olyan mozgásfolyamatok, amelyek a gazdaságot gyarapító reális alternatívák felé mennek.

– *De akkor a célorientált képzést ez bizonyos értelemben visszafogja; akkor általánosan problémaérzékeny és pályát váltani képes embereket kell képezni.*

– Pontosan erről van szó. Tehát a gazdaság és oktatás összefüggése ott fordul el attól a menettől, amit eddig követünk, hogy itt most nem arról van szó, hogy időről időre össze kell passzítani a számított vagy tervezett munkaerő-szükségletet és ennek szakképzettségi struktúráját egy iskolai kibocsátással, mint ahogy eddig tettük, hanem egy olyan iskolarendszert kell kialakítani, amely a munkaerő könnyű és gyors alkalmazkodását tekinti a képzés céljának. Ez pedig felértékeli az úgynevezett általános műveltséget, több szakma közös ismereti alapjainak megtanulását, de még inkább azoknak az emberi készségeknek és képességeknek a kifejlesztését, amelyek birtokában az egyén meg tud tanulni új ismereteket, és adaptálódni tud új technikai, gazdasági követelményekhez. Ezért nem az az igazi kérdés, hogy milyen legyen pontosan a képzés szakmasztruktúrája, hanem az, hogy hogyan lehet kialakítani egy országban olyan színvonalú általános és szakmai képzést, amelyik meg tud felelni ennek a konvertálhatósági követelménynek. Mert akárhogy változik is a gazdaság szerkezete, a szerkezeti változás csak akkor lehet sikeres, ha vannak a társadalomban olyan emberek, akik képesek könnyen és gyorsan adaptálódni egy változó piaci követelményrendszerhez. És ráadásul tömegével képesek.

– *Annak alapján is, amit most mondott, annyit azért ki kell mondani, hogy az oktatásra többet kell áldozni, mint eddig.*

– Ez kétségtelen. Ez nyilvánvaló. Ez nagy befektetés, de – gyorsan megtérülő befektetés. Arról van szó, hogy a korábbiakban a képzés tulajdonképpen követte a gazdasági, technikai fejlődési folyamatokat, most pedig eléjük kell mennie. Vagyis az új generációknak jobb minőségű képzést kell adnunk annál, mint amit a technika pillanatnyi fejlettsége megkövetel, illetve lehetővé tesz.

– *De nálunk még magas politikai körökben is divat lett arról beszélni, hogy a „nem termelő ágazatok” meg a „költségvetési intézmények” pénzügyi visszafogása.*

– Igen. Itt utalok vissza arra a bevezető mondatomra, hogy miért szorongok. Mert a képzés reformjának tervezetét, sőt ennek tartalmát is meg lehet konstruálni – ez egy szakfeladat. A kivitelezés azonban anyagi eszközöket is igényel. Na most, ebben a pillanatban nem világos az ember számára, hogy az ehhez szükséges oktatási infrastruktúra miként áll majd rendelkezésre. Mert ha ez nem áll rendelkezésre, akkor a terv csak terv marad.

– *Jelenlegi ismeretei szerint 1988-ban több jut-e az oktatásra a 87-es állapothoz képest, vagy pedig kevesebb?*

– Egyelőre az oktatási ráfordítások nem csökkennek, de nem is növekednek.

– *Nem csökkennek, de mi a helyzet az inflációval? Jövőre tizenöt-húsz százalékos inflációt prognosztizálnak.*

– A 88-as terv még nem készült el, ezért semmiféle számszerű adatot nem tudok mondani arra nézve, hogy ezt az inflációt kompenzálja-e a kormányzat.

– *87-ben kompenzálta?*

– Igen, a támogatás lépést tartott az inflációval. Ennek eredménye, hogy több mint ezerkétszáz tanterem épült egyetlen esztendő alatt, tehát sokkal több, mint bármikor korábban. Ezt le kell szögezni, mert azt azért nem mondhatjuk, hogy nincs semmiféle komoly törekvés az infrastruktúra fejlesztésére ezen a területen. Tehát eddig – a mostani ötéves ciklus első két esztendejében – az előirányzott hálózatfejlesztés megvalósult. Most az a probléma, hogy a nagyobb ráfordítást igénylő fejlesztés egy nehezebb gazdasági helyzetben mennyire lesz folytatható.

– *És mennyire?*

– Ez a terv, amit a kormányprogram tartalmaz, egy olyan passzust is magában foglal, amely a középfokú oktatás fejlesztésének felgyorsítását, az ehhez szükséges eszközrendszer gyarapítását is programatikusan kimondja.

– *Van Önnek módja ezt valamilyen formában befolyásolni? Kíváncsi vagyok, hogy mekkora a személyes...*

– Nézze! Olyan mértékben van módomban befolyásolni, ahogyan az ilyenfajta társadalmi igény a kormányzati döntések szintjén tulajdonképpen képviselhető...

– *Ezt nem értem.*

– Abban az értelemben van módomban befolyásolni, hogy a prioritások rendszerébe ezt a fejlesztési feladatot be lehessen építeni.

– *De hát tele vagyunk prioritásrendszerekkel.*

– Nem hiszem. Éppen arról van szó, hogy a kultúra egész területére ez már sajnos egyáltalán nem érvényes. Tehát a kilátásba helyezett fokozott támogatás éppenhogy csak az oktatásra vonatkozik.

– *Tehát a kultúra és az oktatás közül kiemelnék az oktatást.*

– Igen.

– *De hát tele vagyunk prioritásokkal: lakás, egészségügy, tudomány, műszaki fejlesztés, gazdaság, mezőgazdaság, infrastruktúra stb. Arra vagyok kíváncsi, hogy ezeken belül hol helyezkedik el az oktatás mint prioritás. A nagy prioritásrendszereken belül.*

– Én azzal sem vagyok teljesen tisztában, hogy a nagy prioritások mekkora prioritások. És ezért ezekhez nem is tudom viszonyítani magát az oktatást sem, mert számomra egyáltalán nem olyan könnyen megítélhető, hogy az úgynevezett prioritások mekkora dinamikát jelentenek a fejlesztésben. A mai tervezési gyakorlatban ugyanis végeredményben elvekről döntünk, és elvek szintjén alakulnak ki a prioritások, de a tényleges ráfordítás, tehát a valóságos fejlesztés évről évre dől el, aszerint, hogy a rendelkezésre álló pénzkeretek elosztása gyakorlatilag hogyan történik, és hogy ez aztán mit tesz lehetővé egyik vagy másik területen. Ezért csak azt tudjuk, hogy vannak olyan döntések, amelyek egyik vagy másik területet a többihez képest kiemelten fejlesztendő területté nyilvánítják, de hogy ez aztán mit jelent dinamikában meg pénzben meg ténylegesen megvalósuló fejlődésben, ezt borzasztóan nehéz előre látni.

– *De Ön vallja azt, hogy ha ez az ország boldogulni akar az ezredfordulón túl, akkor ki kell emelni az oktatást, és előnyben kell részesíteni bizonyos más, fontos dolgokkal szemben.*

– Igen, ezzel nem vagyok egyedül, és az általánosság ilyen szintjén nincsenek is ellenfeleim. Szóval azzal mindenki egyetért, hogy az oktatás nemzeti ügy. Tehát a dolog nem ezen fordult meg, hanem azon, hogy a kialakult elosztási arányok, amelyek Magyarországon évtizedes trendet mutatnak, változnak-e a következő években, vagy nem. Amennyiben nem változnak, akkor az oktatás nemigen számíthat lényegesen nagyobb részesedésre, mert hagyományosan kialakult, hogy a nemzeti jövedelem 4,5–5,2 százalékát kapja. Nyilvánvaló, hogy egy gyorsabb fejlesztéshez a nemzeti jövedelemből való részesedés nagyobb hányadára lenne szükség. De ehhez az egész elosztási szisztémát újra kellene gondolni. A fejlesztési prioritások rendszerében az oktatás kiemelt feladatként fogalmazódik meg ugyan, és valamelyest növekedett is a nemzeti jövedelemből való részesedése, az utóbbi három-négy esztendőben 4,5-ről 5,3 százalékra. Ez mind arányban, mind abszolút összegben növekményt jelez. Csak az a helyzet, hogy ez a növekmény – és ez a mostani arány – a mainál nagyobb léptékű fejlesztést nem tesz lehetővé. Ahhoz, hogy a középfokú oktatásban a gazdaság szükségleteivel összhangban... ha nem is optimális, de elfogadható fejlesztési ütemet tudjunk diktálni, a következő négy-öt évben körülbelül háromezer középiskolai tantermet kellene építeni. Az ötéves tervben szerepel körülbelül ezernyolcszáz. Tétélezzük fel, hogy az ezerötyszáz vagy ezernyolcszáz tanterem megépül. Ez a mai körülmények között igen nagy teljesítmény és nagy beruházás. Akkor még mindig ott tartunk, hogy ha ez a folyamat így megy, akkor csak 95 után nyílik mód a középfokú oktatás nagyobb arányú kiterjesztésére, és arra a struktúraváltásra is, amelyre viszont már most szükség volna. Ezért öt-hat éves késés következne be a már ma is szükséges megújítási, fejlesztési folyamatoknál, amit a társadalom igen nehezen tudna elviselni, és gazdasági kihatásai is rendkívül kedvezőtlenek lennének hosszabb távon. Ahhoz tehát, hogy a változáshoz nélkülözhetetlenül szükséges eszközrendszer felhalmozzuk, fokozott beruházásra lenne szükség a mai körülmények közt is. Ezt úgy tudom lefordítani, hogy az ezernyolcszáz-kétezer tanterem helyett három-ezerkétyszáz-háromezeröttszázat kellene megépíteni. Az a kérdés: meg tudjuk-e így csinálni ezt a beruházást, vagy nem. Ha nem, akkor marad a hároméves szakmunkásképzés a mai

rendszerével, az elavult technológiai struktúrával, tehát azoknak az eszközöknek a nagymérvű hiányával, amelyek egy korszerű szakképzéshez nélkülözhetetlenek.

– *És akkor még nem volt szó az egyetemekről...*

– Az egyetemek? Hát, ahhoz, hogy a mai tizenhat-tizenhét ezer hallgatóval szemben akár csak hússzert felvehessünk, nyilvánvalóan új felsőoktatási intézményekre lenne szükség, a mostaninál harminc-negyven vagy akár ötven százalékkal is nagyobb felsőoktatási beruházásra.

– *Elfogadható az Ön számára, hogy az oktatásban a nemzetközi arányoktól való elmaradásunk mégis a felsőoktatásban a legnagyobb?*

– Ezt bizonyára el kell fogádnunk, bár hozzá kell tennem, hogy a középfokú oktatásnál is egyre nő a lemaradásunk, mert nálunk a teljes értékű középiskolát elvégzett, tehát érettségiző ifjúság aránya másfél évtizede változatlan, nagyjából egyharmada egykoros-tálynak.

– *Tehát száz tizennyolc éves korú fiatal közül Magyarországon harminchárom-harmincnégy kap teljes fokú középiskolai képzést.*

– Igen. Inkább harminc.

– *És hogy áll ez nemzetközileg?*

– Hatvan-hetven százalék az európai átlag, és vannak olyan országok, mint Japán, ahol eléri a száz százalékot.

– *Valószínűleg Ön sem mondaná azt, hogy ez az egyedül üdvöztető dolog, de azért az elmúlt évtizedeket vizsgálva mégis szembetűnő, hogy a felzárkózó országok az egyik első lépésként drámaian megváltoztatták és feljavították oktatási rendszerüket. Japánra ez a múlt század közepétől kezdve áll. De ha vesszünk olyan országokat, mint Pakisztán, Dél-Korea, Egyiptom, Brazília vagy Mexikó – mindenütt erősen megnőtt az oktatás részesedése a költségvetésből és a felsőfokú végzettségűek aránya, mielőtt – illetve azzal párhuzamosan, hogy – megkezdődött a gazdasági fejlődés. És ha Magyarország azt mondja, hogy fel akar zárkózni, akkor itt látható egy elég széles és mély szakadék.*

– Nem azt kellene egyszerűen felismerni, hogy mi az emberi tényező jelentősége, hanem egy stratégiai irányváltást kellene realizálni; elismerni, hogy a gazdaságfejlődésnek egyszerűen előfeltétele egy olyan volumenű középfokú és felsőfokú szakképzés, amely a dolog emberi oldalát előkészíti. Ahol ezt felismerték, ott a gazdasági fejlődésnek egy nagyon fontos előfeltételét meg tudták teremteni, és ez az esetek többségében valamilyen módon össze is találkozott egy viszonylag dinamikus fejlődéssel. Ahol viszont ezt elhanyagolták, ott a munkaerő képzettsége visszafogta a gazdaságfejlődést is. Tehát lényegében nincs más lehetőség, mint ez a megelőző fejlesztés. Zsákcúba vezet, ha a nem termelő infrastruktúrát próbáljuk zsugorítani, összeszűkíteni, és azon törjük a fejünket, hogyan lehetne ezt minél olcsóbban megúszni. Fel kellene hagyni azzal a szemlélettel, hogy ez nem termelő infrastruktúra, hogy itt a nemzeti javaknak valamifajta egészen bizonytalan megtérülésű beruházásáról van szó. Én azt gondolom, hogy ezen mi még nem jutottunk túl.

Szerintem figyelemre méltó, hogy a tőkés országok a 70-es években, a gazdasági visszaesés idején nem fogták vissza az oktatási költségvetést, sőt még növelték is, egyrészt azért, mert még mindig a legjobb parkoltatása a munkaerőnek az, ha iskolában képezik, másrészt azért, mert társadalmi konszenzus tárgyát az iskola visszafejlesztése sehogy sem képezhette volna. Abba bele tudtak valahogy az emberek törődni, hogy munkanélküliség van. De azt, hogy képzési lehetőség se legyen, azt nem tudták volna elfogadni. Gondoljon az NSZK-ra, ahol a kormányzatnak évek óta erős törekvése, hogy minden gyerek számára képzési helyet biztosítson, és ezt állami, sőt gazdasági-társadalmi feladatnak tartják. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy sokféle gazdasági és társadalmi ok miatt is az oktatás permanens fejlesztése olyan szükségletté vált a modern társadalomban, amelynél nemigen lehet engedményt tenni. Itt tehát nemcsak gazdasági érdekről van szó, hanem különféle társadalmi érdekek találkoznak a gazdaságiakkal. Az, hogy esélyt ad a munkaerőpiacon való mozgásra, és arra, hogy ilyen meg olyan meg amolyan szakképzettséget is lehet szerezni, és ha esetleg úgy gondolja

valaki, hogy más területen talán nagyobb szerencséje lehet, ahhoz is segítséget kap, hogy oda atmenjen, hogy az ahhoz szükséges tudást, képzettséget megszerezze, ezzel az állam olyan szolgálatot tesz az egyes állampolgárnak, amely egyben a gazdaság dinamizmusának is feltétele, ugyanakkor segít az állampolgárnak elviselni azokat a nehézségeket, amelyek a relatíve kedvezőtlenebb gazdasági helyzetből következnek. Tehát abból, hogy munkanélküli valaki.

– *Tehát ha az állampolgárban megvan a minimális együttműködési hajlandóság, akkor az állam mindent elkövet azért, hogy ebből a szempontból minél kevesebb nehézséggel kelljen találkoznia életében. A kérdés a következő. Tegyük fel, hogy Magyarországon van egy kabinetkormány. Nem egy több tucat résztvevőből, szavazó tagból álló minisztertanács, hanem egy szűk kabinet, amelynek tagjai nem egy-egy szakterület gondjaiért felelősek, hanem az a dolguk, hogy megpróbáljanak egy nemzet, egy ország, egy állam egészében gondolkodni, és a gondokat és a megoldandó ügyeket is egymáshoz mérni. És tegyük fel, hogy Ön ott ül és ott mondja el mindazt, amit itt elmondott. Akkor Ön hogy gondolkodna, hogy mit tegyen az oktatással?*

– Biztos, hogy növelni kellene az oktatási ráfordításokat, de hogy miből: ez az igazi kérdés, ha egyszer döntési szituációba kerül valaki. Én úgy gondolom, hogy a veszteséges gazdasági tevékenységekhez most juttatott támogatások leépítésénél talán lehetne egy olyan döntést hozni, hogy ezek X százalékát az oktatás fejlesztésére, tehát lényegében a termelés emberi oldalának, emberi feltételeinek megteremtésére kell fordítani.

– *Bocsásson meg! Ugye tudja, hogy sokan utaznak erre a pénzre?*

– Kétségtelen, hogy nem vagyok egyedül azzal, hogy igényt jelentek be. Bizonyos, hogy nincs könnyű feladatról szó, ezen el lehet töprengeni hosszú ideig, évekig, és minél inkább töpreng az ember, annál bénítóbb lesz ez a töprengés, mert ha a hiányjelenségek ennyire általánosak és átfogóak, akkor könnyen előfordulhat, hogy olyan elosztási mechanizmus érvényesül egy társadalomban, amely mindegyik hiánnyal küzdő alrendszernek ad egy keveset, így egyik sem tud igazából lényegesen, tartalmasan elmozdulni, hanem tulajdonképpen csak egy vegetatív állapotban van. A pénz elfogy, de semmilyen területen nem indulnak be igazán dinamikus folyamatok. Én – ha már itt tartunk – a nagy veszélyt éppen ebben látom, hogy erőteljes preferenciák nélkül egy ország gazdaságát nemigen lehet elmozdítani a holtpontról, mert ha az egészet meg akarjuk tartani úgy, ahogyan az kialakult, és ugyanakkor minden területen egy kicsit előre is akarunk menni, akkor ez azt fogja jelenteni, hogy egyik területen sem fogunk igazából haladni, és a lemaradásunk növekszik. Most ezen kellene változtatni, és szerintem a döntéshozókra az a rendkívül nehéz feladat hárul, hogy egy eddig kialakult hagyományos eljárásrendszert át kell törni, és az ehhez kapcsolódó igényekkel is szembe kell fordulni, olyan értelemben, hogy legyenek erős preferenciák; de akkor nyilvánvalóan kell diszpreferencia is.

Nekem kötelességem, hogy a kormány számára közvetítsem azokat az információkat, amelyek ennek a területnek az össztársadalmi szerepét nyilvánvalóvá teszik. Magyarországon van egy reszortszemlélet. Az ágazati érdek, az ágazati érdeket jelent – de ez nagyon sokszor nincs kapcsolatban az összfolyamattal.

– *Hát a jelenlegi irányítási rendszerben, bocsánatot kérek, ez természetes is. Persze, hogy a jelenlegi irányítási rendszerben X miniszternek, aki ott ül a kormány ülésén, annak az a dolga, hogy a saját ágazatának...*

– Ezért én szeretném a társadalmi közvéleménnyel is és a döntéshozásban is valahogy elterjeszteni, elfogadtatni, hogy itt nem egy ágazati problémáról van szó – jóllehet van ilyen mozzanata is a dolognak –, hanem ez lényegében a magyar gazdaság, a magyar társadalom felzárkózásának alapkérdése, amiről beszélgetünk, és ha ezt egyszer elismerjük, akkor ennek vannak konzekvenciái. Tehát lényegében az egész magyar nemzeti jövőnek ez sorskérdése.

– *Ön mióta gondolja ezt ennyire pregnánsan?*

– Vagy húsz éve.

– *Ha kéne valamilyen görbét rajzolni, hogy mennyire fogadják el, mennyire hallgatják meg, mennyire értenek egyet Önnel, mennyire vannak partnerei, akkor hogyan nézne ki ez a görbe?*

– Amikor én ezzel mint kutató foglalkozni kezdtem, a 60-as évek elején, akkor ezek az eszmék általában ellenállásra találtak. A magyar oktatáspolitikát olyan ökonomista-technokrata szemlélet uralta, amely azt mondta, hogy az oktatásra mindig annyit kell fordítani, hogy a gazdaság pillanatnyi szükségleteit ki tudja elégíteni, hogy ne legyen úgynevezett túlképzés, mert ha magasabb színvonalú képzést adunk az embereknek annál, amit a technikai fejlettség adott állapota megkövetel, vagy netán több embert részletetünk ilyen képzésben, az a javak elpazarlásához vezet. Ezzel a szemlélettel én elég régen hadakozom. Már nagyon rég leírtam, hogy ez a szemlélet meghatározó módon befolyásolta az egész oktatásfejlesztést Magyarországon. És sajnos úgy befolyásolta, hogy akkor, amikor lehetett volna változtatni, a 70-es évek elején, meg kellett volna lendítenünk a középfokú képzés fejlesztését és kiterjesztését, és elindítani a felsőoktatás fokozatos kiszélesítését is a tartalmi korszerűsítéssel együtt, ez nem történt meg, hanem visszafogott fejlesztés folyt, és elsősorban demográfiai okok miatt kezdődött el aztán a 80-as években az oktatás infrastruktúrájának fejlesztése, előbb az általános iskolában, majd a középiskolában, de ez nem kapcsolódott egybe azokkal a makrofolyamatokkal, amikről itt beszélgetünk. Tehát elég régen nyilvánvaló az, hogy merrefelé kellene vagy kellett volna fejleszteni az oktatást, de még a reformközgazdászoknál is kevés olyan dolgot olvashatunk – ha 66-tól végigkövetjük a magyar reformirodalmat –, ami a képzési rendszert az újratermelési folyamat egészében megbízhatóan elhelyezte volna.

– Az oktatás iránti, szerintem múlhatatlanul szükséges minimális elfoglaltságon túl én azért nem értem ezt, mert meglehetősen politikai merészség kell egy olyan típusú döntéshez, mint mondjuk a gabonaprogram vagy a húsprogram, mert a világ mezőgazdasága ezeket – tőlünk függetlenül – megbuktathatja. Majdnem minden ágazat olyan, hogy lehet benne nagyot bukni, kivéve mondjuk az elektronikát, ami megint egy egész országra vagy társadalomra kiterjedő ügy. Következésképp az oktatás mellett állást foglalni és oda beruházni, azt gondolja az ember, hogy azzal tényleg nem lehet bukni. Az oktatással tulajdonképpen képessé teszem magam arra, hogy később, ha pontosabban látom, hogy mit szeretnék csinálni, vagy milyen lehetőségek kínálkoznak, akkor ezekkel jobban tudjak élni. Tehát az óvatos magyar politikai döntéshozatali rendszernek nagyon testére lenne szabva, hogy elkötelezze magát egy nagyarányú oktatás...

– Ha megengedi, próbálok egy okfejtést mondani arról, hogy ez az áttörés miért nem történt meg. Én úgy gondolom, hogy a magyar gazdaság mostani állapota, amely már elég régóta hasonló a mostanihoz, egy olyan rövid távú szemlélet keretei közt mozog, amelyben tulajdonképpen a gazdaság nagy feszültségeit akarja enyhíteni, s erre keres megoldást rövid távon. Az oktatás azonban, akárhogy is vesszük, hosszabb távon megtérülő beruházás. Egy rövid távú szemléletbe az oktatás csak általános ideológiai szinten fér bele, de amikor javakat kell elosztani, akkor rendszerint úgy tűnik, hogy az oktatás fejlesztése nem olyan égető szükséglet az adott pillanatban.

– Szóval az egy tanteremre jutó tanulók számának csökkenése soha nem lesz olyan mutató, mint az, hogy egy hektáron mennyi kukorica terem.

– Úgy valahogy. Meg hogy jövőre mit lehet eladni a piacon, és mit lehet kivinni, és így tovább.

– Ezek szerint a magyar állam egyre kevésbé van abban a helyzetben, hogy legalább azt vállalja az iskolával kapcsolatban, ami elemi célkitűzése volt? Mondjuk, az általános, ingyenes, nagyon csöndben hozzátesszem, esélyegyenlőséget teremtő oktatást? Ne is beszéljünk az esélyegyenlőségről; egyelőre csak arról, hogy „általános és ingyenes”.

– Az általános oktatást vállalni kell, az ingyenességet most nem tudjuk biztosítani. Szóval ezt a két dolgot én nem tekintem azonos szinten kezelendőnek, mert szerintem létérdeke a társadalomnak, hogy az oktatás valóban általánossá váljék, és hogy lehetőség szerint a mostaninál nagyobb tömegek tudjanak középfokú és felsőfokú végzettséget szerezni. Ez rendkívül fontos társadalmi cél. Az oktatás ingyenessé tétele szerintem ennél jóval alárendeltebb cél lehet, amivel meg lehet azt várni, hogy a gazdaságban olyan dinamizálódási

folymatokat menjenek végbe, amelyek nagyobb nemzeti jóvedelmet, több bevételt tesznek lehetővé. Ma ugyanis az oktatás ingyenessé tétele, a szónak ebben a közvetlen értelmében, olyan plusz befektetést jelentene, amit csak úgy lehetne elvállalni, hogy valahonnan el kell vonni.

– *Nem furcsa-e, vagy mit gondolunk arról, hogy valamikor ebben az országban a béréket azért szabták olyanra, amilyenre szabták – ezért viszonylag alacsonyok még a saját gazdasági fejlettségünkhöz képest is –, mert azt mondta az állam, hogy az állampolgárainak én lakást adok, ezzel nem kell foglalkozni, adok ingyenes általános egészségügyet, adok általános és ingyenes oktatást. Furcsa dolog, hogy miközben a bérreform szükségességéről mindenki beszél, de azzal, hogy ez ma nem kerülhet napirendre, ugyanakkor ezek az alapvállalásokat az állam egyre kevésbé képes teljesíteni, sőt hovatovább deklarálja is, hogy nem képes teljesíteni. Akkor az oktatás csatlakozik ehhez a sorhoz?*

– Azért én ezt másképpen látom. Úgy gondolom, hogy ezek nem azonos szinten elhelyezkedő problémák. A bérreform nélkül nyilvánvalóan nem lesz gazdasági fellendülés. Tehát az a gazdaságfejlődésnek éppoly nélkülözhetetlen eszközrendszere, katalizátora, mint a jobb oktatás. Ugyanakkor én nem teszem ebbe a sorba az oktatás ingyenességét. Tudniillik szerintem az oktatás ingyenessége olyan szociálpolitikai elhatározás, amely természetesen az állampolgári megelégedettséget – meg talán bizonyos értelemben a tanuláshoz az állami ösztönzését is – elősegíti, de nem nélkülözhetetlen feltétele és eszköze a jobban működő iskolának. Tehát attól még az iskola működhet jobban, hogy nem ingyenes az oktatás, sőt az sem biztos, hogy a teljesen ingyenes oktatás, az mindig több-e, mint egyszerű szociálpolitikai kedvezmény. Nem azt mondom, hogy erről távlatilag le kell mondani. Csak azt mondom, hogy enélkül még elég hosszú ideig jól is működhetne a mai szinten, tehát úgy, hogy nincs tandíj, hogy bizonyos kedvezmények azért vannak, hogy ösztöndíjat azért adnak a középiskolában is meg a felsőoktatásban is, a gyerekek iskolába utazását most ingyenessé tettük. Tehát arra is vannak ilyen kedvezmények...

– *Azért azt Ön is tudja, hogy egy magyar családnak egyre többe kerül az iskoláztatás.*

– Igen. Én azt gondolom, hogy a megoldás a bérreform. Nem hiszem, hogy most vissza fogunk kanyarodni az ingyenes állami lakásellátáshoz. Nyilván afelé kellene menni, hogy a bérbe béreépüljön a lakásszerzés költsége is. Ezt már nem állítanám az iskoláztatásra, de azt el tudom képzelni, hogy a családi pótlék, azután az egész bérrendszer igenis tekintettel legyen arra, hogy a gyerekevelés költségeiből az államnak sokkal többet kell viselnie, mint jelenleg, amikor ennek körülbelül egyharmadát fedezi az állam. Még a jelenlegi körülmények között is el tudom képzelni, hogy ez felmenjen ötven százalékra.

– *Arra gondolok, hogy legyen semleges tényező a dolog anyagi vonzata, és ne legyen taszító tényező, hogy havonta gyerekenként pár száz forintot bele kell tenni az iskolába valamilyen oknál fogva, szóval amikor a szülők családi költségvetéseket elosztják, ne legyen az, hogy már megint mennyit kell az iskolára...*

– Igen, a gyereknevelés költségeit nagyobb arányban kellene az államnak magára vállalnia, a mostani körülmények között is. De az ingyenes oktatás olyan mérvű kiterjesztése, amit több gazdag országban tapasztalunk, az a magyar gazdaság jelenlegi szintjén nem nagyon realizálható.

– *Lehet, hogy haragudni fog rám, de én azt gondolom, hogy a mobilitás feltételei még az általános iskolai rendszerben sincsenek megteremtve. Egy kicsit sarkítva fogalmazok: majdnem ott tartunk, hogy mond meg, milyen családban született, és területileg hova, és én megmondom, van-e esély rá, hogy egyetemre kerül. Szóval mintha még az iskola a távlati esélyegyenlőség megteremtéséhez is egyre kevésbé lenne képes hozzájárulni...*

– Igen, kétségtelen, hogy a társadalom szélső pólusain polarizációs folyamatok zajlottak az utóbbi időben, ami megragadható abban, hogy a segédmunkás-lét nagyobb arányban öröklődik most, mint korábban, és a másik oldalon az értelmiségi lét is nagyobb arányban öröklődik át. Tehát az átjárás a társadalomban az egymástól távolabb eső társadalmi rétegek között nehezebb lett, mint korábban volt, ezt hazai kutatások egyértelműen bizo-

nyítják, úgyhogy ez kétségtelen társadalmi jelenség, süükségserű kísérő jelensége azoknak a társadalmi folyamatoknak, amelyek az utóbbi időben végbementek.

– *Mondhatom-e úgy, hogy szükségül azon általános iskolák száma és köre, amelyekből megbízhatóan be lehet kerülni egy középiskolába, és szükségül azon középiskolák köre, amelyekből be lehet kerülni egy egyetemre?*

– Azzal a megszorítással igaz ez, ha megmondjuk, hogy milyen középiskolába, mert a gyerekek kilencvenöt százaléka az általános iskola befejezése után azért mégiscsak továbbtanul, tehát valahova bejut. Az a kérdés, hová, milyen iskolába juthat be, milyen szakmára, milyen gimnáziumba? Mármost azokba az iskolákba bejutni, amelyek akár a továbbtanulás, akár pedig a társadalomban kurrens szakmák szempontjából valóban kiemelkedő esélyt nyújtanak, hát ez tényleg egyre nehezebb bizonyos társadalmi közegből, mert nagyon szelektív az egész rendszer.

– *Az iskola leképezi és korábban is leképezte a társadalomban zajló folyamatokat. De – bármilyen naívnul hangzik is – nem az lenne a dolga az iskolának, hogy a „leképezés” helyett ezek ellen próbáljon hatni valamilyen formában?*

– Dehogynem. Az iskolától elvárt funkció, hogy ezeket az esélyegyenlőtlenségeket, általában a társadalmi egyenlőtlenségeknek a mobilitással összefüggő fajtáit enyhítse. Egy társadalomban mindig van esélyegyenlőtlenség, és ezt az iskola sohasem fogja tudni megváltoztatni, ám nem mindegy, hogy az esélyegyenlőtlenségek a maguk spontaneitásában korlátlanul érvényesülnek-e, vagy pedig a társadalom olyan intézményrendszereket képes működtetni, amelyek eltérítik az esélyegyenlőtlenséget a spontán működési pályákról, és korlátok közé vonják érvényesülését. Az alrendszerek akkor működnek jól, ha képesek erre a korlátozásra. Nagy kérdés, hogy a mi oktatási rendszerünk ezt az esélyegyenlőtlenséget befolyásoló, ilyen értelemben korlátozó – vagy úgy is mondhatnám, hogy kompenzáló – szerepét mennyire tudja betölteni.

– *Az iskolától bizonyára túlságosan sokat várt ez az ország, de azt azért mégis lehet vizsgálni, hogy az iskola/esélyegyenlőtlenség hogyan alakul, hogy az iskola többet, vagy kevesebbet képes ebben az ügyben tenni. Nekem az az érzésem, hogy egyre kevesebbet.*

– Igen, az iskola az utóbbi időben bizonyos pontokon nem tudott hatékony eszközrendszert felvonultatni a társadalmi folyamatokba való beavatkozáshoz. Azért mondom, hogy bizonyos pontokon, mert a helyzet árnyaltabb. Két folyamat zajlik. Van egy bizonyosfajta homogenizációs tendencia; ez azt jelenti, hogy bizonyos réteghelyzetek hasonulnak, közelebb kerülnek egymáshoz – ilyen például a szellemi rétegek alsó szintje és a szakmunkásság egybeolvadása, aminek sok empirikus ténye és adata ismert ma már. Ugyanakkor a másik póluson, ahol a társadalmi rétegeket korábban is jelentős távolság választotta el egymástól, az átjárás még nehezebbé vált. Ha ezt a két tendenciát vesszük, és az iskolát e két tendencia felől nézzük, azt lehet mondani, hogy az iskola viszonylag jól látja el a feladatát az olyan réteghasonulások esetében, ahol a legkisebb távolságot kell áthidalni. Ezeket kezelni tudja. A nagy társadalmi távolságok áthidalásához viszont már nem tud elég kapaszkodót adni. Ez azt jelenti, hogy a társadalom mintegy harminc százalékát kitevő, a zömötől lemaradt csoport vagy réteg, a tanulatlan, szakma nélküli segédmunkás társadalmi csoport gyerekei egyre növekvő arányban öröklik ezt a réteghelyzetet.

– *Kemény dolgot mondott.*

– Ez így van.

– *Majdnem három és félmillió emberről beszélünk.*

– Igen. A magyar társadalomban egy ilyen csoport; körülbelül ennyien vannak egy-egy korosztályból, akik csak általános iskolai végzettséget tudnak szerezni, vagy azt sem. Az iskolázottság ma úgy oszlik meg, hogy körülbelül egy generáció egyharmada fejezi be a középiskolát, egy másik harmad elvégzi a szakmunkásképzés valamilyen iskolatípusát. De a harmadik harmadnak nincs semmije, egy szál maga van a világban, mobilitási esély nélkül.

– *Ebből az egyharmadból mekkora rész végzi el egyáltalán az általános iskolát?*

– Most már elég sok elvégzi, körülbelül az egyharmad kétharmada.

– *Tehát akkor körülbelül egykilenced rész az, amelyik – ahogy ön mondja – egyszerűen magában áll, de van ezen az egyharmadon belül egy másik kétkilenced, amelyiknek szintén csak általános iskolai végzettsége van.*

– Úgy van. Rendkívül szerény esélyük eddig nem jelentett társadalmi problémát, mert segéd munkásként el tudtak helyezkedni, bár mobilitási esélyeik nem voltak. Tehát a fölfelé kapaszkodás fogódzói számukra nem voltak elérhetőek. Ez vagy tizenöt év óta így van. Ez termelődik újra, egyfolytában.

– *És ha ránéznénk demográfiai adatokra, nyilván azt látnánk, hogy ez egy bővített újratermelés. Nem?*

– Nem lehet azt mondani, hogy bővített; mégpedig azért nem, mert nem teljeskörű. Tudniillik az ide tartozók egy része, körülbelül húsz-huszonöt százaléka azért ki tud lépni ebből a közegből; igaz ugyanakkor az is, hogy más rétegek aljáról le-lecsúsznak ide. De mégis: a beáramló, illetve a kiáramló mobilitás egyenlege olyan, hogy van azért egy empirikusan megragadható kiemelkedés is.

– *De a szám azért is stagnál, mert ezekben a családokban sokkal több a gyerek. Tehát a hetvenöt százalék, amely nem mobilis, képes lehet újratermelni azt a kilépő huszonötöt.*

– Valóban. Itt a legnagyobb arányú a családbomlás, a szocializációs zavarok, tehát a veszélyeztetettség, a deviancia egész jelenségre, tehát itt halmozódó társadalmi feszültségekről van szó, amelyek a gyerekek érvényesülési esélyeit olyan mértékben visszafogják, minimalizálják, hogy itt csak koncentrált beavatkozással lehetne valamit elérni. Az iskola egymaga nem is tudja felbontani ezt az egyenlőtlenség halmazt, ennek szociálpolitikai összefüggései vannak, települési összefüggései, a szűkebben vett magánélettel összekapcsolódó sok szál, tehát a családi-társadalmi viszonyok szintjén megragadható dolgok.

– *Nyilván nagyon sok cigány tartozik ide.*

– Rengeteg: ez egy konzisztens rendszer, amely a halmozott hátrányok egymásba kapcsolódásával írható le, tehát ez az, amikor a hátrány hátránnyal társul, mint esetleg másutt az előny előnnyel, és ezért borzasztó nehéz ennek az egésznek a konzisztenciáját felbontani.

– *Az ön becslése szerint hány ilyen tizennégy és mondjuk húsz év körüli állampolgártársunkkal élünk együtt ebben az országban ma?*

– Hát ezt ki lehet számítani, mert ha szerényen számolunk, akkor egy korosztálynak nagyjából a negyedét ide lehet sorolni. Ez évről-évre huszonöt-harminc ezer gyerek, tizennégytől húszéves korig, ez hat évjárat, majdnem kétszáz ezer fiatal.

– *És ez már hosszabb idő óta így van, mondta az előbb.*

– Igen, igen.

– *Ez lehangelő.*

– Nem új jelenségről van szó, ez a társadalmat hosszabb ideje kísérő folyamat, legfeljebb ma más a társadalmi súlya. Mert hiszen gondoljunk bele, mi történik velük akkor, amikor véget ér a gazdaság munkaerőisége! Akkor ezt a munkaerőt, mivel nincsenek képességei, ismeretei, tisztán eltartottként kell a társadalomnak magával cipelnie!

– *És e pillanatban, mondjuk Miskolcon, egy valamilyen oknál fogva elbocsátott segéd munkásnak tíz az egyhez az esélye, hogy új munkát találjon. Vagyis tíz segéd munkás jut egyetlen felszabaduló vagy létrejövő segéd munkás-munkahelyre. Így tehát ez azt jelenti, hogy egy több száz éves réteg termelődik, amelynek – ha valamennyire is bejönnek a gazdasági célok és remények a másik oldalról – nagyon-nagyon nehéz lesz munkát találni.*

– Egyrészt munkát találni, másrészt képessé és alkalmassá tenni őket az értelmese és követelményt támaztó munkavégzésre. Ez nem kevésbé nehéz feladat.

– *Önt mennyire foglalkoztatja ez?*

– Ezzel a dologgal én több mint huszonöt esztendeje foglalkozom, az első ilyen tárgyú tanulmányom 62-ben jelent meg a Valóságban, ami akkor elég nagy rosszallást váltott ki, mert azt írtam, hogy itt egyenlőtlenségről és ennek újratermelődéséről van szó, és ebben az iskolának is szerepe van. Akkoriban úgy tűnt, hogy ezt meg lehet szüntetni, ha jobban

működő alrendszerek vannak a társadalomban. Ma már ilyen illúzióim nincsenek, én úgy gondolom, hogy a társadalom strukturális átalakulása szükséges ahhoz, hogy ezeket a társadalmi problémákat meg lehessen oldani, vagyis a réteghelyzet megváltozása maguknak a rétegeknek a megszűnésével kapcsolódik egybe. Amíg a társadalomban ilyen rétegek vannak, tehát maga a társadalmi szerkezet termeli újra őket, addig ezzel a helyzettel szembe kell néznünk, és addig az oktatási rendszer csak azt célozhatja meg – ezt viszont jobban kellene teljesítenie, mint most –, hogy az egyént megpróbálja hozzásegíteni egy másfajta életút befutásához.

– Szóval, ha jól értem – mert én nem tudtam, hogy negyedszázaddal ezelőtt már írt erről –, huszonöt év alatt ez nem javult, hanem romlott.

– Ez így nem pontos, mert huszonöt év alatt Magyarországon olyan átrétegződés ment végbe, hogy az akkori segédmunkásság egy része kiemelkedett abból a csoportból. De ugyanakkor mégiscsak kialakult egy olyan viszonyrendszer, amelyben tulajdonképpen nemcsak egy többgenerációs segédmunkásság, de valamilyen módon ide lecsúszott csoportok sokasága is újratermelte ezt a réteghelyzetet. Ilyen réteghelyzet mindig is volt: huszonöt évvel ezelőtt az ország népességének körülbelül negyven százaléka tartozott ide, csak ezt akkor azért nem érzékeltük, mert az egyéni mozgáslehetőségeket nem korlátozta annyira ez a réteghelyzet, mint jelenleg.

– És akkor most itt ülünk egy napfényes szeptemberi délutánon, és ezt megállapítjuk, esetleg rosszkedvűek is vagyunk tőle, és talán még mások is, akik ezt megállapítják... és akkor erre berendezkedünk? Ha jól értem önt, akkor itt egy meglehetősen masszív tendenciáról van szó, aminek a számarányai, azt hiszem, tényleg ijesztőek.

– Az a kérdés, hogy milyen makrofolyamatok keretei között lehet egyáltalán elképzelni ennek a problémának a kezelését? Számomra ez a legszorosabban összefonódik egy olyan gazdaságfejlődéssel, amely tulajdonképpen magát a réteghelyzetet képes felszámolni, megszüntetni. Ha ugyanis egy ország arra van berendezkedve, hogy tudatosan újratermelje a segédmunkás réteget, és ezt egy megtervezett társadalmi csoportként viszi magával, mondjuk, még azt is elfogadva, hogy e csoport tagjainak olyan képzést ad, hogy segédmunkáslétre alkalmasak, de másra nem, akkor menthetetlenül konzerválódik az egyenlőtlenségek szélső formáit kitermelő réteghelyzet. Más a helyzet akkor, ha olyan gazdasági, társadalmi folyamatok zajlanak, amelyek a társadalmat egyértelműen abban teszik érdekeltté, hogy az ilyen réteghelyzetből kimozdítsa az embereket, mert e rétegek jelenléte a társadalomban az osztálytársadalom szempontjából is egyértelműen problematikus. Tudniillik az, hogy egy társadalomban van szegénység, nem borítja ki azt, aki nem ehhez a csoporthoz tartozik. Ha azonban ez a réteg olyan, hogy jelenléte a társadalomban sokféle anomáliát szül, és nagy társadalmi ráfordítást jelent, tehát nyűg a társadalom nyakán, akkor megfordul az ezzel kapcsolatos társadalmi magatartás is. Ami felé nekünk el kell mozdulnunk, ha élni akarunk, az egy olyan jövő, amelyikbe ez a fajta szerkezet nem fér bele. Egyharmadnyi immobiltömeget a magyar társadalom egyszerűen nem tud hosszabb távon magával cipelni, ezt nem tudja elviselni. Azt sem engedheti meg magának, hogy az idetartozóknak ne adjon olyan képzettséget, ismereteket, amelyekkel egy nagyobb igényű munkamegosztás keretei között hasznossá tehetik magukat. Ellenkező esetben felduzzad egy olyan eltartásra váró tömeg, amely valószínűleg meghaladja a tűrési szintet.

– Még azokban a tőkés társadalmakban is, ahol súlyos a munkanélküliség, tizenegy-tizenkét, esetleg tizenhárom százalékról van szó. Itt mi harminc százalékról beszélünk.

– Hát ezért meggyőződéseim, hogy ezt így mi most már nem tudjuk tartani, ezen változtatni kell, és itt kapcsolódik a dolog össze az iskolával. Mert az iskola hatása nélkül, tehát anélkül, hogy elsajátítanának a társadalomban igényelt ismereteket, készségeket, tudást, ezt a réteget nem lehet megmozdítani.

– Ez nem egy gazdasági beszélgetés. De reménykedünk a reformfolyamatokban, reménykedünk a gazdasági kilábalásban. Ugyanakkor, ha azt vizsgálom, hogy merrefelé tartunk, miközben gazdaságilag kívánatos az egyenlőtlenség fokozása Magyarországon, a differenciá-

lódás – hát: a bűnözés – nő. A kábítószerelés nő. Az alkoholizmus nő. Az öngyilkosságok és a válások száma legalábbis nem csökken. Tehát ha úgy tetszik, ennek a több százezer halmozottan hátrányos helyzetű embernek a helyzete nem javul. És én nem nagyon érzem, hogy ez a társadalom ezt megpróbálja kezelni. És ezzel igazán szembenézni. Én ezt sehol nem látom magam körül.

– Én erre azt tudom mondani önnek, hogy ezt feladatként megfogalmaztuk, de nem arról van szó, hogy ennek máris kialakult az eszközrendszere. Nincs működő szociálpolitikai rendszer, nincsenek olyan alrendszerek, amelyek az egyes emberi lét szintjén képesek olyan helyzetbe hozni az egyént, hogy valahogy ezzel a támogatással és a maga erejét is latbavetve el tudjon mozdulni. E probléma kezeléséhez lényegében nincs társadalmi eszközrendszerünk. Az első feladat az lenne, hogy ezt az eszközrendszert ki kellene építeni. Nem véletlen, hogy a utóbbi időben került napirendre az egész szociálpolitika. Az esélyegyenlőség visszafogja a társadalmi dinamikát, ezért a társadalomnak olyan intézményrendszert kell kiépítenie, amely képes és alkalmas az esélyegyenlőtlenségek szélsőségesse válásának vagy szélsőséges konzerválódásának megakadályozására. Ez lenne a szociálpolitikai intézményrendszer, az oktatási rendszer, a foglalkoztatás olyan rendszere, amely szociális természetű, a család-gondozói szisztéma, és még elég sok mindent ide lehetne sorolni, amit már régen kitaláltak a világban, de mivel mi ezt a problémát nem láttuk ennyire kiélezettnek, és úgy gondoltuk, hogy ez majd rövid távon megoldódik, a spontán társadalmi folyamatok keretei közt is, nem is láttunk hozzá ennek az intézményrendszernek a kiépítéséhez.

– *Az ember azt látja, hogy a tőkés országokban, különösen az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában jelentős társadalmi erők tiltakoznak a már létező szociális rendszerek megnyirbálása ellen. Mert a reaganizmus és a thatcherizmus a szerencsésebbet, a tehetségesebbet, az ügyesebbet, a rátermettebbet, a gazdagabbat segíti. És a többiekkel sokkal kevesebbet törődik, mint az elődei. Ezzel szemben úgy látszik, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ezek a rendszerek, amiket ott nyirbálgatnak a konzervatív gazdaságpolitikák, ezek nálunk még ki sem alakultak.*

– Embrionális állapotban vannak. Vagy a felismerés szintjén. Odáig már eljutottunk, hogy ezekre szükség van, mert távlatosan olyan lesz a társadalom, hogy ezek nélkül normálisan nem tud működni. Ez a felismerés ma már általánosnak mondható. De ha tíz évre visszagondol, amikor először vetődött fel a halmozottan hátrányos helyzetűek problémája, a szegénység problémája, ezeket a kérdéseket akkor csak nehézségekkel lehetett társadalmunk nyilvánosságának színterére emelni.

– *Nyilvánosan ki sem lehetett mondani azt a szót, hogy szegénység.*

– Erről van szó. Tehát van egy felismerési folyamat, csak ez túlságosan lassú ahhoz, hogy igazi megoldásokhoz lehessen eljutni. Másrészt a felismerés ma sem teljes körű, mert úgy gondoljuk, hogy ezeknek az alrendszereknek mégiscsak kisebb a jelentőségük, mint más dolgoknak, ezért a gyakorlati realizáláshoz szükséges feltételrendszer hallatlanul visszafogottan és nehezen alakul ki. Vegyük az iskolát! Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú hátrányok enyhítése mindenekelőtt kisgyermekkorban, tehát az általános iskolában lehetséges. Mert amikor ezek rögzültek, már igen nehezen lehet változtatni. Ezt a problémát az iskolának kezelnie kell. Ez elég régen kiadott jelszó. De ha megnézi, hogy az intézményrendszer gyakorlatilag hogyan működik, azt tapasztalja, hogy még mindig elég jellemző az, hogy éppen ott, ahol a társadalmi hátrányok, esélyegyenlőtlenségek sűrűsödnek, ott az átlagnál sokkal rosszabb az iskola működésének tárgyi-személyi-intézményi feltételrendszere, tehát ott lehet a legkevésbé hatékony a pedagógiai tevékenység.

– *Ha magyar munkaerő szükséges Tengizben vagy Mongóliában, akkor azt mondják, hogy kérem szépen, ajánlunk négyszeres vagy ötszörös fizetést, annak érdekében, hogy találjunk kvalifikált embereket, akik olyan helyzetben vannak, hogy kénytelenek elmenni oda dolgozni, mert akkor előbb juthatnak lakáshoz. Mi akadályozza meg a minisztériumot abban, hogy azt mondják, néhány ilyen körzetben – mert azért ezeket lehet azonosítani – megpróbálunk jelentősebb erőket úgy összpontosítani, hogy jobban felszerelt iskolákat*

építünk, több pénzt adunk, azt mondjuk, hogy ide háromszoros vagy ötszörös béreket kínálunk. Jó pedagógusoknak.

– Az első lépéseket megpróbáltuk megtenni, most van olyan programunk, amely a négyszáz legrosszabb helyzetű iskola felzárkóztatását célozza. Az egészet öt év alatt nem tudjuk megoldani, de vagy száznolcvan iskola felzárkóztatásával azért megbirkózunk. A pénzt tehát mi adjuk, a másik felét a megye, és akkor még a helyi tanács is hozzátesz valamit. Így elég jelentős fejlesztés indulhat el a négyszáz legrosszabb helyzetű iskolánál. A holtpontról el lehet mozdulni. Már nehezebb a dolog személyi fedezete, mert nemcsak pénzkérdésről van szó, hanem arról is, hogy az ilyen iskolákban nagyon nagy a fluktuáció. Szóval rendkívül nehéz a pedagógiai munka, és kevésbé eredményes.

– *Ha egy átlagos iskolában az átlagos pedagógusfizetés száz egység, akkor mennyit tudnak adni, ha nagyon szeretnének, nehéz helyen egy nagyon jó pedagógusnak?*

– Hát mondjuk, ezeröt száz forinttal többet lehet adni.

– *Kevés.*

– Elismerem. Itt az a baj, hogy nekünk eddig nem is voltak béreszközeink. A bérek a tanácsoknál vannak, ezért mi csak biztatni, buzdítani tudtuk őket, hogy fizessék meg jobban ezekben az iskolákban a pedagógusokat.

– *Amely tanácsok persze nagyon nehéz helyzetben vannak, mert az anyagi lehetőségeik csökkennek, a feladataik nem.*

– Így van. Mi most arra törekszünk, hogy ne csak beruházási eszközeink legyenek, hanem olyan eszközeink is, amelyek az ilyen iskolában dolgozó pedagógusok jobb megfizetéséhez kellenek.

– *Nekem az a benyomásom, hogy – nagyon nehéz ezt egészen pontosan megfogalmazni – ezeknek az önmagukat nehéz helyzetben érző, kicsit kitaszított, kicsit elszakadó, kicsit kint, alul, lent lévő, kevés perspektívát látó tizenéveseknek a száma mintha erősen nőne Magyarországon.*

153

– Kétségtelen, hogy növekedett – és talán most is növekszik – ez a szám. Mindenesetre kétszázazren felül van az olyan tizenévesek száma, akik mindenféle kapaszkodó nélkül vannak a világban, és az ő helyzetük társadalmi beavatkozás, segítség nélkül kilátástalan. Ez valóban az egyik nagy és aggasztó társadalmi jelenség, amivel szembe kell néznünk, és ahol ki kellene építenünk azt az intézményrendszert, amivel ezt kezelni lehet. Itt az a nagy probléma – amit én kutatóként is és hivatali munkámban is tapasztalok –, hogy ezeknek a gyerekeknek a felemelése, elindítása egy más úton azért ütközik borzasztó nagy nehézségekbe, mert itt a személyiség úgy sérül, hogy tulajdonképpen nincsenek meg a világban való eligazodásnak még a motívumai sem. Nemcsak a képességei vagy készségei. Tehát egy teljesen szituatív életvitel van, amelyben nincsenek célok, tudatos megfontolások, semmi nincs, egy-egy pillanathoz való igazodás, csapódás, teljes dezorientáció figyelhető meg. Hiányoznak azok az értékminták, magatartásminták, amelyek az egyén számára kijelölhetnék a reális és követendő életutakat. És ez már a társadalmi értékrenddel is nagy mértékben összefügg. Az egész értékközvetítési rendszer, a társadalmi felemelkedésnek az egyén által alkalmazható magatartásmintái teljesen feltáratlanok és kidolgozatlanok, és nincsenek benne a társadalmi közvéleményben, köztudatban. Az egész szocializáció kezd affelé tolódni, hogy ez a közeg magába zárkózik, és saját rezsire szocializálja magát, tehát a konzisztencia ezen a szinten is megjelenik, és ezzel be is teljeseedik. A nagy kérdés az, hogy hol lehet ezt megbontani.

– *És egyre nehezebb megbontani.*

– Igen, mert tisztán anyagi beavatkozással vagy külső hatásrendszerrel ezt nehéz elérni. Értékmintákra lenne szükség, amelyek az egyént képessé tehetik arra, hogy saját erőfeszítése révén valamerre elinduljon. Ehhez nem találjuk az eszközrendszert és utat. És ez összefügg a tartalmakkal, amit közvetíteni kellene, mert egy dolog az, hogy legyen intézményrendszer – mondjuk, egy olyan iskola, ahol van elég pad, meg tanár –, és egy másik az, hogy az iskolában mi történik: milyen magatartásmódok, értékminták közvetítődnek. Mivel a társa-

dalom nem vetett számot idejében ezekkel a dolgokkal, ezért a kezelésükhöz szükséges szocializáló mechanizmusai sincsenek meg. És talán azért is olyan kevésbé hatékony az az erőfeszítés, amit ezen a területen teszünk. Arról van szó, hogy az a társadalmi tömeg, amiről itt beszélünk, a maga konzisztenciájánál fogva tulajdonképpen tudatosan távol tartja magát a közvetítésektől, és inkább arra törekszik, hogy kivonja magát a hatásuk alól, mintsem hogy magára vegye őket. Lényegében tehát egy kontraszocializálódási folyamat van, és ezt úgy nevezem, hogy az intézményrendszerből való kifordulás, ami általános tünetként van jelen, és ez a funkcionális zavar leginkább pregnáns kifejeződése.

– *Megkockáztatom, hogy egy oktatási rendszernek mindig az a dolga, hogy ha egy ország fejlődik, akkor az oktatási rendszer ehhez a fejlődéshez képest legyen válságban. Ez természetes dolog. Mégis az az érzésem, hogy ritkán fordult elő a történelmünkben, hogy ennyire ellentmondásos körülmények között működjön az iskola. Hogy ennyi társadalmi tényező ténylegesen az iskola működése ellen hasson. És ennyi minden ellentétes irányba befolyásolja mindazt, amit a gyerek egy, tételezzük fel, jó iskolában jó pedagógusoktól hallana vagy tanulna. Nem? Erősebb az ellenszél, mint valaha.*

– *Hogyne. Sokkal sűrűbb a társadalmi ellentmondások szövedéke, mint bármikor, és áttekinthetlenebb is, főleg az egyén, de nemcsak az egyén számára. Ebben orientációs pontokat találni és ezeket meggyőzővé tenni – mert a nevelésnek ez is feladata –, azt hiszem, legnagyobb gond, amit az iskolarendszernek magára kell vállalnia. Bizonyos értelemben a pedagógus is tanácstalan ebben az egész dologban. Mert ő ahhoz szokott, hogy odajön egy gyerek, aki nagyjából rá van hangolva, hogy meg akar tanulni olvasni meg írni, hogy van benne valami elementáris tisztelet, tehát nem akarja megverni a tanítót, nem akar belerúgni, szóval van valamilyen kulturált viszony, amire valamit építeni lehet. Amikor ez megbomlik, és ennek az ellenkezője kezd tömegjelenséggé fellebbi bizonyos környezetben, akkor ez elbizonytalanítja a szocializáló intézményeket is. Az alrendszerek egész régiójában tartalmi, minőségi reform szükséges. Enélkül az eszközrendszer gyarapítása csak szükséges, de nem elégséges eszköz ahhoz, hogy itt elmozdulás történjen. Mert ha ez nem társul sok más föltétellel, és nem tud rendszerré összeszerveződni, akkor egy idő múlva végül is az fog kiderülni, hogy a nagyobb ráfordítás ellenére is nagyjából ugyanott tartunk, ahol tartotunk, csak többet költünk a dologra.*

– *Az iskola – vélhetően nem akarva, de végül is – kisebb szerepet játszik valakinek a felnőtté válásában, és abban, hogy milyen ember lesz, mint nagyon sok évtizeden keresztül játszott. Tehát az iskola szerepe egyszerűen csökkent.*

– *Én ezt úgy fogalmazom, hogy az iskolához való viszony, meg az is, ami az iskolában történik, sokkal erőteljesebben kívülről determinált, mint korábban. Az iskolai identitás sokkal gyengébb. Az önmagával való azonossága is és azonosságtudata is léket kapott. Ezért van borzasztóan nagy jelentősége a külső indítékrendszernek. Például annak, hogy a tudásnak, az iskolában megszerezhető ismereteknek mi a társadalmi értéke. Ha ez az állampolgár számára világosabban felismerhető, mint most, akkor ez rendkívül nagy segítség lehet ahhoz, hogy pozitívabb viszony alakuljon ki az iskolával.*

– *Csak a leltár kedvéért: felmondhatnánk egymásnak a lemez A oldalát a pedagógusokról. Hogy a második legnépesebb értelmiségi réteg; hogy gyakorlatilag minimális módja van részt venni a másodlagos elosztásban stb. Ezt időről időre elmondjuk, de mégis ebben a differenciálódó világban egyre reménytelenebb a pedagógusok helyzete a többiekéhez képest. Mivel a pénz egyre inkább értékmérő, mivel a pedagógusoknak le kell tudniuk nyelni azt, amit nekem a kollégáim nemrég meséltek, hogy forgattak Esztergomban, ahol egy osztályfőnök elmesélte nekik, hogy negyven éve tanít, és egy volt diákja, aki abbahagyta az iskolát, bejött, és elmondta, hogy ő segédmunkás, és tizenhat évesen sokkal többet keres, mint ő negyvenévi tanítás után. Ezek után végül is a pedagógusokkal kapcsolatban mindig elérkezünk ugyanarra a pontra, hogy hát ezen számottevően nem lehet segíteni. Csak azért kellett, hogy ezt elmondjam, mert lehetetlen, hogy ennek ne legyen nagyon nagy szerepe az oktatás egészében.*

– *Én arra hajlok, hogy az oktatásfejlesztésen belül a prioritások rendszerét úgy kellene*

alakítani, hogy a pedagógus legyen az első helyen. Többféle oktatásfejlesztési stratégia képzelhető el: egyrészt olyan, amelyik az anyagi eszközrendszerre koncentrálna. És úgy gondolja, hogy ha jó felszereli az iskolát, akkor a dolog nagyjából meg van oldva. Azt nem mondom, hogy erre nincs szükség, de az bizonyos, hogy a leginkább megtérülő társadalmi befektetés és a legbiztosabb elmozdulási lehetőség az, ha a társadalom a pedagógust felemeli. Tehát hogyha a rendelkezésre álló pénz felhasználásában az első helyre kerül a pedagógusok helyzetének javítása. Ebben az egész rendszerben meghatározó elem a pedagógus. A pedagógus minőségén áll vagy bukik minden. Köztudott, hogy elég rosszul felszerelt iskolákban is magas színvonalú munka folyik, míg másutt viszonylag jó körülmények között egészen alacsony színvonalú vagy éppen csapnivaló... Volt egy óriási extenzív fejlesztés a pedagógusellátásban: ötvenként mintegy húszszerrel nőtt a pedagógusok száma, és a 70-es évek elejéhez képest megduplázódott. Most is évente három-öt ezerrel növekszik. Én ezt nem tartom kívánatos folyamatnak, mert nem hiszem, hogy egy értelmiség-i réteget a minőség elvei szerint ilyen hirtelen lehetne fejleszteni.

Az iskola úgy próbálta a hatékonyságot növelni, hogy egyre több tevékenységet iktatott be, ehhez több pedagógus kellett, mert azt remélte, hogy ha több ideig tart az iskolai foglalkozási idő, akkor jobb lesz az oktatás meg a nevelés eredménye is. Ez hasonlít a gazdaság extenzív fejlesztéséhez, és egy adott ponton éppoly hatástalanra válik, mint a gazdaság extenzív fejlesztése. Ezért át kellene térnünk itt is arra, hogy az iskolában kevésbé túlszervezett, de hatékonyabb tevékenységrendszer, ésszerű életrend alakuljon ki, olyan feladatrendszer, amit a mainál kevesebb pedagógussal is el lehetne látni. Ám a pedagógust sokkal jobban meg kellene fizetni, és módot hagyni arra, hogy a pedagógus ne futószalagszerű tevékenységet végezzen az iskolában, hanem módja legyen átgondolni is a saját tevékenységét.

155

– Eljutottunk oda, hogy az ország előtt álló problémák közül az oktatás kiemelkedő fontosságú. És az oktatáson belül végül is eljutottunk oda, hogy ebben két igazán súlyos dolog van: a pedagógus, és az, hogy a többszörösen hátrányos helyzetű, leszakadó rétegeknek hogyan lehet segíteni. Nem lehet kezdeményezni egy akciót, bocsnatot kérek a naivitásért, amely mondjuk ötvenszázalékos béremelést ad a pedagógusoknak?

– Mivel ez most nem jöhet szóba, egy másik dolgot kezdeményezünk, a pedagógus iskolai tevékenységrendszerének megváltoztatását, és egy ehhez igazodó bérrendszert. Ez azt jelentené, hogy a pedagógusra a mostaninál kevesebb terhelés hárulna, maga az iskolai munkarend is átalakulna és megváltozna. Ezt januártól szeretnénk bevezetni. Ha az eddigi állami dotációként szétosztott pénzekből – mondjuk, minden tízmilliárd forintból egymilliárdot – az oktatásra fordíthatnánk, lényegében a pedagógus-béremelést kellene az első helyre tenni. Változtatni kell a bérrendszeren is. Korábban olyan bérrendszert alakítottak ki, aminek az volt a stratégiája, hogy ha már a pedagógus fizetése alacsony, akkor próbáljunk meg rengeteg túlóráat hozzátenni, hogy növekedjen a jövedelme. Ez még logikailag rendben is van, de egy dolgot nem tudtak garantálni, hogy ez a túlóradíj több legyen, mint jelképes összeg. Mert ez így nemcsak hatástalan, hanem a maga szándékaival ellentétes.

– Valóban csak a leltár kedvéért teszem hozzá, hogy bár – amennyire én látom – a pedagógusok döntő többsége a pénz- és bérkérdéseket alapvetőnek tartja, nagyon sokan mondják ilyenkor, hogy ha szabadabban dolgozhatnának, ha kevesebb kötöttségük lenne, akár az igazgató, akár a tanács, akár uram bocsá a minisztérium részéről, az is sokat segítene a közérzetükön.

– Az oktatási törvény pontosan azért készült, hogy elindítsa ezt a felszabadítási folyamatot. Hiszen az irányítás egész rendszere korábban nagyon beszabályozott iskolát képzelt el, amelyet hivatali eszközökkel irányítottak, nagyjából hivatali típusú működést vártak el tőle. Most került napirendre az iskola működési rendjének, logikájának megváltoztatása azért, hogy a pedagógiai logika érvényesüljön, ne a hivatali. Ez elkezdődött ugyan – tétován és kis lépéssel – az oktatási törvény életbe lépését követően, de az irányítás egész rendszere ma még nagyjából ugyanúgy működik, mint korábban, tehát itt erős fékek vannak. Én luxus-

nak tartom, hogy ez a pénzbe se kerülő változtatást ilyen nagyon lassú sétámenetben csináljuk, mert ezen a ponton egy közérzetjavító elemet lehetne bevinni a rendszerbe, nem is beszélve arról, hogy ez hatékonyságjavító elem is, mert csakis a pedagógusi találmányosság tudja az iskolában a dolgokat jobbra tenni. Ki lehet találni mindenféle programot, de hát végül is az valósul meg, amit a pedagógus elfogad, magáévá tesz, meg tud és meg akar csinálni. Tehát vannak olyan elmozdulási pontok, amelyek elsősorban nem pénzt, hanem irányítási mechanizmus-változást jelentenek, de megint azt tudom mondani, hogy itt is nagy a külső meghatározottság.

– *Talán sikerült bebizonyítanunk, hogy a számokkal mérhető, árukat és javakat előállító ágazatokban nyilvánvaló gondokkal legalábbis egyenértékű gondként lehet szembeállítani olyan dolgokat, mint például az oktatás vagy általában a kultúra. Ezek nehezebben mérhetőek számokkal, nem termelnek árut, közvetlenül nem mérhető a nemzetjövődelem-termelő képességük, de mégis egyenrangú problémák. És az ember azt gondolná, hogy az ön egyik dolga az, hogy ezt bebizonyítsa. Hogy nem csak a gépipari export csökkenése gond, hanem vannak ezzel legalább egyenértékű gondok, bár ez mintha nem lenne eléggé benne a köztudatban.*

– Azért az oktatás erősen foglalkoztatja a társadalmi közvéleményt, és a társadalom a zavarok jelentős részét érzékeli. Igaz: úgy gondolják, hogy az itt felszínre törő zavarok elsősorban a pedagógiai munkával – vagy majdnem kizárólag az iskola belső működésével – függenek össze, és egyelőre hiányzik ennek az egész dolognak a makrofolyamatokban való elhelyezése, és annak felismerése, hogy az iskola jobb működésének külső feltételei legalább olyan fontosak, mint a belső viszonyok módosulása. Ezért az iskolára zúdul egy olyanfajta kritika, amely ennek az alrendszernek minden problémáját magából az alrendszerből vezeti le, és a megoldást is belülről várja, túlságosan nagy terhet hárítva ezzel a pedagógusra. Ezért azt hiszem, meg kellene erősíteni azt a szemléletet, hogy az iskola működése a relatív önállóság ellenére is mindig borzasztóan erősen igazodik a nagy társadalmi folyamatokhoz, azokat nagyon erősen leképezi, és a jobbik eset az, amikor a pozitív társadalmi folyamatok jutnak túlsúlyba az iskolarendszerben, de olyan iskolarendszer nincs, amely a társadalmi negatívumokat ne fejezné ki. Ezért be kell kapcsolnunk az oktatási rendszert egy átalakuló társadalom áramkörébe, mégpedig úgy, hogy bizonyos pontokon ne egyszerűen csak kövesse a társadalmi változásokat, hanem azok katalizátora, elősegítője legyen. Ilyen stratégiát kellene érvényre juttatni, ehhez egyrészt társadalmi konszenzus kell, másrészt egyértelmű támogatás, harmadrészt pedig olyan irányításra van szükség, amely képes ezeket a felismeréseket a bonyolult ellentmondások szövedékén áthatolva, ezeken réseket találva, fokozatosan érvényre juttatni.

– *Ez olyan volt, mintha elmondta volna a saját programját.*

– Arról volt szó.

– *Köszönöm a beszélgetést.*

Tartalom

5

Előszó helyett

11

„A reformhoz kotottem sorsomat”

Nyers Rezső

24

A felzárkózás esélyei

Berend T. Iván

39

„Fel kell értékelni a munkát...”

Vámos Tibor

54

„A reform a szocialista építés létformája”

Huszar István

72

„Legyenek kulturális érveink rá, hogy érdemes élni ma Magyarországon”

Kopeczi Béla

86

Szembenézni a történelemmel

Juhász Gyula

101

„Párbeszéd” ... „útkeresés” ... „ésszerűsödés”

Péter János, Bognár József és Bihari Mihály

123

Gazdaságunk a mozgó világban

Bakó Ede, Kádár Béla és Pulai Miklós

142

„Vegyuk az iskolát...”

Gazsó Ferenc

Tisztelt Olvasónk!

Felhívjuk figyelmét új sorozatunk 1988-ban megjelenő további köteteire:

A helyzet – Merre menjünk?

**A Mozgó Világ 1988/1. számának kibővített anyaga,
Nyers Rezső bevezető írásával**

Pütkösti Árpád: Vasalt ruha mángorolva – Meghúzom magam
Napjaink ellentmondásait feltáró szociográfiák egy kötetben

Barta András: A mai magyar színházról

**Színházi életünk kiemelkedő személyiségeivel készített
interjúk gyűjteménye**

**A kötetek előjegyeztethetők, megrendelhetők
a Múzsák Közművelődési Kiadónál
(1139 Budapest, Kartács u. 24–26.)**

